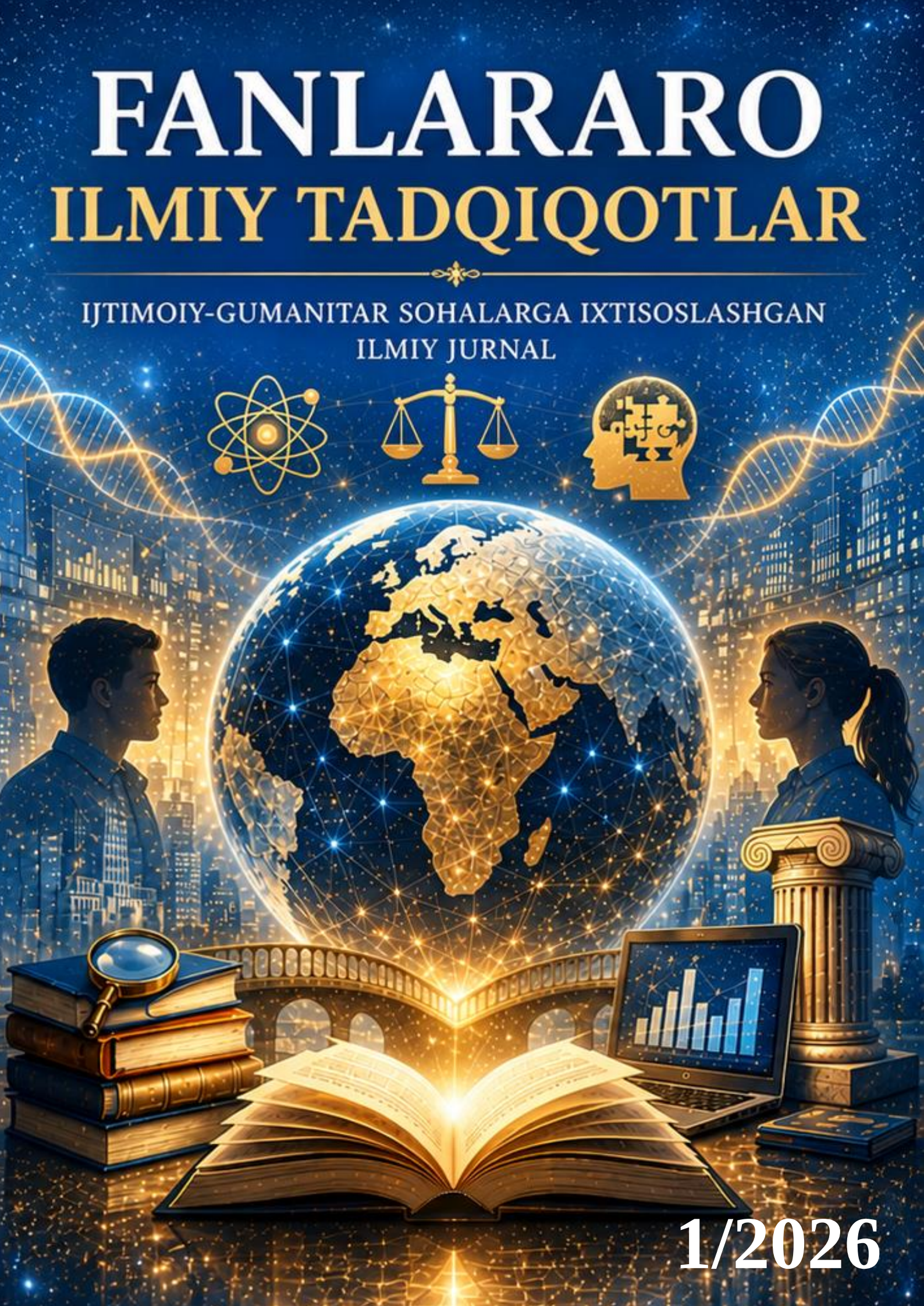
FANLARARO ILMIY TADQIQOTLAR

IJTIMOIY-GUMANITAR SOHALARGA IXTISOSLASHGAN
ILMIY JURNAL

1/2026

FANLARARO ILMIY TADQIQOTLAR

ilmiy-amaliy metodologik jurnal

МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЕ НАУЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

научно-практический и методологический журнал

INTERDISCIPLINARY SCIENTIFIC RESEARCH

scientific-practical and methodological journal

№ 1/2026

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Raqamli texnologiyalar vazirligi huzuridagi Axborotlashtirish va telekommunikatsiyalar sohasida nazorat inspeksiyasi tomonidan 2026-yil 5-may sanasida davlat ro‘yxatidan o‘tkazilib, 1564147-sonli rasmiy guvohnoma asosida faoliyat yuritadi.

BOSH MUHARRIR:
Ashurov Ramzidin Ramazonovich
psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

BOSH MUHARRIR O‘RINBOSARI
Ismatulloyev Abdullo Nasrulloyevich
psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

TAHRIRIYAT KENGASHI:
Rejep Uzyurek – psixologiya fanlari doktori, professor (Turkiya)
Blinova Ye.E. – psixologiya fanlari doktori, professor (Rossiya)
Stoyuxina N.Yu. – psixologiya fanlari nomzodi, dotsent (Rossiya)
Abdullayeva B.S. – pedagogika fanlari doktori (DSc), professor
Ibragimova G.N. – pedagogika fanlari doktori, professor
Mamurov B.B. – pedagogika fanlari doktori, professor
Filippova O.G. – pedagogika fanlari doktori, professor (Rossiya)
Mirzayeva F.O. – pedagogika fanlari doktori(DSc), professor
Bafayev M.M. – psixologiya fanlari doktori (DSc), dotsent
Umarova N.Sh. – psixologiya fanlari doktori (DSc), professor
Ismoilova N.Z. – psixologiya fanlari doktori (DSc), professor
Atabayeva N.B. – psixologiya fanlari doktori (DSc), professor
Jabborov X.X. – psixologiya fanlari doktori (DSc), professor
Akramov M.R. – psixologiya fanlari doktori (DSc), professor
Tuychieva S.M. – psixologiya fanlari doktori (DSc), professor
Gadoyeva M.I. – filologiya fanlari doktori (DSc), professor
Rasulov Z.I. – filologiya fanlari doktori (DSc), professor
Qurbonboyev A.N. – psixologiya fanlari doktori (DSc), dotsent
Taniyeva G. M. – tarix fanlari doktori, professor
Davlatova S.T. – tarix fanlari doktori, professor
Qurbonova M. B. – tarix fanlari nomzodi, professor
Turdiyev B. – falsafa fanlari doktori, professor
Yuldashev S.R. – psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Botirova D.B. – psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Alimova Ye.G. – psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Джексембаева Г.С. – psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) (Qozog‘iston)
Jalilov H.N.– psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
Jalilov N.A. – pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Vahobov A.A. – pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Raxmatova M.M. – filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Xalilova R.R. – filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Bobojonov Sh.U. – tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Sharipov Sh.F. – tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
Bo‘tayev J.Sh. – tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
Bobojonova F. X. – tarix fanlari nomzodi, dotsent

Mas’ul muharrir:
Xayitov Xayotjon Xikmat o‘g‘li

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ В ПСИХОЛОГИЧЕСКОМ СОПРОВОЖДЕНИИ ПОДРОСТКОВ: ДИАГНОСТИЧЕСКИЙ И ПРОФИЛАКТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ

Алимова Елена Геннадьевна
Национальный педагогический университет Узбекистана имени Низами
PhD по психологическим наукам, доцент
E-mail: Lena-alm@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются возможности применения технологий искусственного интеллекта в системе психологического сопровождения подростков в условиях цифровой социализации. Анализируются диагностические ресурсы алгоритмических систем, их потенциал в профилактике эмоциональной дезадаптации и кризисных состояний, а также перспективы использования цифровых инструментов в образовательной и психологической практике. Особое внимание уделяется вопросам персонализации психологической помощи, развитию эмоциональной саморегуляции подростков и соблюдению этических принципов при использовании ИИ-технологий. Обосновывается необходимость сохранения ведущей роли специалиста-психолога в процессе сопровождения.

Ключевые слова:искусственный интеллект; психологическое сопровождение подростков; цифровая социализация; эмоциональная саморегуляция; кризисные состояния; цифровая психология; профилактика дезадаптации.

Annotatsiya. Ushbu maqolada raqamli ijtimoiylashuv sharoitida o‘smirlarni psixologik qo‘llab-quvvatlash tizimida sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlari yoritilgan. Algoritmik tizimlarning diagnostik imkoniyatlari, ularning emotsional dezadaptatsiya va inqirozli holatlarning oldini olishdagi ahamiyati hamda raqamli vositalarni ta’lim va psixologik amaliyotda qo‘llash istiqbollari tahlil qilingan. Shuningdek, psixologik yordamni individuallashtirish, o‘smirlarning emotsional o‘zini o‘zi boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirish va sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishda etik tamoyillarga rioya etish masalalariga alohida e’tibor qaratilgan. Tadqiqotda psixologik qo‘llab-quvvatlash jarayonida mutaxassis-psixologning yetakchi rolini saqlab qolish zarurligi asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar:sun’iy intellekt; o‘smirlarni psixologik qo‘llab-quvvatlash; raqamli ijtimoiylashuv; emotsional o‘zini o‘zi boshqarish; inqirozli holatlar; raqamli psixologiya; dezadaptatsiyaning oldini olish.

Abstract. This article examines the possibilities of applying artificial intelligence technologies in the system of psychological support for adolescents in the

context of digital socialization. The diagnostic capabilities of algorithmic systems, their role in preventing emotional maladaptation and crisis conditions, as well as the prospects for using digital tools in educational and psychological practice are analyzed. Particular attention is paid to the personalization of psychological assistance, the development of adolescents' emotional self-regulation skills, and adherence to ethical principles in the use of AI technologies. The study substantiates the necessity of preserving the leading role of the professional psychologist in the process of psychological support.

Keyword: sartificial intelligence; psychological support for adolescents; digital socialization; emotional self-regulation; crisis conditions; digital psychology; prevention of maladaptation.

ВВЕДЕНИЕ

Цифровая трансформация современного общества оказывает существенное влияние на процессы социализации и психологического развития подростков. Активное внедрение технологий искусственного интеллекта, расширение цифровой коммуникации и рост вовлечённости молодёжи в виртуальную среду формируют новые условия становления личности. Онлайн-пространство становится важным фактором эмоционального опыта подростка, влияя на самооценку, коммуникативные стратегии и особенности переживания кризисных ситуаций [4; 14].

Подростковый возраст традиционно рассматривается в психологии как кризисный этап развития, связанный с формированием идентичности, эмоциональной саморегуляции и системы жизненных ориентиров. Однако цифровая среда добавляет новые особенности к этому процессу. Исследования показывают, что цифровая активность подростков, включая участие в социальных сетях и взаимодействие с онлайн-контентом, коррелирует с когнитивно-эмоциональными характеристиками личности, уровнем тревожности и способностью к адаптации [5; 8; 12]. В некоторых случаях цифровой контент и алгоритмически формируемые среды усиливают социальное сравнение, что может приводить к снижению самооценки и росту эмоциональной неустойчивости [2; 9].

В условиях такой медиатизированной среды классические модели психологической помощи и сопровождения требуют модернизации. Одним из перспективных направлений является интеграция технологий искусственного интеллекта в систему диагностики, профилактики и коррекции психических состояний подростков. Ряд исследований акцентирует внимание на возможностях алгоритмических систем для анализа эмоционального

состояния, распознавания паттернов поведения и построения адаптированных рекомендаций [1; 10; 15]. Важно подчеркнуть, что искусственный интеллект рассматривается в качестве дополнительного ресурса, а не замены профессионального психолога, что требует чёткого этического и профессионального регулирования [6; 7].

Цель статьи заключается в анализе диагностического и профилактического потенциала технологий искусственного интеллекта в системе психологического сопровождения подростков.

СТЕПЕНЬ ИЗУЧЕННОСТИ ТЕМЫ И МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

Проблематика психологических ресурсов личности традиционно рассматривается в отечественной психологии в контексте адаптации к стрессовым и кризисным ситуациям. Под психологическими ресурсами понимается совокупность индивидуально-психологических характеристик, обеспечивающих устойчивость, способность к саморегуляции и конструктивному разрешению трудностей. В структуре ресурсов выделяются когнитивные, эмоционально-волевые и социальные компоненты, формирующие потенциал адаптации личности [3; 13].

Подростковый возраст является сензитивным периодом формирования идентичности и эмоциональной регуляции. В условиях цифровой социализации процессы самоопределения и самопрезентации приобретают новые формы. Исследования феномена цифровой социализации подчёркивают, что виртуальная среда становится значимым фактором развития, оказывая влияние на ценностные ориентации, коммуникативные практики и восприятие себя [4; 14]. Подросток активно конструирует цифровую идентичность, что усиливает зависимость от социальной оценки и алгоритмически формируемого контента.

Ряд эмпирических исследований демонстрирует связь между цифровой активностью и когнитивно-эмоциональными характеристиками личности подростка. Отмечается, что интенсивное использование мобильных устройств и социальных сетей может сопровождаться повышением тревожности, снижением концентрации внимания и усилением социальной фрустрации [5; 12]. Одновременно цифровая среда создаёт возможности для расширения социальных контактов и получения поддержки, что при определённых условиях может выступать ресурсом развития [8].

Особое значение в контексте преодоления кризисных состояний приобретает эмоциональный интеллект как способность распознавать, понимать и регулировать собственные эмоциональные реакции. Развитие

эмоционального интеллекта рассматривается как фактор профилактики дезадаптивного поведения и повышения устойчивости к стрессу [3]. Недостаточная сформированность эмоционально-волевой сферы увеличивает уязвимость подростков к негативным воздействиям цифровой среды, включая кибербуллинг и онлайн-агрессию [1].

В последние годы в научной литературе активно обсуждается потенциал искусственного интеллекта как инструмента анализа поведенческих и эмоциональных данных. Исследователи отмечают, что алгоритмические системы способны выявлять паттерны взаимодействия, прогнозировать риски деструктивного поведения и предлагать адаптивные формы поддержки [7; 10]. Вместе с тем подчёркивается необходимость учёта этических аспектов внедрения ИИ, включая вопросы конфиденциальности, алгоритмической предвзятости и границ автоматизации психологической помощи [6].

Теоретический анализ позволяет рассматривать искусственный интеллект как дополнительный ресурс психологического сопровождения подростков, интегрируемый в систему профессиональной помощи при условии соблюдения научных и этических стандартов.

В условиях расширения цифровой среды возрастает потребность в инструментах ранней диагностики эмоциональных и поведенческих нарушений у подростков. Традиционные методы психологической диагностики требуют очного взаимодействия и значительных временных ресурсов, что ограничивает их доступность. В этой связи технологии искусственного интеллекта рассматриваются как перспективное средство расширения диагностических возможностей специалиста [11; 15].

Одним из направлений применения ИИ является анализ цифрового следа подростка – текстовых сообщений, особенностей онлайн-коммуникации, частоты взаимодействия в социальных сетях. Исследования показывают, что изменения в цифровой активности могут коррелировать с эмоциональными состояниями, включая тревожность и признаки депрессивных переживаний [5; 13]. Алгоритмы машинного обучения способны выявлять устойчивые поведенческие паттерны, которые в дальнейшем используются для прогнозирования рисков психологической дезадаптации.

Особое внимание уделяется возможностям ИИ в сфере профилактики кибербуллинга и онлайн-агрессии. Современные алгоритмические системы способны распознавать агрессивный контент, фиксировать повторяющиеся эпизоды травли и сигнализировать о потенциально опасных ситуациях [1]. Это

создаёт условия для своевременного вмешательства и снижения негативных последствий цифрового давления на подростка.

Кроме того, цифровые диагностические инструменты позволяют оценивать уровень эмоционального интеллекта и способности к саморегуляции. Включение автоматизированных опросников и адаптивных тестов в онлайн-платформы расширяет доступ к психологическому скринингу и обеспечивает оперативную обработку результатов [3]. В условиях дистанционного образования такие инструменты становятся особенно значимыми.

Однако использование ИИ в диагностике требует осторожности. Алгоритмическая интерпретация данных не учитывает всей сложности индивидуального контекста развития подростка, что может приводить к гиперобобщениям или неверным выводам [6]. Поэтому технологии искусственного интеллекта целесообразно рассматривать как вспомогательный инструмент, дополняющий профессиональную оценку психолога, а не заменяющий её.

Диагностический потенциал ИИ заключается в повышении оперативности выявления рисков, расширении охвата подростковой аудитории и обеспечении непрерывного мониторинга психологического состояния, что способствует более эффективной организации сопровождения в ситуации жизненных кризисов.

Современные технологии искусственного интеллекта открывают новые возможности не только в диагностике, но и в реализации коррекционно-профилактических программ психологической поддержки подростков. В условиях цифровой социализации возрастает потребность в инструментах, способных обеспечить оперативную, доступную и адаптивную помощь, особенно в период возрастных кризисов и эмоциональной нестабильности [4; 14].

Одним из направлений является использование интеллектуальных чат-ботов и цифровых ассистентов, ориентированных на поддержку подростков в ситуациях стресса, одиночества и социальной фрустрации. Анализ существующих разработок показывает, что такие системы могут выполнять функции первичного консультирования, предоставляя информацию о стратегиях саморегуляции, снижении тревожности и управлении негативными эмоциями [10]. При грамотной интеграции в образовательную среду цифровые ассистенты способны выступать инструментом профилактики дезадаптивного поведения.

Особую значимость приобретает применение ИИ в программах профилактики кибербуллинга и онлайн-агрессии. Алгоритмы распознавания агрессивного контента и автоматического уведомления модераторов создают условия для своевременного реагирования на конфликтные ситуации [1]. Это способствует снижению уровня психологической травматизации подростков и формированию более безопасного цифрового пространства.

ИИ-технологии также могут использоваться для разработки адаптивных образовательных модулей, направленных на развитие эмоционального интеллекта и навыков саморегуляции. В исследованиях подчёркивается, что формирование эмоциональной компетентности является одним из ключевых факторов повышения устойчивости подростков к стрессовым воздействиям [3]. Включение интерактивных цифровых тренингов и автоматизированных обратных связей позволяет поддерживать динамику личностного развития.

Кроме того, цифровые платформы с элементами ИИ могут обеспечивать персонализацию профилактических программ, учитывая индивидуальные особенности подростка, его уровень цифровой вовлечённости и характер коммуникативных практик [12; 15]. Такая адаптивность повышает эффективность психологического сопровождения и способствует формированию субъектной позиции подростка в процессе преодоления кризисных состояний.

Вместе с тем необходимо учитывать, что коррекционно-профилактическая работа с использованием ИИ требует профессионального сопровождения специалиста. Исследователи подчёркивают необходимость чёткой регламентации применения алгоритмических систем в образовательной и психологической практике, а также соблюдения принципов конфиденциальности и добровольности участия [6; 11].

Таким образом, коррекционно-профилактический потенциал искусственного интеллекта проявляется в расширении доступности психологической помощи, персонализации поддержки и создании условий для раннего вмешательства в ситуации кризиса при сохранении ведущей роли специалиста-психолога.

Этические риски и ограничения применения искусственного интеллекта в психологической практике

Несмотря на значительный потенциал технологий искусственного интеллекта в сфере психологического сопровождения подростков, их внедрение сопряжено с рядом методологических и этических рисков. Современные исследования подчёркивают необходимость комплексного

анализа последствий автоматизации психологических процедур и алгоритмизации принятия решений в гуманитарной сфере [6; 11].

Одним из ключевых вопросов является обеспечение конфиденциальности персональных данных несовершеннолетних. Алгоритмы ИИ функционируют на основе обработки больших массивов информации, включая поведенческие и коммуникативные данные подростков, что требует строгого соблюдения норм защиты информации и прав ребёнка [6]. Недостаточная прозрачность алгоритмов может приводить к утрате контроля над использованием чувствительных данных.

Дополнительным риском выступает проблема алгоритмической предвзятости. Машинное обучение основывается на обучающих выборках, которые могут содержать социальные или культурные искажения. В результате автоматизированные системы способны воспроизводить существующие стереотипы или давать некорректные прогнозы в отношении отдельных категорий подростков [11; 15]. Это особенно критично в сфере психологической диагностики, где требуются высокая точность и индивидуальный подход.

Отдельное внимание уделяется вопросу редукции сложных эмоциональных переживаний к формализованным показателям. Психологическое состояние подростка формируется в контексте семейных, образовательных и социальных факторов, которые не всегда могут быть адекватно интерпретированы алгоритмической системой [4; 13]. Существует риск упрощённой трактовки кризисных проявлений без учёта глубинных личностных процессов.

Кроме того, чрезмерная опора на цифровые сервисы может привести к снижению значимости живого межличностного взаимодействия. Психологическая помощь предполагает эмпатическое включение специалиста, диалог и построение доверительных отношений, что не может быть полностью воспроизведено автоматизированной системой [10]. В связи с этим большинство исследователей сходятся во мнении, что ИИ должен использоваться как вспомогательный инструмент, а не как самостоятельный субъект помощи.

Внедрение искусственного интеллекта в систему психологического сопровождения подростков требует разработки нормативно-этических стандартов, междисциплинарного контроля и чёткого разграничения функций специалиста и алгоритмической системы. Только при соблюдении данных условий ИИ может выступать безопасным и эффективным ресурсом поддержки личности в период жизненных кризисов.

Практические рекомендации для психолога по использованию технологий искусственного интеллекта в сопровождении подростков

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Анализ научных источников и современных цифровых практик позволяет сформулировать ряд рекомендаций для специалистов, планирующих интеграцию технологий искусственного интеллекта в систему психологического сопровождения подростков.

1. Использование ИИ как вспомогательного инструмента диагностики.

Психологу рекомендуется применять алгоритмические инструменты для первичного скрининга эмоционального состояния, анализа динамики тревожности и выявления рисков дезадаптации [5; 15]. При этом окончательная интерпретация результатов должна осуществляться специалистом с учётом индивидуального контекста развития подростка.

2. Включение цифровых модулей развития эмоционального интеллекта.

Развитие навыков саморегуляции и эмоциональной компетентности является ключевым фактором профилактики кризисных состояний [3]

Интерактивные онлайн-программы с элементами адаптивной обратной связи могут использоваться как дополнение к очной работе.

Мониторинг цифровой активности как индикатора психологического благополучия.

3. С учётом влияния цифровой социализации на формирование идентичности [4; 14] психологу целесообразно учитывать характер онлайн-взаимодействия подростка, вовлечённость в социальные сети и возможные риски кибербуллинга [1].

4. Соблюдение этических принципов и защиты данных.

5. Применение ИИ требует строгого соблюдения принципов конфиденциальности, добровольности участия и информированного согласия родителей или законных представителей [6; 11]. Недопустимо использование автоматизированных решений без профессионального контроля.

6. Поддержание баланса между цифровыми и очными формами помощи.

Несмотря на эффективность алгоритмических систем, психологическая поддержка предполагает эмпатическое взаимодействие и построение доверительных отношений, что не может быть полностью заменено цифровыми сервисами [10]. Поэтому ИИ должен рассматриваться как инструмент расширения возможностей специалиста, а не его замена.

Практическое использование технологий искусственного интеллекта в сопровождении подростков возможно при условии их интеграции в

профессиональную деятельность психолога, соблюдения этических норм и ориентации на развитие личностных ресурсов подростка.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведённый теоретический анализ позволяет сделать вывод о том, что цифровая трансформация социальной среды существенно изменяет условия личностного развития подростков. Цифровая социализация усиливает влияние виртуального пространства на процессы формирования идентичности, эмоциональной регуляции и самооценки [4; 14]. В этих условиях возрастает потребность в расширении ресурсов психологического сопровождения.

Исследования подтверждают наличие взаимосвязи между характером цифровой активности подростков и их когнитивно-эмоциональными характеристиками [5; 12; 13]. Это обусловливает необходимость внедрения инструментов ранней диагностики и профилактики кризисных состояний.

Искусственный интеллект обладает значительным потенциалом в сфере психологического сопровождения подростков. Его возможности проявляются в автоматизированной обработке данных, мониторинге эмоционального состояния, профилактике кибербуллинга и разработке адаптивных программ поддержки [1; 10; 15]. Использование ИИ позволяет расширить доступность помощи, повысить оперативность выявления рисков и обеспечить персонализацию сопровождения.

Вместе с тем внедрение алгоритмических систем требует строгого соблюдения профессионально-этических норм, защиты персональных данных и сохранения ведущей роли специалиста-психолога [6; 11]. Искусственный интеллект не может рассматриваться как автономный субъект психологической помощи, а должен интегрироваться в систему сопровождения в качестве вспомогательного инструмента.

Таким образом, искусственный интеллект может выступать значимым ресурсом психологической поддержки подростков в ситуации жизненных кризисов при условии научно обоснованного и этически регламентированного применения

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Билялова Ю. М. Искусственный интеллект в профилактике кибербуллинга и других форм онлайн-агрессии среди несовершеннолетних // Научные исследования и разработки. - 2025. - № 1. - С. 87-94.

2. Бондаренко Е. А. Искусственный интеллект и проблемы медиаобразования // Медиаобразование. - 2023. - № 3. - С. 37-44.

3. Гукаленко О. В. Развитие эмоционального интеллекта как фактор учебной и социальной успешности школьников: теоретический обзор // Педагогическое образование и наука. - 2022. - № 4. - С. 29-36.

4. Каргапольцева Н. А. Цифровая социализация подростка как актуальный феномен научно-педагогического исследования // Педагогика и психология образования. - 2022. - № 2. - С. 41-48.

5. Каркашадзе Г. А. Цифровая активность подростков и её связь с когнитивно-эмоциональными характеристиками // Вестник психолого-педагогических исследований. - 2023. - № 1. - С. 56-64.

6. Коломийцев С. Ю. Обзор и анализ основных вопросов этики искусственного интеллекта // Философия и общество. - 2025. - № 1. - С. 92-100.

7. Кочетова Ю. А. Подросток в цифровой среде: идентичность и образ себя // Психологические исследования. - 2025. - № 1. - С. 12-20.

8. Нагматуллина Л. Цифровая социализация российской молодёжи: соотнесение реальных и виртуальных коммуникативных практик // Социологические исследования. - 2023. - № 6. - С. 101-108.

9. Пащенко И. Ю. Искусственный интеллект и смежные технологии: влияние на общественное развитие // Информационное общество. - 2022. - № 3. - С. 47-54.

10. Роговец А. Ю., Приходько А. А. Чат-бот как способ поддержки жертв школьной травли: обзор зарубежных разработок и проблематика создания // Психология образования. - 2023. - № 2. - С. 63-71.

11. Склярова Н. Ю. Эффекты и перспективы внедрения технологий искусственного интеллекта в образовании // Образование и наука. - 2023. - № 5. - С. 98-107.

12. Спасская Е. Б. Вовлечённость в использование мобильных устройств как фактор восприятия подростками возможностей искусственного интеллекта // Психологическая наука и образование. - 2025. - № 1. - С. 33-41.

13. Суходолова Е. А. Актуальные тенденции исследования различных видов цифровой зависимости: обзор // Психология и право. - 2022. - № 4. - С. 76-85.

14. Тоганова Ж. К. Цифровая социализация: дети и подростки в современном информационном пространстве // Социальная психология и общество. - 2024. - № 2. - С. 52-60.

15. Ушаков Д. В. Технологии искусственного интеллекта в психологии: обзор возможностей и направлений // Психологические исследования. - 2024. - № 3. - С. 18-26.

G. BARDIYERNING TOLERANTLIK UCH KOMPLEKSLI MODELI TAVSIFI

Bafayev Muxiddin Muxammadovich
Buxoro davlat pedagogika instituti
Psixologiya fanlari doktori, dotsent,

Annotatsiya. Ko‘pgina ilmiy manbalarda tolerantlik sabr-bardoshlilik, o‘zidan farq qiladigan insonlar bilan samarali muloqot o‘rnatish qobiliyati hamda umumqabul qilingan fikrga qo‘shilmaydigan shaxslarga nisbatan chidamlilik sifatida talqin qilinadi. Mazkur maqolada taniqli olima Galina Bardiyer tomonidan ishlab chiqilgan tolerantlikning uch komponentli kompleks modeli asosida tolerant va intolerant munosabatlarning psixologik mexanizmlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda tolerantlikning affektiv, kognitiv va konativ komponentlari hamda ularning shaxslararo munosabatlarda namoyon bo‘lish xususiyatlari yoritilgan. Shuningdek, stereotiplar, emotsional qabul qilish va ijtimoiy hamkorlikning tolerantlik shakllanishidagi o‘rni psixologik jihatdan asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: tolerantlik, stereotiplar, kognitiv, konativ, affektiv, uch komponentli model.

Annotation. In many scholarly sources, tolerance is interpreted as patience, the ability to establish communication with people who differ from oneself, and endurance toward individuals who do not share generally accepted opinions. This article describes the psychological mechanisms of tolerant and intolerant attitudes based on the three-component complex model of tolerance developed by the well-known scholar Galina Bardier. The study analyzes the affective, cognitive, and conative components of tolerance and their manifestations in interpersonal relationships. In addition, the role of stereotypes, emotional acceptance, and social interaction in the formation of tolerance is psychologically substantiated.

Keywords: tolerance, stereotypes, cognitive, conative, affective, three-component model.

Аннотация. Во многих научных источниках толерантность рассматривается как терпимость, способность устанавливать общение с людьми, отличающимися от себя, а также устойчивость по отношению к тем, кто не разделяет общепринятые взгляды. В данной статье описываются психологические механизмы толерантных и интолерантных отношений на основе трёхкомпонентной комплексной модели толерантности, разработанной известным учёным Галиной Бардийер. В исследовании анализируются

аффективный, когнитивный и конативный компоненты толерантности, а также особенности их проявления в межличностных отношениях. Кроме того, психологически обосновывается роль стереотипов, эмоционального принятия и социального взаимодействия в формировании толерантности.

Ключевые слова: толерантность, стереотипы, когнитивный, конативный, аффективный, трёхкомпонентная модель.

KIRISH

Ma’lumki, tolerantlik insonning o‘z asliyatini ifodalash shakllarining turli-tumanligini hurmat qilish, qabul qilish va to‘g‘ri tushunishni bildiradi. Tolerantlik - turfa xillikdagi uyg‘unlikdir. Insonning bu xislati shaxsning insonparvar tabiatidan darak beradi va atrofdagilarga bo‘lgan munosabati bilan belgilanadi. Boshqacha qilib aytganda, tolerantlik bir-biridan farq qiladigan dunyoqarash, turlicha qadriyatlar tizimi va turfa fe’l-atvor stereotiplariga ega insonlar o‘rtasida insonparvar munosabatlarga erishishga shaylikdir. Biroq kuzatuvlarning ko‘rsatishicha, inson yaqinlari, qarindosh-urug‘lari va tanish-bilishlari bilan bo‘lgan munosabatlarida tolerant bo‘lishi mumkin, lekin boshqa din yoki millat vakillariga nisbatan murosasizlikni namoyon qilishi ham mumkin.

Odatda, shaxslararo tolerantlik, ijtimoiy tolerantlik, millatlararo tolerantlik va dinlararo tolerantlik ajratiladi. Shaxslararo tolerantlik aniq bir insonga nisbatan munosabatda namoyon bo‘ladi, ijtimoiy tolerantlik muayyan guruhga (masalan, nogironlarga), millatlararo tolerantlik boshqa millat vakillariga, dinlararo tolerantlik esa boshqa dinga e’tiqod qiluvchilarga nisbatan munosabatda ifodalanadi.

Tolerantlikning namoyon bo‘lishi inson huquqlarini hurmat qilish bilan hamohang bo‘lib, ijtimoiy adolatsizlikka nisbatan murosa qilishni anglatmaydi, o‘z g‘oyalaridan voz kechib, boshqalarning g‘oyalariga yon bosishni bildirmaydi. Tolerantlik o‘z manfaatlarini cheklashdan iborat bo‘lib qolmasligi kerak. Aksincha, bu tushuncha, bir tomondan, insonning o‘z shaxsiy pozitsiyasini ifodalash qobiliyatini nazarda tutsa, ikkinchi tomondan, boshqa odamlarning nuqtai nazari va qadriyatlariga hurmat bilan munosabatda bo‘lishni taqozo etadi.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

Tolerantlik har bir insonning o‘z maslaklariga amal qilishi va boshqalarda ham bunday huquq mavjudligini tan olishdir. Darhaqiqat, insonlar tabiatan tashqi ko‘rinishi, maqomi, fe’l-atvori va qadriyatlari bilan bir-biridan farq qiladilar hamda shu farqlarga qaramay yaxlit dunyoda yashash va o‘z individualligini saqlab qolish huquqiga egadirlar. Fikrimizcha, tolerant inson - o‘zligini anglaydigan va o‘zgalarni tushunadigan insondir. Demak, farq qilish huquqini tan olish tolerantlikning asosini tashkil etadi.

Shuningdek, tolerantlik bir insonning qarashlarini boshqalarga tiqishtirish sifatida tushunilmasligi kerak. Tolerantlik insonni u qanday bo‘lsa, shundayligicha qabul qilish, siz qo‘shilmasangiz ham boshqa millat va din vakillarining an’analari, qadriyatlari va madaniyatini tushunish hamda qabul qilishda o‘z ifodasini topadi.

Yuqoridagi ilmiy mulohazalarimiz asnosida tolerantlik muammosini millatlararo munosabatlar nuqtai nazaridan o‘rgangan akademik Valeriy Tishkovning tolerantlik haqidagi fikrlari bilan xulosalash mumkin. Jumladan, u shunday yozadi: “Tolerantlik - shaxsiy yoki ijtimoiy sifat bo‘lib, dunyo va ijtimoiy muhitning serqirra ekanligini tan olishni va, demakki, bu dunyoga qarashlarning ham turlicha bo‘lishini e’tirof etishni nazarda tutadi” [2].

Mazkur tadqiqot tolerantlik tushunchasining psixologik va ijtimoiy mohiyatini o‘rganishga qaratilgan bo‘lib, unda nazariy tahlil, qiyosiy yondashuv hamda psixologik interpretatsiya metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida tolerantlikning shaxslararo, ijtimoiy, millatlararo va dinlararo shakllari ilmiy adabiyotlar asosida tahlil qilindi.

Shuningdek, tolerantlikning affektiv, kognitiv va konativ komponentlari Galina Bardiyer hamda Valeriy Tishkovning ilmiy qarashlari asosida o‘rganilib, ularning shaxs xulq-atvoridagi namoyon bo‘lish xususiyatlari qiyosiy jihatdan yoritildi. Tadqiqotda tolerantlikning insonlararo munosabatlar va ijtimoiy hamkorlikdagi o‘rni psixologik yondashuv asosida tahlil etildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tolerantlik o‘z tuzilishiga ko‘ra uchta komponentdan tashkil topgan: affektiv, kognitiv va konativ. Galina Bardiyerning fikriga ko‘ra, tolerant bo‘lish uchun shaxsda ushbu komponentlarning ikkitasi mavjud bo‘lishi yetarli [1]:

- kognitiv va konativ (emosional darajada intolerantlikni saqlash);
- affektiv va konativ (kognitiv darajada intolerantlikni saqlash);
- affektiv va kognitiv (konativ darajada intolerantlikni saqlash).

Misol uchun, birinchi model bo‘yicha boshqa odamni emosional qabul qilmaslik mumkin, ammo uni tushunish va u bilan hamkorlik qilish ham mumkin (etnik, diniy, madaniy tolerantlik).

Ikkinchi model bo‘yicha boshqa odamni emosional qabul qilish mumkin, u bilan hamkorlik qilish va unga yordam berish mumkin, ammo bunda uni tushunmaslik mumkin (gender, boshqaruv, avlodlararo tolerantlik).

Uchinchi model bo‘yicha boshqa odamni emosional qabul qilish va tushunish mumkin, ammo u bilan xushmuomalalik bilan hamkorlik qilishdan saqlanish mumkin (kasbiy, ijtimoiy-iqtisodiy, pedagogik tolerantlik).

1-jadval.

Tolerantlikning uch komponentli kompleks modeli*

Tolerantlikning strukturaviy komponentlari	**Model 1**	**Model 2**	**Model 3**
Emosional qabul qilish (affektiv komponent)	-Bu inson menga yoqimsiz	+ bu inson menga yoqimli	+bu inson menga yoqimli
Tushunish (kognitiv komponent)	+men uni tushunaman	-men uni tushunmayman	+men uni tushunaman
Hamkorlik (konativ komponent)	+u bilan hamkor qilish yo‘llarini izlashga tayyorman	+biroq, men u bilan hamkorlik qilishga tayyorman va hamkorlik qilaman	-u bilan hamkorlik qilishdan o‘zimni tiyaman

**Muallif: G. Bardiyer*

Analogik tarzda xuddi shu komponentlar asosida intolerantlikni ko‘rib chiqishimiz mumkin, unda ikkita minus yetakchilik qiladi (2-jadval). Shu bilan birga mazkur modelda mavjud resurs (bitta plyus)dan profilaktik va korreksion ishlar doirasida tolerantlik ustanovkalarini shakllantirishda samarali foydalanish mumkin bo‘ladi.

2-jadval.

Intolerantlikning uch komponentli kompleks modeli

Tolerantlikning strukturaviy komponentlari	**Model 1**	**Model 2**	**Model 3**
Emosional qabul qilish (affektiv komponent)	-Bu inson menga yoqimsiz	-bu inson menga yoqimsiz	+bu inson menga yoqimli
Tushunish (kognitiv komponent)	+men uni tushunaman	-men uni tushunmayman	-men uni tushunmayman
Hamkorlik (konativ komponent)	-u bilan hamkorlik qilishdan o‘zimni tiyaman	+biroq, men u bilan hamkorlik qilishga tayyorman	-u bilan hamkorlik qilishdan o‘zimni tiyaman

**Muallif: G. Bardiyer*

XULOSA

Yuqoridagi jadvallardan ko‘rinib turibdiki, tolerantlikdan intolerantlikka yoki intolerantlikdan tolerantlikka o‘tish mos ravishda vaziyatga bog‘liq. Shu o‘rinda mazkur tadqiqotdagi mulohalarimizni kengroq yoritadigan bo‘lsak, izlanishlarimizning asosida affektiv jabhada tolerant ustanovkalarning an’anaviy tushunchalarini - simpatiya/antipatiya, kognitiv jabhada - divergent/konvergent, konativ jabhada - kooperatsiya/konfrontatsiyalarni faoliyat uslubi sifatida ko‘rish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Бардиер Г. Научные основы социальной психологии толерантности. Учебное пособие. - Спб, Изд-во “МИРС”, 2007. - 100 с.

2. Тишков В.А. О феномене этничности // Этнографическое обозрение. - № 3. - 1997. - С.18

3. Геворкян. Т. В. Семья как фактор развитие ценностных ориентаций подростков: Автореф. дисс. канд. пед.наук. Оренбург, 2010. – 21 с.

4. Днепрова Т. П. Преодоление консервативно-либерального противостояния в отечественном образовании на основе национальной толерантности: дис. ... д-ра пед. наук. Тюмень, 2011. – 435 с.

5. Енгулатова Д. И. «Повышение социально-духовного потенциала учащейся молодежи Узбекистана в условиях независимости» Дисс.канд. философ. наук. Т.: 1999 – С. 12.

MAKTAB VA SINF MUHITINING KONTEKSTIDA O‘QUVCHILARNING ICHKI NAZORAT LOKUSINING RIVOJLANISHI

Celal Alğan
Nizomiy nomidagi O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti
Mustaqil tadqiqotchisi
ORCID: 0009-0002-4150-9586

Annotatsiya. Nazorat lokusi o‘quvchilarning xarakterini rivojlantirish, akademik muvaffaqiyat va ijtimoiy moslashuvida muhim omil hisoblanadi. Nazorat lokusi - bu odamlarning tashqi ta’sirlar emas, balki hayotlarida duch keladigan voqealar natijalarini nazorat qila olishlariga ishonish darajasi. Ushbu maqolada maktab va sinf muhitining o‘quvchilarning ichki nazorat lokusining rivojlanishiga ta’siri pedagogik va psixologik nuqtai nazardan ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: Nazorat lokusi, pedagogika va psixologiya, maktab va sinf muhiti, o‘ziga ishonch, akademik muvaffaqiyat

Abstract. Locus of control is a significant factor in students' character development, academic success, and social adjustment. Locus of control is the degree to which individuals believe they have control over the outcomes of events they encounter in their lives, rather than external influences. This article will examine the effects of school and classroom climate on the development of students' internal locus of control from pedagogical and psychological perspectives.

Keywords: Locus of control, pedagogy, psychology, school and classroom climate, self-efficacy, academic success.

Аннотация: Локус контроля является важным фактором развития характера учащихся, академических успехов и социальной адаптации. Локус контроля - это степень, в которой люди верят, что они, а не внешние воздействия, имеют контроль над результатами событий, с которыми они сталкиваются в своей жизни. В этой статье влияние школьного и классного климата на развитие внутреннего локуса контроля у учащихся будет обсуждаться с его педагогическим и психологическим аспектами.

Ключевые слова: Локус контроля, педагогика, психология, школьно-классный климат, самоэффективность, академические успехи.

KIRISH

Shaxsning hayoti uning rivojlanishiga ta’sir etuvchi turli xil ijobiy va salbiy tajribalar bilan boydir. Ushbu tajribalar jarayonida istalgan natijalarga erishish faqat ongli o‘z-o‘zini nazorat qilish mexanizmiga ega bo‘lish orqali mumkin.

Psixologiyada “nazorat lokusi” deb ataladigan bu ko‘nikma shaxsning o‘z hayotini boshqarish imkoniyatiga bo‘lgan ishonchini ifodalaydi.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

Nazorat lokusi tushunchasi psixolog Julian B. Rotter tomonidan 1954-yilda ishlab chiqilgan (Dönmez, A. 1994). Ushbu tushuncha mazmun-mohiyatiga ko‘ra shaxs psixologiyasining muhim yo‘nalishlaridan biriga aylangan. Shaxsning kundalik hayotida o‘zi va atrof-muhit bilan bog‘liq his-tuyg‘ulari, fikrlari hamda xatti-harakat xususiyatlarini o‘rganish shaxs psixologiyasi doirasiga kiradi. Mazkur tushunchaga asoslanib, shaxslar diqqat markaziga ko‘ra ichki nazoratga yo‘naltirilgan yoki tashqi nazoratga yo‘naltirilgan tarzda tasniflanadi. Nazorat lokusi shaxsning muayyan xatti-harakatlari kutilgan natijalarni qondirishi yoki qondirmasligi haqidagi kutishlariga asoslangan fikr va xatti-harakatlarining ko‘rsatkichi sifatida talqin qilinadi.

Ushbu maqola maktab va sinf muhitining o‘quvchilarda ichki nazorat lokusi rivojlanishiga ta’sirini o‘rganuvchi mavjud tadqiqotlar asosida tayyorlangan tizimli adabiyotlar sharhidir. Ma’lumotlar Google Scholar, Scopus, YÖK Tez Markazi va unilibrary.uz kabi akademik ma’lumotlar bazalarida “nazorat lokusi”, “maktab muhiti”, “o‘ziga ishonch” hamda tegishli kalit so‘zlar orqali qidirilgan. Qidiruv jarayoni hakamlikdan o‘tgan ilmiy jurnal maqolalari, dissertatsiyalar va tegishli kitoblar bilan chegaralangan bo‘lib, ommaviy nashrlar hamda to‘liq matni mavjud bo‘lmagan manbalar istisno qilingan.

To‘plangan adabiyotlar tematik tahlil usuli asosida o‘rganilgan. Tadqiqotlardagi natijalar va munozaralar kodlangan, o‘xshash kodlar birlashtirilib, “ijobiy va salbiy muhit omillari”, “pedagogik amaliyotlar” hamda “psixologik mexanizmlar” kabi asosiy mavzular shakllantirilgan. Maqolaning muhokama qismi va xulosa jadvali aynan shu tematik asosda tuzilgan. Tadqiqotning asosiy cheklovi uning miqdoriy meta-tahlil emas, balki sifatli sintez shaklida olib borilgani hamda tanlangan tillar (turk, ingliz va o‘zbek tillari) bilan chegaralanganidadir.

Ichki nazorat lokusi shaxsning o‘z hayotidagi voqealar va natijalarni o‘z xatti-harakatlari, sa’y-harakatlari hamda qobiliyatlari bilan izohlashga moyilligini anglatadi (Rotter, 1966). Mazkur psixologik tuzilma o‘quvchilarning akademik muvaffaqiyati, ijtimoiy moslashuvi va psixologik bardoshliligi kabi ko‘p qirrali rivojlanish sohalarida muhim rol o‘ynaydi. Ichki nazorat lokusi yuqori bo‘lgan shaxslar odatda mas’uliyatni o‘z zimmasiga olishga moyil, qiyinchiliklarni yengib o‘tish strategiyalarini ishlab chiqishga qodir hamda kuchli o‘ziga ishonchga ega bo‘lgan shaxslar sifatida namoyon bo‘ladi. Shu nuqtai nazardan, o‘quvchilarda ichki nazorat lokusining shakllanishida ular faoliyat yuritayotgan ijtimoiy muhit sifati hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Maktab va sinf muhiti o‘qituvchi-o‘quvchi o‘zaro munosabatlari, tengdoshlar bilan aloqalar, qoidalarning adolatli qo‘llanilishi, qo‘llab-quvvatlovchi psixologik atmosfera hamda muxtoriyat yaratish kabi omillarning yaxlit tizimidan iboratdir. O‘quvchi maktabdagi fikr-mulohazalar, baholash jarayonlari va qoidalar bilan o‘zaro ta’sir orqali o‘z xatti-harakatlari bilan natijalar o‘rtasida mazmunli bog‘liqlik mavjud yoki mavjud emasligini anglay boshlaydi. Agar maktab muhiti bashorat qilinadigan, adolatli va o‘quvchining faol ishtirokiga ochiq bo‘lsa, bu holat o‘quvchining sa’y-harakatlari muvaffaqiyatga olib kelishiga bo‘lgan ishonchini mustahkamlab, ichki nazorat lokusining rivojlanishiga xizmat qiladi. Aksincha, maktab muhiti o‘zboshimcha baholashlar, nomuvofiq qoidalar va qo‘llab-quvvatlovchi munosabatlarning yetishmasligi bilan tavsiflansa, o‘quvchida natijalarni nazorat qila olmaslik hissi shakllanib, tashqi nazorat lokusining rivojlanishiga olib kelishi mumkin.

TAHLIL VA NATIJALAR

Ichki nazorat lokusi faol o‘rganishning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Faol o‘rganish o‘quvchining bilim olish jarayoniga aqliy va xulq-atvor jihatdan faol jalb etilishini nazarda tutuvchi pedagogik hamda psixologik yondashuvdir. Munozara, muammoni hal qilish, loyihaga asoslangan o‘rganish va hamkorlikdagi faoliyatlar o‘quvchilarda ichki nazorat lokusining rivojlanishiga xizmat qiluvchi bir qator muhim psixologik mexanizmlar orqali izohlanadi.

O‘ziga ishonch e’tiqodi. O‘quvchining o‘ziga bo‘lgan ishonchi ortgani sari u muvaffaqiyat va muvaffaqiyatsizlikni tashqi omillar bilan emas, balki o‘z harakatlari, strategiyasi va qobiliyatlari bilan bog‘lay boshlaydi. Mazkur ichki ishonch ichki nazorat lokusining asosini tashkil etadi. O‘ziga ishonch e’tiqodi shaxsning maqsadlarga erishish jarayonida zarur bo‘lgan harakatlarni rejalashtirish va amalga oshirish qobiliyatiga bo‘lgan ishonchi sifatida talqin qilinadi (Sakız, G. 2013).

Muxtoriyat va mas’uliyat hissining rivojlanishi. O‘quvchilarga o‘z o‘quv maqsadlarini belgilash hamda sinf qoidalarini ishlab chiqishda ishtirok etish imkoniyatining berilishi ularning o‘z harakatlari natijalarini bevosita his etishiga yordam beradi. Demokratik sinf muhiti o‘quvchilarning akademik o‘ziga ishonchini hamda ichki nazorat lokusi darajasini oshiradi. Muxtoriyat uchun imkon yaratilgan shaxs o‘zi boshdan kechirayotgan voqealarga ta’sir ko‘rsata olishiga ishonadi, mas’uliyatni o‘z zimmasiga oladi va qabul qilgan qarorlariga egalik hissini shakllantiradi. Patall, Cooper va Robinson (2008) muxtoriyat imkoniyatlari o‘quvchilarning motivatsiyasi hamda o‘rganish ustidan ichki nazoratni idrok etishini oshirishini eksperimental tadqiqotlar orqali asoslab berganlar.

Sababiyat hissining shakllanishi. Ushbu hissiyot o‘quvchini “Menga sodir bo‘layotgan voqealar mening qilgan yoki qilmagan harakatlarim bilan bog‘liq” degan xulosaga olib keladi. O‘quvchi muvaffaqiyat yoki muvaffaqiyatsizlik sabablarini tahlil qila oladi hamda olingan natijalar asosida yangi qarorlar qabul qilish ko‘nikmasini rivojlantiradi.

Kashf qilish va xato qilish erkinligi. Xato qilish erkinligi o‘quvchini natijalarni faqat tashqi hokimiyat, ya’ni o‘qituvchi tomonidan baholanishi haqidagi qarashdan uzoqlashtiradi. Buning o‘rniga u o‘z o‘quv jarayoni va rivojlanishini ichki mezonlar asosida baholashga intiladi. Shu tariqa nazorat o‘z harakatlari natijasida qaror qabul qiluvchi va mustaqil o‘quv faoliyatini boshqaruvchi o‘quvchining o‘ziga o‘tadi. Mustaqil o‘rganishni rivojlantirishning asosiy sharti o‘quvchilarni yangi bilim va ko‘nikmalarni egallashga rag‘batlantirishdan iboratdir (Azizova va boshq., 2024).

Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va psixologik xavfsizlik muhiti. Oila, o‘qituvchi va tengdoshlarning qo‘llab-quvvatlashi o‘quvchilarga o‘z hissalarining ahamiyatini his qilish va nazoratni ichki tarzda idrok etishga yordam beradi. Psixologik xavfsizlik muhiti o‘quvchilarga xato qilishdan qo‘rqmasdan o‘rganish imkonini yaratib, ichki nazorat lokusining rivojlanishini kuchaytiradi. Ijobiy maktab muhiti muxtoriyat, kompetentlik, ijtimoiylashuv va ishonch ehtiyojlarini qondirish orqali o‘quvchida hayotni tushunarli, boshqariladigan va nazorat qilinadigan jarayon sifatida qabul qilish e’tiqodini shakllantiradi. Bu esa o‘quvchining akademik hamda shaxsiy hayotda faol, mas’uliyatli va psixologik jihatdan barqaror shaxs sifatida rivojlanishiga asos bo‘lib xizmat qiladi.

O‘quvchilarning hayotdagi voqealar va yutuqlarni qanday talqin qilishini belgilovchi nazorat lokusi maktab va sinf muhitining eng muhim natijalaridan biri hisoblanadi. Shu sababli ichki nazorat lokusini rivojlantirish nafaqat individual yondashuvlar, balki butun ta’lim tizimining pedagogik sifati va psixologik muhitini tizimli ravishda takomillashtirish orqali amalga oshirilishi lozim bo‘lgan muhim ta’limiy vazifadir. To‘g‘ri tashkil etilgan o‘quv jarayoni nafaqat ta’lim samaradorligini oshiradi, balki o‘quvchilarning motivatsiyasini uzoq muddat davomida saqlab qolishga ham xizmat qiladi (Toxirovich, N. J. 2024). Ta’lim siyosati va maktab rahbariyati ushbu muhitni qo‘llab-quvvatlovchi resurslar, malaka oshirish tizimlari va tashkiliy mexanizmlarni yaratishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi.

Maktab muhiti o‘quvchilar o‘zlarini qadrlangan, xavfsiz va qo‘llab-quvvatlanayotgan deb his qiladigan sharoitni yaratganda, ichki nazorat lokusining rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Demokratik boshqaruv uslubi, o‘quvchilar ishtirokiga ochiq qaror qabul qilish jarayonlari hamda o‘qituvchi-o‘quvchi o‘rtasidagi ishonchli munosabatlar o‘quvchilarning o‘z harakatlari natijalarga ta’sir

qilishi mumkinligiga bo‘lgan ishonchini mustahkamlaydi. Maktabda yaratilgan ijobiy muhit — yutuqlar qadrlanadigan, xato qilish imkoniyati mavjud bo‘lgan va o‘quv jarayonida qo‘llab-quvvatlash ustuvor bo‘lgan sharoit — o‘quvchilarning o‘ziga ishonchini oshiradi. Aksincha, qat’iy intizom, avtoritar o‘qituvchi munosabati va o‘quvchining fikr bildirish imkoniyatining cheklanishi o‘quvchilarda nazorat tashqi kuchlar qo‘lida degan qarashni shakllantiruvchi salbiy muhitni yuzaga keltiradi.

Sinf muhiti o‘quvchilarning kundalik o‘quv tajribasini bevosita shakllantiradigan mikro darajadagi pedagogik makondir. Pedagogik ta’sirlar o‘qitish jarayonlarini loyihalash, o‘qituvchi roli va baholash amaliyotlari kabi ongli ravishda rejalashtirilgan omillar bilan belgilanadi. Tajribaviy, hamkorlikdagi va loyihaga asoslangan o‘rganish yondashuvlaridan foydalanuvchi o‘qituvchilar o‘quvchilarning o‘z salohiyatini namoyon etishi hamda ijodkorligini rivojlantirishi uchun qulay sharoit yaratadilar (Qurbonovich, M. U. B. 2024). Hamkorlikdagi o‘rganish, o‘quvchi markazli faoliyatlar va ochiq muloqot muhiti o‘quvchilarga o‘z o‘quv jarayonlarini nazorat qila olish hissini beradi. Guruh ishlari, tengdoshlar qo‘llab-quvvatlashi va munozara madaniyati o‘quvchilarning o‘z g‘oyalarini himoya qilish hamda natijalarga ta’sir ko‘rsatish tajribasini boyitadi. Bu esa ichki nazorat lokusining mustahkamlanishiga xizmat qiladi.

Biroq o‘quvchilar faqat o‘qituvchi ko‘rsatmalariga to‘liq bog‘liq bo‘lgan va xatolar jazolanadigan sinflarda tashqi nazorat lokusiga moyillik rivojlanishi mumkin. Shu bilan birga, har qanday ijobiy muhit ham avtomatik tarzda ichki nazorat lokusini shakllantirmaydi. Haddan tashqari erkin va tuzilmasiz muhit ayrim o‘quvchilarda noaniqlik hamda xavotir hissini yuzaga keltirishi mumkin. Bundan tashqari, guruh ishlarida dominant o‘quvchilarning ustunligi boshqa o‘quvchilarning jarayonni tashqi omillar bilan bog‘lashiga sabab bo‘lishi ehtimoldan xoli emas. Shu bois o‘qituvchining muvozanatli rahbarligi va samarali boshqaruvi alohida ahamiyatga ega.

Maktab va sinf muhiti o‘quvchilarning ichki nazorat lokusi rivojlanishini shakllantiruvchi ko‘p qatlamli ta’limiy-ijtimoiy tizimdir. Pedagogik nuqtai nazardan muxtoriyat, konstruktiv fikr-mulohaza va hamkorlikdagi o‘rganish kabi amaliyotlar o‘quvchiga “ta’sir ko‘rsatish” imkoniyatini yaratish orqali ushbu rivojlanishni bevosita qo‘llab-quvvatlaydi. Psixologik jihatdan esa ishonch, adolat va mansublik hissiga asoslangan muhit o‘quvchining mazkur imkoniyatlardan samarali foydalanishi uchun zarur bo‘lgan hissiy xavfsizlik maydonini ta’minlaydi.

O‘qituvchining sinfni boshqarishi bo‘yicha o‘quvchilar o‘rtasida o‘tkazilgan tadqiqotlarda sinf qoidalarini o‘quvchilar bilan birgalikda belgilaydigan, qat’iy va izchil yondashuvni qo‘llaydigan, barcha o‘quvchilarga adolatli munosabatda

bo‘ladigan hamda ijobiy xatti-harakatlarni rag‘batlantirish orqali qo‘llab-quvvatlaydigan o‘qituvchilarning sinf muhitiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi aniqlangan (Can & Baksi, 2014). Maktab va sinf muhiti o‘quvchilarning intellektual imkoniyatlariga nisbatan sezgirlikni oshiruvchi, motivatsion rag‘batlantirishga ta’sir qiluvchi va nazorat lokusi tendensiyalarini shakllantiruvchi kuchli pedagogik hamda psixologik omillar hisoblanadi.

Tanlash erkinligi ta’minlangan, “biz” tuyg‘usi va ijtimoiy uyg‘unlik kuchli bo‘lgan muhit o‘quvchilarning o‘z harakatlari natijalarga ta’sir qilishiga bo‘lgan ishonchini mustahkamlaydi hamda shu orqali ichki nazorat lokusining rivojlanishini qo‘llab-quvvatlaydi. Aksincha, avtoritar, tashqi yo‘naltirilgan va jazolovchi muhit o‘quvchilarda tashqi nazorat lokusiga moyillikni kuchaytirishi mumkin. Shu sababli o‘qituvchilar uchun nafaqat o‘quvchilarning akademik muvaffaqiyatini, balki ularning uzoq muddatli psixologik bardoshliligini rivojlantirish maqsadida sinf va maktab muhitini ongli ravishda tashkil etish muhim pedagogik mas’uliyat hisoblanadi.

1-jadval

Maktab va sinf muhitining nazorat lokusiga ıkki o‘lchovli ta’siri

Muhit o‘lchovi	**Ichki nazorat lokusini qo‘llab-quvvatlovchi (ijobiy) muhit xususiyatlari**	**Tashqi nazorat lokusini qo‘zg‘atuvchi (salbiy) muhit xususiyatlari**
Boshqaruv va qoidalar	Demokratik, ishtirokchi, oldindan aytib bo‘ladigan, adolatli va izchil qoidalar.	Avtoritar, o‘zboshimchalik, nomuvofiq, qattiq va jazolovchi qoidalar.
O‘qituvchi munosabati va aloqalar	Qo‘llab-quvvatlovchi, ishonchga asoslangan, yo‘l-yo‘riq ko‘rsatuvchi, fikr bildiruvchi, muxtoriyatni rag‘batlantiruvchi.	Buyruq beruvchi, masofali, tanqidiy, natijaga yo‘naltirilgan, haddan tashqari nazoratchi.
O‘quv jarayoni va haholash	Faol o‘rganish, tanlash huquqi, xato qilish erkinligi, jarayonga yo‘naltirilgan, konstruktiv baholash.	Passiv o‘rganish, yagona qo‘llash, xato qo‘rquvi, natijaga yo‘naltirilgan, hukm chiqaruvchi baholash.
Ijtimoiy va hissiy muhit	Psixologik xavfsizlik, hamkorlik, hurmat, tegishlilik hissi, tengdoshlarni qo‘llab-quvvatlash.	Tashvish va noaniqlik, raqobat, chetlanish hissi, tengdoshlar o‘rtasidagi nizolar.
O‘quvchida Kutilayotgan Ta’sir	“Mening harakatlarim natijani o‘zgartiradi. Bu yerda mening ovozim bor va men qadrlanaman.” (Ichki nazorat lokusi)	“Natija mening nazoratimda emas. Qoidalar va o‘qituvchi nima desa, o‘shasi bo‘ladi.” (Tashqi nazorat lokusi)

XULOSA

O‘quvchilarda ichki nazorat lokusini rivojlantirish nafaqat individual psixologik yutuq, balki demokratik, mas’uliyatli va psixologik jihatdan barqaror

avlodni tarbiyalashga qaratilgan muhim ta’limiy maqsad hisoblanadi. Ushbu maqsadga erishish uchun o‘qituvchilarning ongli pedagogik yondashuvlari bilan bir qatorda, butun maktab jamoasi tomonidan shakllantiriladigan xavfsiz, adolatli, qo‘llab-quvvatlovchi, kompetentlikni rivojlantiruvchi, stereotiplardan xoli va muxtoriyatni rag‘batlantiruvchi psixologik muhit zarurdir. Ichki nazorat lokusi nafaqat individual shaxsiy xususiyat, balki pedagogik va psixologik jihatdan tizimli ravishda rejalashtirilgan ta’sirlar asosida maktab ekotizimida shakllanadigan rivojlanish jarayoni sifatida namoyon bo‘ladi. Shu bois mazkur jarayon barcha manfaatdor tomonlar tomonidan izchil qo‘llab-quvvatlanishi va mustahkamlanishi lozim.

Xulosa qilib aytganda, o‘quvchilarda ichki nazorat lokusining rivojlanishi ularga nafaqat akademik ko‘nikmalarni egallash imkonini beradi, balki zamonaviy jamiyatning murakkab muammolari oldida mas’uliyatni o‘z zimmasiga ola biladigan, o‘z tanlovlarining oqibatlarini anglaydigan hamda o‘zgaruvchan sharoitlarga moslasha oladigan mustaqil va chidamli shaxs sifatida shakllanishiga xizmat qiladi.

Ta’lim siyosati va maktab boshqaruvi ushbu muhitni yaratish hamda barqarorligini ta’minlash uchun zarur resurslar, kasbiy rivojlanish imkoniyatlari va tashkiliy mexanizmlarni yo‘lga qo‘yishi kerak. Ayniqsa, o‘qituvchilar kasbiy faoliyat davomida nazariy va amaliy bilimlarni samarali uyg‘unlashtirib, o‘quvchilarning intellektual salohiyatini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratishlari zarur. Shuningdek, ilmiy adabiyotlarda olib boriladigan yangi tadqiqotlar maktab muhiti komponentlarining nisbiy ta’siri va uzoq muddatli samaradorligini muntazam hamda qiyosiy tahlillar asosida o‘rganish orqali ushbu yo‘nalishdagi ilmiy ishlarga muhim hissa qo‘shishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Azizova F.L., Avezova G.S., Dusmatova M.B., Ataeva G.I. Innovatsion pedagogik usullarni joriy etish orqali talabalar bilim, malaka, ko‘nikmalarini oshirish // Toshkent tibbiyot akademiyasi axborotnomasi. – 2024. – № 9. – B. 1–8.

2. Can E., Baksi O. Öğrencilerin sınıf içi tutum ve davranışlarının öğretmenlerin sınıf yönetimi başarısına etkisi // Asian Journal of Instruction. – 2014. – Vol. 2, № 1 (Özel Sayı). – P. 86–101.

3. Dönmez A. Denetim odağı (locus of control) // Agar Hitler isteseydi… (Sosyal psikoloji yazıları) / Ed. A. Dönmez. – Ankara: İmge Kitabevi, 1994. – S. 189–205.

4. Patall E.A., Cooper H., Robinson J.C. The effects of choice on intrinsic motivation and related outcomes: A meta-analysis of research findings //

Psychological Bulletin. – 2008. – Vol. 134, № 2. – P. 270–300. DOI: 10.1037/0033-2909.134.2.270.

5. Qurbonovich M.U.B. Talaba-yoshlar tashabbuslarini rag‘batlantirish va yo‘naltirishning pedagogik strategiyalari: Tarix va zamon // Fergana Methodical School. – 2024. – № 2. – B. 28–35.

6. Rotter J.B. Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement // Psychological Monographs: General and Applied. – 1966. – Vol. 80, № 1. – P. 1–28. DOI: 10.1037/h0092976.

7. Sakız G. Başarıda anahtar kelime: Öz-yeterlik // Journal of Uludağ University Faculty of Education. – 2013. – Vol. 26, № 1. – P. 185–210.

8. Toxirovich N.J. Masofaviy ta’lim jarayonida talabalarda motivatsion hissini shakllantirishning psixologik xususiyatlari // Pedagogik tadqiqotlar jurnali. – 2024. – Vol. 2, № 1. – B. 182–190.

OILADA OTA-ONA FARZAND MUNOSABATLARINI MILLIY TARBIY ASOSIDA TASHKIL QILISHNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK IMKONIYATLARI

Jabborov Xazrat Xusenovich
Toshkent davlat sharqshunoslik va Aniq va ijtimoiy fanlar universitetlari professori, psixologiya fanlari doktori (DSc), Respublika “Ma’rifat” targ‘ibotchilar jamiyati a’zosi
E-mail: xxjabborov@mail.ru

Annotatsiya: Mazkur maqolada oilada ota-ona va farzand munosabatlarini milliy tarbiya asosida tashkil etishning ijtimoiy-psixologik imkoniyatlari yoritilgan. Oilaviy munosabatlarda milliy qadriyatlar, o‘zaro hurmat, muloqot va emotsional yaqinlikning ahamiyati tahlil qilingan. Shuningdek, milliy tarbiyaning farzand kamoloti va oilaviy barqarorlikni ta’minlashdagi o‘rni asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: milliy tarbiya, ota-ona va farzand munosabatlari, oilaviy munosabatlar, ijtimoiy-psixologik omillar, milliy qadriyatlar, muloqot, oilaviy barqarorlik.

Аннотатsiя: В статье рассмотрены социально-психологические возможности организатsии взаимоотношений родителей и детей в семье на основе natsионального воспитания. Проанализировано значение natsиональных ценностей, взаимного уважения, общения и эмоциональной близости в семейных отношениях. Также раскрыта роль natsионального воспитания в развитии ребенка и обеспечении стабильности семьи.

Ключевые слова: natsиональное воспитание, отношения родителей и детей, семейные отношения, социально-психологические факторы, natsиональные ценности, общение, стабильность семьи.

Abstract: This article examines the socio-psychological opportunities for organizing parent-child relationships in the family based on national upbringing. The importance of national values, mutual respect, communication, and emotional closeness in family relationships is analyzed. The study also highlights the role of national upbringing in child development and family stability.

Keywords: national upbringing, parent-child relationships, family relationships, socio-psychological factors, national values, communication, family stability.

KIRISH

Bugungi globallashuv va axborotlashuv jarayonlari jadallashgan davrda oilaviy munosabatlarni milliy qadriyatlar asosida tashkil etish masalasi dolzarb ijtimoiy-psixologik muammolardan biriga aylangan. Oila jamiyatning asosiy bo‘g‘ini sifatida shaxs kamolotida muhim o‘rin egallaydi. Ayniqsa, ota-ona va farzand

munosabatlarining sog‘lom tashkil etilishi yosh avlodning ma’naviy-axloqiy barkamolligini ta’minlashda asosiy omil hisoblanadi. Shu jihatdan milliy tarbiya asosida ota-ona munosabatlarini shakllantirish va rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik imkoniyatlarini o‘rganish muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Masalaga daxldor adabiyotlardan ma’lumki, milliy tarbiya - bu xalqning tarixiy tajribasi, urf-odatlari, qadriyatlari, an’analari, axloqiy me’yorlari va ma’naviy merosiga asoslangan tarbiyaviy tizimdir. Milliy tarbiyaning asosiy maqsadi yosh avlodda milliy o‘zlikni anglash, vatanparvarlik, oilaparvarlik, kattalarga hurmat, kichiklarga izzat, mehnatsevarlik va insonparvarlik fazilatlarini shakllantirishdan iborat [1].

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

Jumladan, sharq mutafakkirlari - Abu Nasr al-Farabi, Avicenna, Alisher Navoi, Abdulla Avloniy kabi allomalar oiladagi tarbiyaning jamiyat taraqqiyotidagi o‘rniga alohida e’tibor qaratganlar. Ularning fikricha, oiladagi sog‘lom muhit va o‘zaro hurmat farzand shaxsining ijtimoiylashuvida hal qiluvchi omil hisoblanadi [2].

Masalaga daxldor tadqiqotlardan ma’lumki, ota-ona munosabatlari oiladagi emotsional muhit, o‘zaro muloqot, hamkorlik va psixologik yaqinlik asosida shakllanadi. Psixologik nuqtai nazardan sog‘lom oilaviy munosabatlar “o‘zaro hurmat va ishonch”, “emotsional qo‘llab-quvvatlash”, “hamkorlik va mas’uliyatni taqsimlash”, “nizolarni konstruktiv hal etish”, “ijobiy kommunikativ muhitning mavjudligi” kabi xususiyatlar bilan tavsiflanadi.

Bizningcha, milliy tarbiya asosidagi oilalarda ushbu xususiyatlar yanada barqaror shakllanadi. Chunki milliy qadriyatlarda oilaning muqaddasligi, ota-onaga hurmat, mehr-oqibat va ahillik ustuvor o‘rin egallaydi.

Bizningcha, bugungi kunda milliy tarbiya asosida ota-ona munosabatlarini tashkil qilishning ijtimoiy-psixologik imkoniyatlarini tadqiq qilish va unda quyidagi komponentlarga alohida e’tibor qaratish muhim masala hisoblanadi. Jumladan, milliy qadriyatlar orqali oilaviy birdamlikni mustahkamlash. Milliy qadriyatlar oilada o‘zaro hurmat va ahillik muhitini shakllantiradi. Ayniqsa, “kattalarga hurmat”, “oilaviy mas’uliyat”, “mehr-oqibat”, “sabr-toqat”, “hamjihatlik” kabi qadriyatlar ota-ona munosabatlarini barqarorlashtiruvchi psixologik omillar hisoblanadi.

Shuningdek, sog‘lom muloqot madaniyatini rivojlantirishda milliy tarbiya oilada muomala madaniyatini shakllantirishga xizmat qiladi. Ota-onaning farzand bilan samimiy va hurmatga asoslangan muloqoti farzandning psixologik himoyalanganligini, o‘ziga bo‘lgan ishonchini hamda ijtimoiy moslashuvchanligini oshiradi. Shuningdek, oilada ochiq va samimiy muloqot nizolarni kamaytiradi hamda emotsional yaqinlikni kuchaytiradi. Shu bois, bu masalada milliy tarbiya orqali ota-onalar farzandlarda milliy o‘zlikni anglash, vatanparvarlik, ma’naviy mas’uliyat va tarixiy xotira kabi sifatlarni rivojlantirishi juda muhimdir. Bu esa yoshlarning turli yot g‘oyalar va ma’naviy tahdidlarga qarshi immunitetini kuchaytiradi [3].

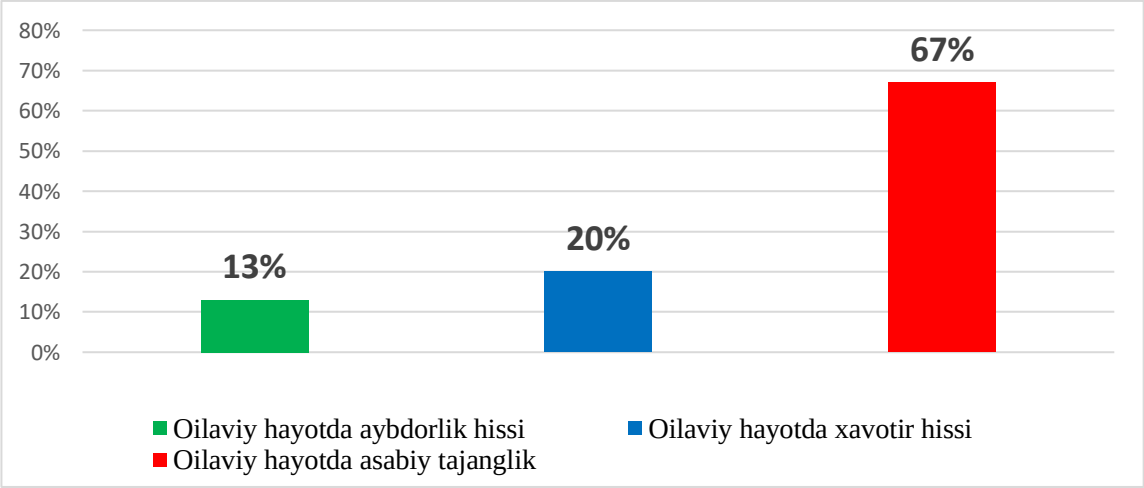
Mazkur masalaning psixologik imkoniyatlari sifatida oilada psixologik barqarorlikni ta’minlash, stress darajasini kamaytirish, nizolar sonini qisqartirish va farzandlarning ruhiy salomatligini yaxshilashni ko‘rsatish mumkin. Bunday muhit shaxsning sog‘lom ijtimoiylashuviga xizmat qiladi.

Shuningdek, milliy tarbiya asosida shakllangan oilalarda ota-onalar farzand tarbiyasiga mas’uliyat bilan yondashsagina deviant xulqning oldini olish, internet va virtual muhitning salbiy ta’sirini kamaytirish hamda yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirish imkoniyati yuzaga keladi. Qolaversa, bugungi kunda globallashuv, ommaviy madaniyat va virtual muloqotning kuchayishi oilaviy qadriyatlarga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Ayniqsa, individualizmning kuchayishi, ijtimoiy begonalashuv, oilaviy muloqotning kamayishi va ma’naviy qadriyatlarning susayishi kabi holatlar ota-ona munosabatlarida taranglikni yuzaga keltirmoqda.

Shu sababli milliy tarbiya asosida oilaviy munosabatlarni tashkil qilish bugungi davrning muhim ijtimoiy ehtiyojiga aylanmoqda [4].

Biz tadqiqotimiz davomida oliy ta’lim muassasasi talabalarida “Oiladagi xavotir tahlili so‘rovnomasi” hamda “Ota-ona xulq-atvorining bola tomonidan tavsiflanishi so‘rovnomasi”ni o‘tkazdik va masalaga daxldor empirik natijalarni qo‘lga kiritdik. Mazkur empirik natijalar asosida ota-onalar, amaliyotchi psixologlar va pedagoglar uchun maqsadli hamda manzilli amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Oliy ta’lim muassasasi 1-kurs talabalari orasida “Oiladagi xavotir tahlili so‘rovnomasi” o‘tkazildi. Empirik natijalar quyidagi ko‘rsatkichlarni qayd etdi (1-rasm).

1-rasm. Oiladagi xavotir tahlili so‘rovnomasining empirik natijalari

Natijalarga ko‘ra, talabalarning 13%ida oilaviy hayotda aybdorlik hissi aniqlanildi. Oilaviy hayotda aybdorlik hissi - odamning o‘zini doimo oila ishlarida no‘noq, imillovchi va barchaga faqat halaqit beruvchi deb hisoblashga moyilligida ifodalanadi. Mazkur holat maqsadli va manzilli tarzda korreksiya qilinishi zarurdir.

Talabalarning 20%ida esa oilaviy hayotda xavotir hissi ustunlik qilishi aniqlandi. Oilaviy hayotda xavotir hissi - odamning oilaviy hayotda doimo nimagadir ulgurmaslik, nimanidir yaxshi bajara olmaslik yoki noto‘g‘ri qilib qo‘yishi mumkinligi haqidagi o‘y-fikrlarga moyilligida namoyon bo‘ladi.

Mazkur so‘rovnoma bo‘yicha eng yuqori ko‘rsatkich oilaviy hayotda asabiy-taranglik holatida qayd qilindi, ya’ni sinaluvchilarning 67%ida ushbu holat kuzatildi. Oilaviy hayotda asabiy-taranglik - odamning oiladagi har qanday, hatto arzimas vaziyatlarda ham noo‘rin darajadagi xushyorlikni, haddan tashqari tirishqoqlikni, bezovtalikni va zaruridan ortiq harakatchanlikni namoyon etishga moyilligida ko‘rinadi. Demak, biz talabalar orasida oiladagi ijtimoiy-ma’naviy va psixologik muhitni sog‘lomlashtirishga qaratilgan hamda oilada ota-ona–farzand munosabatlarini yaxshilash bo‘yicha tizimli psixoprofilaktik va psixokorreksion ishlarni amalga oshirishni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Shuningdek, bunday vaziyatlarda, ya’ni oiladagi xavotirli holatlarni bartaraf etishda psixologik xizmat ko‘rsatish muhim ahamiyat kasb etadi.

Oilada aybdorlik hissi yuqori bo‘lgan talabalar bilan olib boriladigan psixologik konsultatsiya ishlarida quyidagi tamoyillar inobatga olinishi kerak: talabada o‘zini qadrlash va o‘z imkoniyatlariga ishonchni tiklash lozim. Individual suhbatlarda o‘z-o‘zini baholash darajasini aniqlash muhimdir. Oilada aybdorlik hissi yuqori bo‘lgan talabalar o‘rtasida “Men oilada qanday rol o‘ynayman?” mavzusida reflektiv suhbatlar tashkil etilishi lozim. O‘zini ayblash va real javobgarlik o‘rtasidagi farqni tahlil qilish hamda ularda “Ijobiy Men” konsepsiyasini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Oilada xavotir hissi yuqori bo‘lgan talabalar bilan olib boriladigan psixokonsultatsiya ishlarida esa ularning ichki tinchligi va ishonchini mustahkamlash muhim hisoblanadi. Shuningdek, “Xavotir manbalari xaritasi” konsepsiyasi asosidagi ishlarni amalga oshirish lozim. Tinchlanish, nafas olish va meditatsion texnikalarni qo‘llash tavsiya etiladi. Oilada xavotir hissi yuqori bo‘lgan talabalarda “Nima bo‘lsa ham men eplay olaman” kognitiv o‘zgarish mashqlarini o‘tkazib borish maqsadga muvofiqdir.

Oilada asabiy-tarang holatdagi talabalar uchun olib boriladigan psixokonsultatsiya ishlarida esa stressni boshqarish va ijobiy emotsional muvozanatni tiklash kabi yo‘nalishlar muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, stressni kamaytirish strategiyalari bo‘yicha autotrening, mushaklarni bo‘shashtirish mashqlari hamda “Salbiy energiyani so‘ndiruvchi so‘zlar” mashqlarini o‘tkazib borish maqsadga muvofiqdir.

Oilada aybdorlik hissini korreksiya qilishda “O‘zini kechirish maktubi”, “Men oilada foydaliman, chunki...”, “Ijobiy o‘zini baholash ro‘yxati”, “Oila muammosini ayblovsiz hal qilish” kabi psixotexnikalarni qo‘llash tavsiya qilinadi [5].

Oilada xavotir hissini kamaytirishga qaratilgan korreksion ishlarda kognitiv qayta tuzish, “Eng yomon natija ham meni o‘zgartira olmaydi” yondashuvi, “Sokin joy” vizualizatsiya mashqi hamda tana va nafas bilan ishlash (Jacobson relaksatsiyasi asosida) kabi psixotexnikalarni qo‘llash tavsiya etiladi.

Oilada asabiy-taranglikni pasaytirishga qaratilgan korreksion ishlarda “Qo‘yib yuborish” mashqi - harakat orqali stressni chiqarish, “Sokinlik zonasi” - auditoriyada tinch va yumshoq fon asosida mashq o‘tkazish, emotsional ventilatsiya - his-tuyg‘ularni so‘z orqali ifoda qilish kabi psixotexnikalarni qo‘llash tavsiya qilinadi.

Shuningdek, oilada xavotir hissi yuqori bo‘lgan farzandlar bilan ishlashda va bu xavotirlarni kamaytirishda quyidagi psixologik trening mashg‘ulotlari tavsiya etiladi:

- “Sog‘lom oilaviy muloqot” treningi. Mazkur treningning maqsadi oila ichidagi muloqot madaniyatini rivojlantirishdir. Mashqlar: “Eshitishni o‘rganaman” (faol va pozitiv tinglash), “Men-xabarim” (ayblamasdan fikr bildirish), “Oila qadriyatlari piramidasi”.
- “Stress va xavotirni boshqarish” treningi. Maqsad - tinchlik, barqarorlik va muvozanatni shakllantirish. Mashqlar: tana va nafas muvozanati mashqlari, “Stress holatini teatr orqali ifodalash”, “Ijobiy so‘zlar orqali kayfiyatni o‘zgartirish”.
- “O‘zini qadrlash va ichki ishonch” treningi. Mazkur treningning maqsadi talabalarning o‘z imkoniyatlarini tan olish va qadrlashga o‘rgatishdir. Mashqlar: “Menda nima bor?” - o‘z resurslarini sanash, “Komplimentlar zanjiri”, “Men kimman?” - ijobiy identifikatsiya mashqlari [6].

TAHLIL VA NATIJALAR

Biz oilada xavotiri mavjud bo‘lgan farzandlar bilan ishlashda pedagoglar uchun quyidagi amaliy psixologik tavsiyalarni berishimiz mumkin:

- Talabalarda hissiy holatni kuzatish va stress belgilarini erta aniqlash;
- Tanqid emas, qo‘llab-quvvatlash orqali xulqni boshqarish;
- Mashg‘ulotlarda “psixologik dam olish daqiqalari”ni joriy etish.

Amaliyotchi psixologlar uchun esa quyidagi tavsiyalarni berish mumkin:

- Guruhli va individual psixoprofilaktika rejasini ishlab chiqish;
- Har bir hissiy holat uchun alohida konsultativ modul yaratish;
- Treninglar samaradorligini qayta baholash uchun so‘rovnoma va intervyular o‘tkazish.

Ota-onalar uchun esa quyidagi amaliy tavsiyalar muhim hisoblanadi:

- Farzandni oilaviy ishlarga jalb etishda unga ishonch bildirish;
- Tanbeh o‘rniga muloqot va tushuntirish usullarini qo‘llash;
- Uyda ijobiy emotsional muhit yaratish (birgalikdagi o‘yinlar, suhbatlar, kechki choy va boshqalar).

Demak, tadqiqotimizga xulosa qiladigan bo‘lsak, o‘tkazilgan tadqiqot natijalariga ko‘ra talabalarning muayyan qismida oilaviy hayotda salbiy hissiy

holatlarga moyillik aniqlangan: 13%ida aybdorlik hissi, 20%ida xavotir hissi va 67%ida asabiy-taranglik holati kuzatilgan. Bu esa talabalarning oilaviy munosabatlarda emotsional beqarorlik, o‘ziga ishonchsizlik hamda stressni boshqarishda qiyinchiliklarga duch kelayotganini ko‘rsatadi.

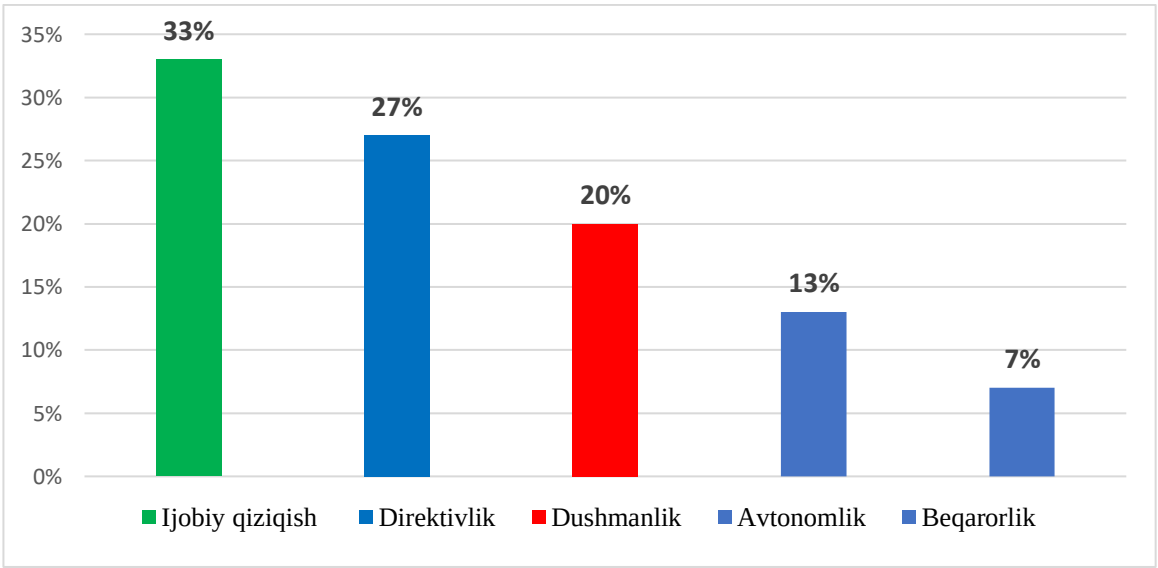
Shu sababli psixologik xizmatda maqsadli konsultatsiyalar, korreksion mashg‘ulotlar va treninglar orqali talabalarni o‘z-o‘zini anglash, ichki tinchlikni saqlash hamda sog‘lom oilaviy muloqotni rivojlantirishga yo‘naltirish zarur. Bunda:

- psixologik konsultatsiyalar - aybdorlik, xavotir va taranglik manbalarini aniqlash hamda ijobiy fikrlashni shakllantirishga qaratiladi;
- psixokorreksion ishlar - salbiy hissiy holatlarni kamaytirish va o‘zini qadrlashni tiklashni ta’minlaydi;
- psixologik treninglar - sog‘lom muloqot, stressni boshqarish va o‘ziga bo‘lgan ishonchni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Shuningdek, pedagoglar, psixologlar va ota-onalar o‘rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish, ularni emotsional muvozanatni qo‘llab-quvvatlash, ijobiy muloqot va ishonch muhitini yaratishga yo‘naltirish zarur.

Umuman olganda, mazkur natijalar asosida olib boriladigan psixoprofilaktik va psixokorreksion ishlar talabalarning oilaviy hayotga psixologik tayyorgarligini oshiradi hamda ularning shaxsiy rivojlanishi va ruhiy barqarorligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Navbatdagi tadqiqotimizda yana oliy ta’lim muassasasi talabalari orasida “Ota-ona xulq-atvorining bola tomonidan tavsiflanishi so‘rovnomasi” o‘tkazildi. Empirik natijalar quyidagicha ko‘rsatkichlarni qayd qildi (2-rasm).

2-rasm. Ota-ona xulq-atvorining bola tomonidan tavsiflanishi so‘rovnomasi empirik natijalari

Biz tadqiqotimiz davomida oliy ta’lim muassasasi talabalari orasida “Ota-ona xulq-atvorining bola tomonidan tavsiflanishi so‘rovnomasi”ni o‘tkazdik va masalaga daxldor empirik natijalarni qo‘lga kiritdik.

Empirik natijalar quyidagicha ko‘rsatkichlarni qayd qildi. Jumladan, ota-ona xulq-atvorining bola tomonidan tavsiflanishida “Qiziqish” shkalasi 33%ni tashkil qildi. Demak, ona qiziga kichik boladek, doimiy e’tiborga, yordam va g‘amxo‘rlikka muhtoj odamdek munosabatda bo‘ladi. Ona bir tomondan qizi bilan maslahatlashishga, ikkinchi tomondan esa uning mustaqilligini cheklashga moyil bo‘ladi. Ona qizining har bir istagini bajo keltirishga tayyorlikni namoyon etadi.

“Direktivlik” shkalasi bo‘yicha natijalar 27%ni tashkil qildi. Ona qizini qattiq nazorat ostida saqlaydi, unga nisbatan osonlik bilan hukmronlik kuchini ishga tushiradi. Ona qizining o‘z shaxsiy fikrini bildirishga intilishini noxush qabul qiladi. Ona doimo o‘zini haq deb hisoblaydi, qizining aqli hali tegishli masalaga yetmasligini uqtiradi hamda muammolarni jazoning kuchi hal etadi degan fikrda bo‘ladi.

“Dushmanlik” shkalasi bo‘yicha natijalar 20%ni tashkil qildi. Mazkur natija onaning qiziga nisbatan shubhalanuvchi munosabatda bo‘lishi va undan o‘zini masofada saqlashga intilishini ko‘rsatadi. Onaning shubhalanuvchanligi va o‘zini munosabatdan chetga tortishi qiziga nisbatan ustunlikni oshkora namoyon etishiga sabab bo‘ladi.

Mazkur so‘rovnomaning “Avtonomlik” shkalasi bo‘yicha natijalar 13%ni tashkil qildi. Onaning holati va harakatlari qizining holati hamda talablariga mutlaqo bog‘liq bo‘lmaydi. Ona qiziga nisbatan g‘amxo‘rlik va himoyaning har qanday shaklini inkor etadi. Ona qizi tomonidan har narsani kechirib yuboradigan, talabchan bo‘lmagan inson sifatida idrok qilinadi. Ona qizini hech qanday harakatga nisbatan rag‘batlantirmaydi, uning holatlariga tanqidiy fikrni sust va kamdan-kam bildiradi.

So‘rovnomaning “Beqarorlik” shkalasi bo‘yicha natijalar 7%ni tashkil qildi. Demak, bu shkalada ona qiziga munosabatda tarbiyaviy uslubni keskin va tez-tez o‘zgartirishga, ya’ni qattiqqo‘l tarbiyadan liberal yondashuvga, qizini emotsional yaqin olishdan esa inkor etishga oson o‘tish holati bilan ajralib turadi.

Ota-ona xulq-atvorining bola tomonidan tavsiflanishi bo‘yicha natijalar asosida quyidagicha psixologik konsultatsiya yo‘nalishlari belgilandi:

“Qiziqish” shkalasi bo‘yicha onaning qiz mustaqilligini to‘g‘ri qo‘llab-quvvatlashini ta’minlash muhim ahamiyat kasb etadi. Konsultatsiya mazmuni: “Chegaralar va yaqinlik” mavzusida suhbat - mehr va erkinlik muvozanatini tushuntirish. Ona bilan “farzandni himoya qilish va ishonch bildirish” o‘rtasidagi farqni anglash. Qiz bilan esa “Men mustaqilman, lekin mehrni qadrlayman” mavzusida suhbat o‘tkazish. Psixokorreksion texnikalar: “Erkinlik piramidasi” mashqi (ona va qiz o‘z mustaqillik chegarasini belgilaydi), “Men yordam so‘rasam, demak ishonaman” - o‘zaro ishonchni mustahkamlovchi o‘yin.

“Direktivlik” shkalasi bo‘yicha hukmronlik va haddan tashqari nazoratni kamaytirish maqsad qilib olinadi. Konsultatsiya mazmuni: ona uchun “Farzand fikrini tinglash madaniyati” bo‘yicha suhbat, “Nazorat emas, hamkorlik” tamoyilini o‘rgatish.

Qiz bilan “Men o‘zimni ifoda etishim mumkin” deb nomlangan individual suhbat o‘tkazish. Psixokorreksion texnikalar: “Nazorat o‘rniga muloqot” rolikli mashqi, “Men seni eshitaman” rolli sahnalari (ona farzand fikrini to‘liq tinglashni o‘rganadi).

“Dushmanlik” shkalasi bo‘yicha ona-qiz o‘rtasida ishonch va iliqlikni tiklash muhimdir. Konsultatsiya mazmuni: o‘zaro his-tuyg‘ularni tan olish mashqlari (“Men seni his qilaman, sen meni”), ota-onada “emotsional sovuqlikning sabablari”ni ochish. Qizga o‘z hislarini ifoda etish (yozma yoki og‘zaki shaklda) o‘rgatiladi. Psixokorreksion texnikalar: “Ijobiy xotiralar kartasi” - ona va qiz birgalikda yoqimli xotiralarni eslaydi, “Kechirim mashqi” -o‘zaro his-tuyg‘ularni yumshatish.

“Avtonomlik” shkalasi bo‘yicha ona tomonidan e’tiborsizlikni kamaytirish va emotsional aloqani tiklash muhimdir. Konsultatsiya mazmuni: ona bilan “beparvolikning bolaga psixologik ta’siri” haqida suhbat, qizga “Mehrni qabul qilish va so‘rash” mashqlari o‘rgatiladi. Psixokorreksion texnikalar: “Qizi bilan 15 daqiqa” - har kuni qisqa, faqat suhbatga bag‘ishlangan vaqt, “Hislarni nomlash” - ona o‘z qizining holatini so‘z bilan ifoda qilishni o‘rganadi.

“Beqarorlik” shkalasi bo‘yicha tarbiyaviy uslubdagi izchillikni mustahkamlash zarur. Konsultatsiya mazmuni: ona uchun “Barqaror emotsional fon” bo‘yicha maslahat, “Bugun mehribon, ertaga sovuq” kabi o‘zgaruvchanlikning zararini tushuntirish. Psixokorreksion texnikalar: “Tarbiyada izchillik kundaligi” - ona har kuni qilgan tarbiyaviy qarorini yozib boradi, “Bir ovozda harakat” mashqi - har bir oila a’zosi bir xil signal asosida qaror qabul qiladi.

Psixologik treninglar sifatida “Ona va qiz o‘rtasidagi ishonch ko‘prigi” treningi tavsiya qilinadi. Maqsad - emotsional yaqinlikni tiklash va o‘zaro tushunishni oshirish. Mashqlar: “Ko‘z bilan tinglash” - ona va qiz so‘zsiz bir daqiqa bir-biriga qaraydi, “Birgalikda eslaymiz” - bolalikdagi eng yaxshi voqeani navbat bilan aytish.

“Muloqotda erkinlik” treningi. Maqsad - fikr almashish va his-tuyg‘ularni erkin ifodalashni o‘rgatish. Mashqlar: “Men-xabar” texnikasi (ayblamasdan fikr bildirish), “Qarama-qarshi stullar” - har kim o‘z nuqtai nazarini himoya qiladi.

“Sog‘lom tarbiya uslublari” treningi. Maqsad - tarbiyadagi qat’iylik va yumshoqlik muvozanatini topish. Mashqlar: “Qattiqqo‘lmi yoki adolatlimi?” rolikli muhokama, “Qizimga nima beraman?” - onalar o‘z tarbiyaviy qadriyatlarini aniqlaydi [7].

Pedagoglarga psixologik tavsiyalar:

- talabadagi oilaviy-emotsional beqarorlikni erta aniqlash (xulq, e’tibor va ijtimoiy faollik orqali);
- ota-onalarga bolaning mustaqil fikr bildirishini qo‘llab-quvvatlash zarurligini tushuntirish;
- dars jarayonida “emotsional dam olish daqiqalari”ni tashkil etish.

Psixologlarga tavsiyalar:

- ona-qiz juftliklarini alohida psixodiagnostika orqali tahlil qilish;
- har bir shkala bo‘yicha individual korreksion reja tuzish;
- treninglardan so‘ng psixologik monitoring o‘tkazish (o‘zgarishlarni qayd etish).

Ota-onalarga psixologik tavsiyalar:

- farzand bilan ishonchli va barqaror muloqot o‘rnatish;
- nazoratni emas, tushunishni ustuvor qilish;
- farzand his-tuyg‘ularini tan olish va qo‘llab-quvvatlash;
- tarbiyaviy uslubdagi barqarorlikni saqlash (bugun yumshoq, ertaga qattiq bo‘lmaslik).

O‘tkazilgan empirik tadqiqot natijalariga xulosa qiladigan bo‘lsak, ona-qiz munosabatlarida turli darajadagi psixologik muammolar mavjudligi aniqlandi. Jumladan, onalarning 33%ida ortiqcha g‘amxo‘rlik va qizining mustaqilligini cheklovchi “qiziqish” holati, 27%ida nazorat va hukmronlikka asoslangan “direktivlik” xulqi, 20%ida ishonchsizlik va masofa saqlashga moyil “dushmanlik” munosabati, 13%ida emotsional befarqlikni ifodalovchi “avtonomlik” holati hamda 7%ida tarbiyadagi izchillik yetishmasligini bildiruvchi “beqarorlik” kuzatildi.

Bu natijalar shuni ko‘rsatadiki, ona-qiz munosabatlarida hissiy yaqinlik, o‘zaro ishonch va muloqot madaniyatini shakllantirishga ehtiyoj yuqori. Shu bois psixologik xizmat jarayonida konsultatsiya, korreksiya va treninglar orqali:

- onalarda farzand mustaqilligini to‘g‘ri qo‘llab-quvvatlash ko‘nikmalarini shakllantirish;
- nazorat va hukmronlik o‘rniga hamkorlik hamda tinglash madaniyatini rivojlantirish;
- emotsional sovuqlikni kamaytirish va ishonchli muloqotni tiklash;
- tarbiyaviy izchillikni ta’minlash zarur [8].

Bundan tashqari, pedagoglar, psixologlar va ota-onalar o‘rtasida hamkorlikni kuchaytirish, ota-onalarga sog‘lom tarbiya uslublarini singdirish hamda bolalar bilan ijobiy muloqot muhitini yaratish muhim ahamiyatga ega.

Umuman olganda, bu yo‘nalishdagi psixologik xizmatlar ona-qiz o‘rtasidagi o‘zaro tushunish, mehr, ishonch va hissiy muvozanatni mustahkamlash orqali oilaviy muhitning sog‘lomlashuviga xizmat qiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytganda, milliy tarbiya oilada ota-ona munosabatlarini sog‘lom tashkil etishning muhim ijtimoiy-psixologik asosidir. Milliy qadriyatlar oiladagi emotsional yaqinlik, o‘zaro hurmat, hamkorlik va ma’naviy barqarorlikni ta’minlaydi. Ota-onalarning milliy tarbiya haqidagi psixologik-pedagogik bilimlarini oshirish orqali oilalarda sog‘lom ijtimoiy muhitni shakllantirish mumkin. Bu esa yosh avlodning barkamol shaxs sifatida kamol topishida muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. M. Quronov. Milliy tarbiya. Monografiya. T.: 2004. B.210
2. M.Quronov. “Bolam baxtli bo‘lsin desangiz...” Toshkent «Ma’naviyat» 2013. 320 b.4.
3. Karimova V. Oila psixologiyasi. 2008- Toshkent. B.248
4. G‘oziyev E. Oila etikasi va psixologiyasi. 2006. - Toshkent. B.169
5. Shoumarov G‘. Oila psixologiyasi.2008 - Toshkent.B.245
6. Jabborov Xazrat Xusenovich. Yoshlarda milliy tarbiya shakllanishining psixologik qonuniyatlari. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences.VOLUME 2 | ISSUE 1 ISSN 2181-1784 Scientific Journal Impact Factor. SJIF 2021: 5.423.
7. X.X. Жабборов Влияние деструктивной «массовой культуры» на поведение и воспитание человека. Вестник интегративной психологии. Научный журнал. 23 (№23), С.109-111
8. X.X. Jabborov Yoshlarda tahdidlarga nisbatan mafkuraviy immunitet shakllantirishning ta’sirchan psixologik uslublari. Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar образование и инновационные. Xalqaro ilmiy-metodik jurnal. Исследования education and innovative research № 5 2021/10 Б. 304-321

LIDERLIK PSIXOLOGIYA FANINING TADQIQOT PREDMETI SIFATIDA

Jumanazarov Bekzod Begnazarovich
Toshkent amaliy fanlar universiteti 1-bosqich magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada liderlik psixologiya fanining muhim tadqiqot predmeti sifatida ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda liderlik tushunchasining mazmun-mohiyati, uning psixologik mexanizmlari hamda shaxsiy va ijtimoiy omillar bilan o‘zaro bog‘liqligi yoritilgan. Shuningdek, zamonaviy liderlik nazariyalari, jumladan xususiyatlar nazariyasi, vaziyatli yondashuv, transformatsion va tranzaksion liderlik konsepsiyalari ilmiy manbalar asosida qiyosiy tahlil etilgan. Maqolada liderlikning shaxs rivoji, guruh dinamikasi, motivatsiya jarayonlari hamda tashkilot samaradorligini oshirishdagi o‘rni keng ochib berilgan. Tadqiqot natijalari liderlikning nafaqat boshqaruv faoliyatida, balki ijtimoiy-psixologik munosabatlarni tartibga solishda ham muhim omil ekanligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: liderlik, psixologiya, shaxs, guruh dinamikasi, transformatsion liderlik, tranzaksion liderlik, motivatsiya, boshqaruv, ijtimoiy ta’sir, liderlik nazariyalari.

Аннотация. В данной статье лидерство рассматривается как важный предмет психологического исследования. Анализируются сущность лидерства, его психологические механизмы, а также взаимосвязь с личностными и социальными факторами. На основе научных источников проводится сравнительный анализ современных теорий лидерства, включая теорию черт, ситуационный подход, трансформационное и транзакционное лидерство. В статье раскрывается роль лидерства в развитии личности, групповой динамике, мотивационных процессах и повышении эффективности организации. Результаты исследования показывают, что лидерство является важным фактором не только управленческой деятельности, но и регулирования социально-психологических отношений.

Ключевые слова: лидерство, психология, личность, групповая динамика, трансформационное лидерство, транзакционное лидерство, мотивация, управление, социальное влияние, теории лидерства.

Abstract. This article scientifically examines leadership as an important subject of psychological research. The study analyzes the essence of leadership, its psychological mechanisms, and its relationship with personal and social factors.

Modern leadership theories, including trait theory, situational approach, transformational and transactional leadership concepts, are comparatively analyzed based on scientific literature. The article also highlights the role of leadership in personality development, group dynamics, motivational processes, and organizational effectiveness. The findings indicate that leadership serves as an essential factor not only in management activities but also in regulating socio-psychological relations.

Keywords: leadership, psychology, personality, group dynamics, transformational leadership, transactional leadership, motivation, management, social influence, leadership theories.

KIRISH

Zamonaviy jamiyatda liderlik masalasi psixologiya fanining dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Globalizatsiya va ijtimoiy munosabatlarning murakkablashuvi sharoitida samarali liderlik jamiyat taraqqiyotining muhim omiliga aylanmoqda. Psixologik nuqtai nazardan liderlik - bu shaxsning boshqalarga ijtimoiy ta’sir ko‘rsatish, ularni maqsad sari yo‘naltirish hamda umumiy faoliyatni tashkil etish qobiliyatidir. Liderlik fenomeni shaxsiy sifatlar, ijtimoiy muhit va guruh munosabatlari bilan chambarchas bog‘liqdir.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

XX asr boshlarida liderlik xususiyatlar nazariyasi asosida o‘rganilgan. Keyinchalik vaziyatli yondashuv shakllandi va samarali liderlik vaziyatga moslashuvchanlik bilan bog‘landi. Transformatsion va tranzaksion liderlik nazariyalari liderning izdoshlar motivatsiyasiga ta’sirini chuqurroq tahlil qilish imkonini berdi. Transformatsion lider izdoshlarning qadriyatlari va dunyoqarashini o‘zgartiradi. Motivatsiya, ijtimoiy idrok, empatiya, emotsional intellekt va kommunikativ kompetensiya liderlikning asosiy psixologik mexanizmlaridir. Lider guruh ichida ijobiy psixologik iqlim yaratadi, nizolarni boshqaradi va jamoani umumiy maqsad sari birlashtiradi. Shaxslararo munosabatlarning uyg‘unligi liderlik samaradorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Har qanday jamoada rasmiy yoki norasmiy lider mavjud bo‘ladi.

Lider guruh maqsadlarini belgilaydi, rollarni taqsimlaydi va qarorlar qabul qiladi. Demokratik liderlik uslubi ijodkorlik va motivatsiyani oshiradi, avtoritar uslub esa tezkor natija beradi, biroq uzoq muddatli samaradorlikka salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Bugungi kunda liderlik psixologiyasi emotsional intellekt, gender farqlari, madaniyatlararo liderlik va raqamli muhitda boshqaruv masalalarini o‘rganmoqda. Raqamli transformatsiya sharoitida masofaviy jamoalarni boshqarish yangi psixologik yondashuvlarni talab etadi. Liderlik psixologiya fanining mustaqil

va muhim tadqiqot predmetidir. U shaxs va guruh o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir jarayonlarini o‘rganadi. Samarali liderlik shaxsiy sifatlar, ijtimoiy vaziyat va psixologik kompetensiyalarning uyg‘unligiga asoslanadi. Liderlik ijtimoiy ta’sir jarayoni bo‘lib, unda bir shaxs guruh a’zolarining xatti-harakatlari, qarashlari va motivatsiyasiga ta’sir ko‘rsatadi. Liderlikning psixologik mohiyati shundan iboratki, u faqat boshqaruv emas, balki ruhiy ta’sir va ijtimoiy ilhom jarayonidir. XX asr boshlarida liderlik shaxsning tug‘ma sifatlari bilan bog‘langan. Ushbu yondashuvga ko‘ra, liderlar boshqalardan o‘ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Keyinchalik tadqiqotchilar liderning shaxsiy fazilatlaridan ko‘ra, uning xulq-atvoriga e’tibor qaratdilar. Liderlik uslublari tajriba orqali o‘rganildi.

Uning tadqiqotlariga ko‘ra, demokratik uslub guruhda ijobiy psixologik muhit yaratadi. Liderlik nazariyasida yangi bosqichni boshlab bergan olim - James MacGregor Burns hisoblanadi. U transformatsion va tranzaksion liderlik tushunchalarini ilmiy muomalaga kiritgan. Lider o‘z hissiyotlarini boshqara olishi va boshqalarning emotsional holatini tushuna olishi zarur.

Guruh a’zolari lider shaxsini namuna sifatida qabul qiladi va uning qadriyatlarini o‘zlashtiradi. Aniq, ishonchli va motivatsion nutq liderlik samaradorligini oshiradi. Har qanday jamoada rasmiy yoki norasmiy lider mavjud bo‘ladi. Demokratik liderlik uslubi ijodkorlikni rag‘batlantiradi. Avtoritar uslub esa tezkor qaror qabul qilish imkonini beradi, biroq uzoq muddatda motivatsiyani pasaytirishi mumkin. Bugungi kunda liderlik psixologiyasi quyidagi yo‘nalishlarda rivojlanmoqda:

-Emotsional intellekt va liderlik;

-Gender va liderlik;

-Madaniyatlararo liderlik;

-Raqamli muhitda liderlik.

Liderlik psixologiya fanining muhim tadqiqot predmeti bo‘lib, u shaxs va guruh o‘rtasidagi ijtimoiy-psixologik munosabatlarni o‘rganadi. Samarali liderlik shaxsiy sifatlar, ijtimoiy vaziyat va psixologik kompetensiyalarning uyg‘unligiga asoslanadi. Transformatsion liderlik modeli zamonaviy boshqaruv va ta’lim jarayonlarida alohida ahamiyat kasb etmoqda. Liderlikni rivojlantirish mumkin bo‘lgan kompetensiya sifatida o‘rganish psixologiya fanining dolzarb vazifalaridan biridir. Liderlik muammosi ijtimoiy psixologiya, boshqaruv psixologiyasi va tashkiliy psixologiyaning markaziy kategoriyalaridan biri hisoblanadi. Ilmiy adabiyotlarda liderlik “ijtimoiy ta’sir jarayoni” sifatida talqin qilinadi. Xususan, Peter G. Northouse o‘zining “Leadership: Theory and Practice” asarida liderlikni “individning umumiy maqsadga erishish uchun guruhga ta’sir ko‘rsatish jarayoni” deb ta’riflaydi. Liderlik psixologiya fanida shaxsning ijtimoiy faolligi, motivatsion

tuzilmasi, kommunikativ kompetensiyasi hamda emotsional-intellektual salohiyati bilan bog‘liq holda o‘rganiladi. Shu bois liderlik psixologiyaning mustaqil tadqiqot predmeti sifatida shakllanib bormoqda. Liderlikni ilmiy jihatdan o‘rganish XX asr boshlarida boshlangan.

Dastlabki tadqiqotlar lider shaxsining tug‘ma sifatlariga qaratilgan bo‘lib, bu yo‘nalish xususiyatlar nazariyasi (trait theory) deb nomlangan. Amerikalik olim Ralph Stogdill 1948-yilda chop etilgan tadqiqotida liderlikni faqat tug‘ma sifatlar bilan tushuntirib bo‘lmasligini ta’kidlaydi. U shunday yozadi: “Liderlik - bu shaxsning o‘ziga xos xususiyatlari va vaziyat talablari o‘rtasidagi o‘zaro munosabat mahsulidir.”

Bu fikr liderlikni kompleks ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida tushunishga asos bo‘ldi. Liderlikni o‘rganishda muhim ilmiy burilish Kurt Lewin tadqiqotlari bilan bog‘liq. Zamonaviy liderlik nazariyalarida eng muhim konsepsiyalardan biri transformatsion liderlikdir.

Gary Yukl o‘zining “Leadership in Organizations” asarida liderlikni ko‘p omilli jarayon sifatida tahlil qiladi. Unga ko‘ra:

“Samarali liderlik - bu vaziyat, izdoshlar xususiyatlari va lider kompetensiyalarining uyg‘unlashuvidir.”

Liderlik insoniyat taraqqiyoti davomida jamiyat, guruh va tashkilotlar faoliyatida muhim o‘rin tutib kelgan ijtimoiy-psixologik hodisadir. Psixologiya fanida liderlik nafaqat boshqaruv jarayoni, balki shaxsning psixik xususiyatlari, guruh ichidagi munosabatlar, motivatsiya, ijtimoiy ta’sir va o‘zaro muloqot mexanizmlari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan murakkab jarayon sifatida o‘rganiladi. Shu sababli liderlik psixologiya fanining alohida va dolzarb tadqiqot predmetlaridan biri hisoblanadi.

Psixologiya nuqtai nazaridan liderlik - bu shaxsning guruh a’zolariga maqsad sari yo‘naltirilgan ta’sir ko‘rsatish qobiliyati, ularni birlashtira olish, ruhlantirish va umumiy natijaga erishishga undash jarayonidir. Bu yerda asosiy e’tibor rahbarlik lavozimiga emas, balki psixologik ta’sir mexanizmlariga qaratiladi. Har qanday rahbar ham lider bo‘lavermaydi, chunki liderlik rasmiy vakolatdan ko‘ra ko‘proq shaxsiy fazilatlar, ijtimoiy obro‘ va ichki ta’sir kuchiga asoslanadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Liderlik psixologiyasining tadqiqot predmeti sifatida bir necha asosiy yo‘nalishlar ajratiladi. Avvalo, lider shaxsining individual-psixologik xususiyatlari o‘rganiladi. Bunga temperament, xarakter, irodaviy sifatlar, intellekt darajasi, emotsional barqarorlik, kommunikativ qobiliyat, empatiya va motivatsion omillar kiradi. Psixologlar uzoq vaqt davomida liderlik tug‘ma fazilatmi yoki rivojlantiriladigan sifatmi degan savolga javob izlab kelganlar. Tadqiqotlar shuni

ko‘rsatadiki, ayrim tabiiy predispozitsiyalar mavjud bo‘lsa-da, liderlik ko‘nikmalari tarbiya, ta’lim va tajriba orqali shakllanadi va rivojlanadi.

Liderlik nazariyalari psixologiyada turli bosqichlarda shakllangan. XX asr boshlarida shakllangan “buyuk shaxslar nazariyasi” liderlikni tug‘ma qobiliyat sifatida talqin qilgan. Keyinchalik xususiyatlar nazariyasi rivojlanib, liderlarda uchraydigan umumiy psixologik fazilatlarni aniqlashga qaratilgan tadqiqotlar olib borildi. Masalan, tashabbuskorlik, qat’iyatlilik, mas’uliyat hissi, yuqori ijtimoiy faollik va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyati lider shaxsiga xos sifatlar sifatida qayd etilgan.

XX asr o‘rtalariga kelib xulq-atvor nazariyalari paydo bo‘ldi. Bu yondashuvga ko‘ra, liderlik shaxsning ichki sifatlaridan ko‘ra uning muayyan vaziyatdagi xatti-harakatlari bilan belgilanadi. Psixologlar liderning demokratik, avtoritar va liberal uslublarini tahlil qilib, ularning guruh samaradorligiga ta’sirini o‘rgandilar. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, demokratik uslub ko‘proq ijobiy psixologik muhit yaratadi va guruh a’zolarining motivatsiyasini oshiradi.

Vaziyatli nazariyalar esa liderlikni konkret sharoit bilan bog‘lab tushuntiradi. Bu yondashuvga ko‘ra, samarali liderlik uslubi guruhning rivojlanish darajasi, vazifaning murakkabligi va ijtimoiy muhitga bog‘liq bo‘ladi. Demak, liderlik universal xususiyat emas, balki vaziyatga moslashuvchan psixologik jarayondir.

Zamonaviy psixologiyada transformatsion va tranzaksion liderlik tushunchalari keng qo‘llaniladi. Transformatsion lider guruh a’zolarining qadriyatlari va motivatsiyasini o‘zgartirib, ularni yuqori maqsadlarga ilhomlantiradi. Tranzaksion lider esa mukofot va jazoga asoslangan boshqaruv mexanizmlaridan foydalanadi. Bu ikki yondashuv tashkilot psixologiyasi va menejment sohasida keng o‘rganilgan.

Liderlik psixologiyasi ijtimoiy psixologiya bilan uzviy bog‘liqdir. Guruh dinamikasi, ijtimoiy rollar, konformizm, referent guruh tushunchalari liderlikni tushunishda muhim ahamiyatga ega. Lider guruh ichida rasmiy yoki norasmiy mavqega ega bo‘lishi mumkin. Norasmiy lider ko‘pincha psixologik ta’sir kuchi bilan ajralib turadi va guruh kayfiyati hamda qarorlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi.

Motivatsiya nazariyalari ham liderlikni tushuntirishda muhim rol o‘ynaydi. Masalan, ehtiyojlar ierarxiyasi, o‘zini o‘zi amalga oshirish, muvaffaqiyatga intilish motivlari liderlik faoliyatini rag‘batlantiruvchi omillar sifatida qaraladi. Lider shaxs ko‘pincha yuqori yutuqqa erishish motivatsiyasi, mustaqillik ehtiyoji va ijtimoiy tan olinishi istagi bilan ajralib turadi.

Emotsional intellekt ham zamonaviy liderlik psixologiyasining muhim komponentidir. O‘z his-tuyg‘ularini boshqara olish, boshqalarni tushunish va empatiya ko‘rsatish liderning samaradorligini oshiradi. Tadqiqotlar shuni

ko‘rsatadiki, yuqori emotsional intellektga ega liderlar jamoada sog‘lom psixologik muhit yaratishga muvaffaq bo‘ladilar.

Liderlikning shakllanishida ijtimoiy-madaniy omillar ham muhim ahamiyatga ega. Har bir jamiyatda liderga qo‘yiladigan talablar, qadriyatlar va stereotiplar farqlanadi. Shuning uchun liderlikni o‘rganishda milliy mentalitet, madaniy an’analar va ijtimoiy kutishlarni hisobga olish zarur.

Liderlik psixologiya fanining tadqiqot predmeti sifatida yanada chuqurroq tahlil qilinganda, uning nazariy, amaliy va metodologik jihatlari alohida e’tibor talab etadi. Chunki liderlik oddiy boshqaruv faoliyati emas, balki inson ongiga, hissiyotiga, qadriyatlariga va xulq-atvoriga ta’sir ko‘rsatish mexanizmlarini o‘z ichiga olgan murakkab psixologik jarayondir.

Avvalo, liderlik psixologiyasining metodologik asoslari haqida to‘xtalish lozim. Bu sohada kuzatish, eksperiment, sotsiometriya, test metodlari, so‘rovnomalar va biografik tahlil kabi ilmiy usullar qo‘llaniladi. Guruh ichidagi munosabatlarni aniqlash uchun sotsiometrik tadqiqotlar muhim ahamiyat kasb etadi. Ular yordamida kim guruh ichida ko‘proq e’tirof etilishi, kimga ishonch bildirilishi va kim norasmiy lider sifatida shakllanayotganini aniqlash mumkin. Eksperimental tadqiqotlar esa turli boshqaruv uslublarining guruh samaradorligiga ta’sirini o‘rganishga imkon beradi.

Liderlikni psixologik jihatdan o‘rganishda motivatsion omillar alohida o‘rin tutadi. Lider ko‘pincha ichki motivlar asosida harakat qiladi. U faqat tashqi mukofot yoki lavozim uchun emas, balki o‘zini namoyon qilish, boshqalarga foyda keltirish, ijtimoiy ta’sirga ega bo‘lish istagi bilan faoliyat yuritadi. Ichki motivatsiya kuchli bo‘lgan shaxslar ko‘proq tashabbuskor, mas’uliyatli va qat’iyatli bo‘ladilar. Shu sababli zamonaviy psixologiya liderlikni o‘zini o‘zi boshqarish va o‘zini rivojlantirish jarayoni bilan bog‘liq holda o‘rganadi.

Liderlikning kognitiv jihatlari ham muhimdir. Lider vaziyatni tez va to‘g‘ri baholay olishi, strategik fikrlashi, uzoq muddatli reja tuza olishi va muammolarni hal qilishda kreativ yondasha olishi zarur. Kognitiv psixologiya nuqtai nazaridan liderning qaror qabul qilish jarayoni, tafakkur tezligi, axborotni qayta ishlash qobiliyati va intuitiv fikrlash mexanizmlari o‘rganiladi. Bu jarayonlarda stressga chidamlilik ham muhim rol o‘ynaydi, chunki lider ko‘pincha murakkab va ziddiyatli vaziyatlarda qaror qabul qilishga majbur bo‘ladi.

Shaxslararo munosabatlar tizimida liderning kommunikativ kompetensiyasi hal qiluvchi ahamiyatga ega. Samarali lider muloqot jarayonida ochiqlik, ishonch va o‘zaro hurmat muhitini yaratadi. U nafaqat gapira oladi, balki tinglay oladi, konstruktiv fikr bildiradi va nizolarni murosali hal etadi. Psixologik tadqiqotlar

shuni ko‘rsatadiki, samarali kommunikatsiya jamoa ichidagi ijtimoiy-psixologik iqlimni yaxshilaydi va ish unumdorligini oshiradi.

Liderlikning rivojlanish bosqichlari ham tadqiqot predmeti sifatida qaraladi. Odatda liderlik maktab davridayoq namoyon bo‘la boshlaydi. Faol, tashabbuskor va tengdoshlar orasida obro‘ga ega bo‘lgan bolalar keyinchalik yetuk lider sifatida shakllanishi mumkin. Oliy ta’lim muassasalari va professional faoliyat jarayoni esa liderlik ko‘nikmalarini mustahkamlaydi. Demak, liderlik jarayoni uzluksiz rivojlanib boradigan dinamik hodisadir.

Zamonaviy tashkilot psixologiyasida liderlik samaradorligini baholash mezonlari ham ishlab chiqilgan. Ular orasida jamoa samaradorligi, xodimlar qoniqishi, innovatsion faoliyat, ijtimoiy mas’uliyat va tashkilot barqarorligi kabi ko‘rsatkichlar mavjud. Psixologlar liderning shaxsiy muvaffaqiyatidan ko‘ra uning jamoaga ko‘rsatgan ijobiy ta’sirini asosiy mezon sifatida baholaydilar.

Liderlik va hokimiyat tushunchalari o‘zaro bog‘liq bo‘lsa-da, ular aynan bir xil emas. Hokimiyat ko‘pincha rasmiy vakolat va majburiy ta’sirga asoslanadi, liderlik esa ko‘proq ishonch, hurmat va shaxsiy namuna orqali amalga oshiriladi. Shu jihatdan psixologiya liderlikni ijtimoiy ta’sirning eng samarali va insonparvar shakli sifatida talqin qiladi.

Shuningdek, gender masalasi ham liderlik psixologiyasida dolzarb yo‘nalishlardan biridir. Ilgari liderlik ko‘proq erkaklarga xos xususiyat sifatida qaralgan bo‘lsa, bugungi kunda ayollar liderligi alohida tadqiq etilmoqda. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ayol liderlar ko‘proq empatiya, hamkorlik va demokratik boshqaruv uslubiga moyil bo‘ladilar, bu esa zamonaviy jamoalar uchun samarali model hisoblanadi.

Liderlikning axloqiy jihati ham muhim tadqiqot yo‘nalishidir. Axloqiy liderlik shaxsiy manfaatdan ko‘ra umumiy manfaatni ustuvor qo‘yish, adolatli qaror qabul qilish va halollik tamoyillariga rioya qilishni anglatadi. Psixologik nuqtai nazardan axloqiy lider jamoada ishonch muhitini shakllantiradi va uzoq muddatli barqarorlikni ta’minlaydi.

Bundan tashqari, zamonaviy raqamli muhit sharoitida virtual liderlik tushunchasi ham paydo bo‘lgan. Masofaviy ishlash, onlayn jamoalar va raqamli kommunikatsiya vositalari liderdan yangi kompetensiyalarni talab qiladi. Endilikda lider nafaqat an’anaviy muloqot, balki virtual muhitda ham jamoani birlashtira olishi lozim.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Umuman olganda, liderlik psixologiya fanining ko‘p qirrali va doimiy rivojlanib borayotgan tadqiqot predmetidir. U shaxsning ichki psixologik tuzilmasidan tortib, guruh dinamikasi va ijtimoiy tizimlargacha bo‘lgan keng

ko‘lamli jarayonlarni qamrab oladi. Liderlikni chuqur o‘rganish jamiyat taraqqiyoti, samarali boshqaruv va inson salohiyatini ro‘yobga chiqarish uchun ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, liderlik psixologiya fanining ko‘p qirrali va murakkab tadqiqot predmetidir. U shaxs psixologiyasi, ijtimoiy psixologiya, tashkilot psixologiyasi va boshqaruv psixologiyasi bilan uzviy bog‘liq holda o‘rganiladi. Liderlikni chuqur tahlil qilish jamiyatda samarali boshqaruvni yo‘lga qo‘yish, sog‘lom jamoaviy muhit yaratish va inson salohiyatini to‘liq ro‘yobga chiqarishda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Андреева Г. М. Социальная психология. - Москва: Аспект Пресс, 2001.
2. Карпов А. В. Психология менеджмента. - Москва: Гардарики, 2005.
3. Немов Р. С. Психология. Книга 1-3. - Москва: Владос, 2003.
4. Кричевский Р. Л. Психология лидерства. - Москва: Статут, 2007.
5. Майерс Д. Социальная психология. - Санкт-Петербург: Питер, 2010.
6. Маслоу А. Мотивация и личность. - Санкт-Петербург: Питер, 2008.
7. МакКлелланд Д. Мотивация человека. - Санкт-Петербург: Питер, 2007.
8. Левин К. Динамика групп и социальные изменения. - Москва: Смысл, 2000.
9. Bass B. M. Leadership and Performance Beyond Expectations. - New York: Free Press, 1985.
10. Burns J. M. Leadership. - New York: Harper & Row, 1978.
11. Northouse P. G. Leadership: Theory and Practice. - Thousand Oaks: Sage Publications, 2016.
12. Yukl G. Leadership in Organizations. - New York: Pearson Education, 2013.
13. Goleman D. Emotional Intelligence. - New York: Bantam Books, 1995.
14. Goleman D. Primal Leadership. - Boston: Harvard Business School Press, 2002.3

SHAXS KOGNITIV ONTOGENEZI VA AVLODLAR NAZARIYASI

L.S. Tursunov
O‘zbekiston Xalqaro Islomshunoslik Akademiyasi
Din psixologiyasi va pedagogika kafedrasi dotsenti, P.f.n.

Annotatsiya. Mazkur maqolada jahon hamjamiyati tomonidan keng muhokamalarga sabab bo‘layotgan avlodlar nazariyasining nazariy va amaliy jihatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda avlodlar nazariyasiga ijtimoiy va etnopsixologik yondashuv asosida baho berilib, zamonaviy yoshlarning xulq-atvori, qadriyatlari hamda kognitiv rivojlanish xususiyatlari yoritilgan. Shuningdek, turli avlodlarning ijtimoiylashuv jarayoni, axborot muhiti va texnologik taraqqiyot ta’sirida shakllangan psixologik farqlari tahlil qilingan. Maqolada Jim avlod, Bebi bumerlar, “X”, “Y”, Zoomerlar, Alfa va Betta avlodlarining ontogenetik hamda psixologik xususiyatlari ilmiy manbalar asosida tavsiflangan.

Kalit so‘zlar: avlod, avlodlar, Jim avlod, Bebi bumerlar, “X” avlod, “Y” avlodi, Zoomerlar, Alfa avlod, Betta avlod, kognitiv, ontogenez.

Annotation. This article analyzes the theoretical and practical aspects of the generation theory, which has become a subject of extensive discussion within the global community. The study approaches generation theory from the perspectives of social and ethnopsychology, emphasizing the behavioral characteristics, values, and cognitive development of modern youth. In addition, the article examines the psychological differences among generations formed under the influence of socialization processes, information environments, and technological progress. The ontogenetic and psychological characteristics of the Silent Generation, Baby Boomers, Generation X, Generation Y, Zoomers, Alpha Generation, and Beta Generation are described based on scientific sources.

Keywords: generation, generations, Silent Generation, Baby Boomers, Generation X, Generation Y, Zoomers, Alpha Generation, Beta Generation, cognitive, ontogenesis.

Аннотация. В данной статье анализируются теоретические и практические аспекты теории поколений, которая вызывает широкий интерес и обсуждение в мировом сообществе. Исследование рассматривает теорию поколений с позиций социальной и этнопсихологии, акцентируя внимание на особенностях поведения, ценностях и когнитивном развитии современной молодежи. Кроме того, анализируются психологические различия между поколениями, сформировавшиеся под влиянием процессов социализации, информационной среды и технологического прогресса. На основе научных

источников характеризуются онтогенетические и психологические особенности Молчаливого поколения, бэби-бумеров, поколений X и Y, зумеров, поколений Альфа и Бета.

Ключевые слова: поколение, поколения, Молчаливое поколение, бэби-бумеры, поколение X, поколение Y, зумеры, поколение Альфа, поколение Бета, когнитивный, онтогенез.

KIRISH

Shaxsning kognitiv ontogenezini anglash uchun insoniyatning filogeneziga nazar tashlab mulohaza yuritish xayrli ekanligi isbot talab etmaydigan haqiqat desak, xato bo‘lmaydi. Bashariyat bosib o‘tgan davrlarga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, barcha zamonlarda ham kelajak avlod tarbiyasiga alohida e’tibor qaratib kelingan. Buning sababi shundaki, katta avlod vakillari yosh avlod timsolida millat kelajagini aks ettira olganlar. Ammo shuni ham ta’kidlash lozimki, yoshlar o‘z ehtiyojlari va davr talabidan kelib chiqib, o‘z yo‘nalishlarini o‘zlari belgilab borganlar.

Har bir millatning kelajagi avlodlar o‘rtasidagi rishtaning samaradorligiga hamda qadriyatlarning davrga mutanosib tarzda uzatilishi va saqlanishiga bog‘liq. Avlodlar nazariyasi o‘zining murakkab tuzilmasiga ega bo‘lishiga qaramay, uni quyidagicha tavsiflash ijtimoiy psixologiyada amalga oshiriladi. Nazariyaning mohiyati shundaki, har bir avlod turli ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy sharoitlarga moslashadi hamda o‘z davrining qadriyatlarini rivojlantiradi. Bir avlod vakillari keyingi avloddan taxminan 20-25 yil bilan ajralib turadi. Shu sababli har bir avlod yangi sharoitlarda o‘ziga xos ijtimoiy-psixologik rivojlanish bosqichini bosib o‘tadi.

Jamiyatning katta yoshdagi a’zolari o‘z yoshliklarida katta avloddan o‘zlashtirgan milliy qadriyatlarga amal qilganliklarini maqtab, hozirgi yoshlarning kamchiliklarini topib, ularni bo‘rttirib ta’kidlashlariga tez-tez guvoh bo‘lamiz. Aksar hollarda qariyalar “zamon o‘zgardi”, “hozirgi avlodni tushunib bo‘lmaydi” degan fikrlarni bildiradilar. Biroq bunday mulohazalarni yuritishdan avval yoshlarning xulq-atvori davr va zamon talablariga mos ravishda shakllanganini, ularning tarbiyasi ham shu jarayonlarga mutanosib ekanligini unutmaslik lozim.

Mazkur fikrlar talqini asosida “avlod” nazariyasini tushunish bizga ijtimoiy munosabatlar va qadriyatlar vaqt o‘tishi bilan qanday o‘zgarishini ko‘rish imkonini beradi. Avlodlar nazariyasi qanday ishlashini hamda har bir avlod boshqalardan qanday farq qilishini tushuntiradi.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

Jahon insonshunoslik va jamiyatshunoslik fanlari vakillarining mazkur masalaga munosabatiga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, so‘nggi yillarda keng jamoatchilik tomonidan e’tirof etib kelinayotgan “avlodlar nazariyasi” amerikalik

yozuvchilar Neil Howe va William Strauss tomonidan ishlab chiqilgan. 1991-yilda ular Qo‘shma Shtatlar tarixini taniqli shaxslarning tarjimai hollari orqali kuzatib, tahlil etib, “Generations: The History of America’s Future, 1584 to 2069” nomli kitobini nashr etdilar. Unda mualliflar “avlodlar nazariyasi”ning poydevoriga tamal toshini qo‘ydilar va uni 1997-yilda nashr etilgan “The Fourth Turning” kitobida yanada kengaytirdilar.

Rus sotsiologi, Mintaqaviy tadqiqotlar markazi direktori Dmitriy Loboyko Lenta.ru nashriga bergan intervyusida avlodlar nazariyasini “o‘rta yo‘l nazariyasi”ning klassik namunasi sifatida baholab, bu fan va ommabop psixologiya o‘rtasidagi nozik muvozanat ekanligini ta’kidlagan.

Avlodlar nazariyasi “yakuniy haqiqat” emas. Strauss va Howe akademik tadqiqotchilardan ko‘ra ko‘proq publitsistlar bo‘lib, ularning konsepsiyasi haddan tashqari umumlashtirilganligi hamda empirik jihatdan yetarlicha tasdiqlanmaganligi uchun tanqid qilingan. Shu bilan birga, Neil Howe va William Strauss tomonidan ilgari surilgan “avlodlar nazariyasi” ma’lum tarixiy davr davomiyligi bilan bog‘liq holda izohlanganligini unutmaslik kerak.

Mazkur nazariyani tahlil etish ijtimoiy munosabatlar va qadriyatlar vaqt o‘tishi bilan qanday o‘zgarishini ko‘rish imkonini beradi. Avlodlar nazariyasi qanday ishlashini hamda har bir avlod boshqalardan qanday farq qilishini bilvosita va bevosita anglashga yordam beradi.

Avlodlar nazariyasi o‘zining stereotiplari va millionlab odamlarni turli shaxsiyatlar, tarixlar, ma’lumotlar va qadriyatlar bilan uyg‘unlikda yuzaga keltirishga uringani uchun ham tanqid qilingan, chunki ular bir vaqtning o‘zida shakllangan. Shunga qaramay, ushbu nazariya bizga texnologiya, geosiyosat, iqtisodiy yuksalish va pasayishlar, ota-onalik me’yorlari, ta’lim falsafalari, ommaviy axborot vositalari hamda insonlar yashab rivojlangan davr madaniyatining ijtimoiy-psixologik ta’sirini tasavvur qilish imkonini beradi.

Sotsiolog Dmitriy Loboyko ta’kidlashicha, “avlodlar nazariyasi qat’iy ilmiy tushuncha emas, balki jamiyat qanday o‘zgarib borayotganini kuzatish natijasida shakllangan yondashuvdir”. Shu sababli nazariyaga tanqidiy nuqtai nazar bilan qarash hamda avlodlarning o‘ziga xos madaniy xususiyatlari va qadriyatlari mavjudligini hisobga olish zarur.

Avlodlar nazariyasi qiziqarli yondashuv hisoblanadi, biroq shuni yodda tutish kerakki, har bir avlod tarkibida turli xil shaxslar mavjud bo‘lib, inson hayotining individual xususiyatlari va sharoitlari qat’iy tipologiyalarga to‘liq mos kelmaydi.

Avvalo, shuni unutmaslik lozimki, “avlodlar nazariyasi” - turli avlodlarning nima sababdan paydo bo‘lishini, ularni nima birlashtirishini va qanday o‘zgarishini tasvirlaydigan tadqiqot yondashuvidir.

O‘rta asr faylasuflari ham “otalar va o‘g‘illar” o‘rtasidagi farqlar haqida mulohaza yuritganlar va avlodlar almashinuvi masalasi XIX asrga kelib jiddiy muhokama mavzusiga aylangan.

Ijtimoiy tadqiqotlarning isbotlashicha, shaxslarning avlodga birlashishining asosiy xususiyati umumiy qadriyatlar va hayotiy tajribalar to‘plami bo‘lishi mumkinligiga ishonishgan. Agar odamlar yirik ijtimoiy yoki ommaviy voqealarni — urush, epidemiya yoki inqirozni boshidan kechirgan bo‘lsalar, bu holat ularning xatti-harakatlari, fikrlash tarzi hamda yashash tarziga ta’sir qilganligini ta’kidlaganlar.

O‘zbekistonda etnopsixologiya fanining tamal toshini qo‘ygan zabardast olimlardan M.M. Mamatov: “Har bir avlodning davlatning ijtimoiy-iqtisodiy va tabiiy sharoitiga mos bo‘lib tushadigan hamda uni o‘zida aks ettiradigan yosh avlodi bo‘ladi. Odamzot ongli hayot kechira boshlaganidan buyon vujudga kelgan urf-odatlar, marosimlar va udumlarning yashovchanligi yosh avlod ularni qanday aks ettirishi hamda ularga amal qilishiga bog‘liq bo‘ladi”, - deb ta’kidlagan.

Xususan, mamlakatimizning yetakchi psixologlaridan professor N.Sh. Umarova ta’kidlaganidek: “Jumladan, bir avlodga ta’sir qiladigan asosiy voqealar butun dunyo bo‘ylab yoki alohida mamlakatlarga ta’siri jihatidan keskin farq qilishi mumkin. Bunga sabab mamlakatlarning rivojlanish tendensiyalari turli vaqt oralig‘ida namoyon bo‘lishidir.”

TAHLIL VA NATIJALAR

Shuni alohida ta’kidlash lozimki, quyida keltiriladigan avlodlar nazariyasi bir davlat tarixiga asoslangan bo‘lib, u boshqa mamlakatlarga to‘liq mutanosib emas. Har bir millatning o‘z madaniy kodi va har bir mamlakatning o‘z tarixi mavjudligini unutmaslik kerak.

Aksariyat insonshunoslik yo‘nalishida tadqiqot olib boradigan mutaxassislar fikriga ko‘ra, quyida keltirilgan avlodlarning davriy bosqichlari asosan AQSh davlati tarixiga mutanosib hisoblanadi.

Jim avlod

Jim avlod - 1928-1945-yillar oralig‘ida tug‘ilgan insonlar bo‘lib, ular intizom va mehnatsevarlik bilan ajralib turadi hamda bolalik va o‘smirlik davrida boshdan kechirgan murakkab tarixiy sharoitlarni o‘zida aks ettiruvchi barqarorlikka intilishadi. Buyuk Depressiya va World War II ushbu avlodning ijtimoiy-psixologik holatiga kuchli ta’sir ko‘rsatgan.

RUDN universiteti iqtisodiyot fakulteti mutaxassisi Mariya Kormilitsinaning ta’kidlashicha: “Bu avlodning ko‘plab vakillari qashshoqlik va resurslar tanqisligi sharoitida tarbiyalangan, bu esa tejamkorlik va amaliylik uchun asos yaratgan. Ular

mehnatni juda qadrlashgan va uni maqsadlariga erishishning eng muhim vositasi deb bilishgan.”

Bu avlod vakillari davlatga xizmat qilishni va oila oldidagi majburiyatlarni zarurat deb bilishgan hamda qiyinchiliklarga qaramay, o‘z kasblariga sodiq qolishgan.

Bebi-bumerlar

Bebi-bumerlar 1946-1964-yillar oralig‘ida tug‘ilgan insonlardir. Post-World War II baby boom davrida tug‘ilish darajasi keskin oshgani sababli ushbu avlod shu nom bilan atalgan.

Ular iqtisodiy o‘sish, ijtimoiy o‘zgarishlar va texnologik taraqqiyot davrida ulg‘aygan bo‘lib, nisbatan barqaror moddiy farovonlikdan bahramand bo‘lish imkoniyatiga ega bo‘lishgan. Ushbu avlodning asosiy qadriyatlari maqsadga intilish va ta’lim hisoblanadi. Ular o‘zini rivojlantirishga qiziqadi va ta’limni jamoaviy maqsadlarga erishish vositasi sifatida ko‘radi.

Iqtisodiy o‘sish va ta’lim imkoniyatlari tufayli o‘rta sinf sezilarli kengaydi hamda bu bebi-bumerlar uchun yangi imkoniyatlar yaratdi. Iste’mol shakllari ham o‘zgardi: insonlar turmush tarzi va shaxsiy qiziqishlarga ko‘proq e’tibor qaratishni boshladilar.

Yorqin kelajakka ishongan holda ular uy-joy va ta’limga faol sarmoya kiritdilar, bu esa iqtisodiyotning ayrim sohalari rivojiga hissa qo‘shdi. Voyaga yetgan sari bebi-bumerlar barqarorlik va an’analarni qadrlaydigan, o‘zlari yaratgan hayot tarzini himoya qiladigan avlodga aylandilar. Yoshligida ular ishtiyoqli va jasur bo‘lib, mavjud hayot tarzini o‘zgartirishga intilgan bo‘lsalar, ulg‘aygan sari aksincha, barqarorlikni faol himoya qila boshladilar.

“X” avlod

“X” avlod, shuningdek, “Xers” yoki “yo‘qolgan avlod” nomi bilan ham tanilgan bo‘lib, taxminan 1965-1980-yillar oralig‘ida tug‘ilgan insonlarni o‘z ichiga oladi. Ular raqamli inqilob va globallashuvning boshlanishiga guvoh bo‘lishgan, bu esa ularning ish va hayotga bo‘lgan munosabatiga ta’sir ko‘rsatgan.

Mustaqillikka intilish, ish va shaxsiy hayot o‘rtasidagi muvozanat hamda natijaga yo‘naltirilgan yondashuv ularni zamonaviy mehnat madaniyatini shakllantirishda ta’sirchan kuchga aylantirdi.

1980-yillarning oxiri va 1990-yillarning boshlarida boshlangan globallashuv to‘lqini dunyo xalqlarini yanada o‘zaro bog‘liq qildi. Savdo, sayohat va kommunikatsiya jarayonlari tezlashdi va soddalashdi. “X” avlod ushbu jarayonning boshida turdi. Ular an’anaviy bebi-bumerlardan pragmatizm va individualizm bilan farq qiladi hamda moddiy boylik va mustaqillikni qadrlaydi.

Ming yilliklar (“Y” avlodi)

Ming yilliklar yoki “Y” avlodi 1980-yillarning boshlari va 1990-yillarning o‘rtalari oralig‘ida tug‘ilgan insonlardir. Ular yangi ming yillikka bolalik yoki o‘smirlik davrida kirib kelishgan. Ushbu avlod vakillari smartfon va planshetlarda tezkor yozish qobiliyati sababli ba’zan “bosh barmoq avlodi” deb ham ataladi.

Bu avlod tezkor texnologik taraqqiyot va globallashuv muhitida shakllangan. Ular texnologiyani yaxshi bilishi, ochiq fikrliligi va martabaga yo‘naltirilganligi bilan ajralib turadi. Doimiy o‘zini takomillashtirish, bag‘rikenglik va atrof-muhitni muhofaza qilish ularning qadriyat tizimida muhim o‘rin tutadi. Ular kurslar, treninglar va seminarlar orqali malakalarini oshirishga hamda yangi ko‘nikmalarni rivojlantirishga intilishadi.

Bu avlod eski hayot tarzining o‘zgarishi va yangi turmush tarzining shakllanishi davrida ulg‘ayganligi sababli, erta mustaqillashgan hisoblanadi. Ular pragmatist va individualist bo‘lib, moddiy qadriyatlarni yuqori baholashadi hamda ko‘pincha maqsad sari qat’iyat bilan harakat qilishadi.

“Zoomerlar” (“Z” avlodi)

“Z” avlodi 1997–2010-yillar oralig‘ida tug‘ilgan bo‘lib, tom ma’noda raqamli dunyoda ulg‘aygan birinchi avlod hisoblanadi. Internet, ijtimoiy tarmoqlar va smartfon o‘yinlari ularning ongli hayotining ajralmas qismiga aylangan va bu ularning dunyoqarashi, qadriyatlari hamda xatti-harakatlarida chuqur iz qoldirgan.

“Z” avlodi texnologiyadan foydalanishda qulaylikka ega va undan intuitiv ravishda foydalanishni biladi. Mariya Kormilitsina ta’kidlashicha: “Zoomerlar tezkor axborot oqimiga va vazifalarni doimiy ravishda almashtirishga o‘rganib qolgan. Ular bir vaqtning o‘zida messenjerlarda suhbatlashadilar, faol o‘yinlar o‘ynaydilar va uy vazifalarini bajaradilar. Ular uchun ko‘p vazifalilik odatiy hol.”

“Z” avlodi zamonaviy jamiyatning kelajagi sifatida baholanadi. Ular global muammolarni hal qilish uchun yangi g‘oyalar, texnologiyalar va yondashuvlarni olib kiradi. Ularning ochiqligi, boshqa avlodlar bilan hamkorlikka tayyorligi va texnik ko‘nikmalari jamiyat rivoji uchun muhim omil hisoblanadi.

Shu bilan birga, ayrim tadqiqotchilar zoomerlarning bilim va xotiraga yondashuvi o‘zgarganini ta’kidlashadi: ular ma’lumotning o‘zini emas, balki uni qanday topishni eslab qolishga moyildirlar.

Alfa avlod

Alfa avlod odatda 2011-2024-yillar oralig‘ida tug‘ilgan insonlarni qamrab oladi. Bu avlod hali shakllanish bosqichida bo‘lib, raqamli texnologiyalarga to‘liq singib ketgani bilan ajralib turadi.

“Alfa” atamasi marketolog Mark McCrindle tomonidan taklif qilingan bo‘lib, yunon alifbosining birinchi harfi asosida yangi davr boshlanishi ramzi sifatida

qo‘llangan. Ushbu avlodning istiqbollari texnologik taraqqiyot, global o‘zgarishlar hamda ota-onalik va ta’limning yangi modellari bilan bog‘liq.

Ijtimoiy tarmoqlar va axborot almashish ilovalari bolalar uchun asosiy kommunikatsiya vositasiga aylanmoqda. Ular ekranlar orqali dunyo bilan muloqot qilishni o‘rganmoqda, bu esa ularning ijtimoiy ko‘nikmalari va muloqot haqidagi tasavvurlariga ta’sir ko‘rsatadi.

Biroq bolalarning gadjetlar va ijtimoiy tarmoqlarga qaram bo‘lib qolish xavfi mavjud bo‘lib, bu holat narsisizm va egoizmning kuchayishiga olib kelishi mumkin. Yuzma-yuz muloqotning virtual muloqot bilan almashishi esa shaxslararo ko‘nikmalar va empatiyani zaiflashtirishi ehtimoli mavjud.

Mariya Kormilitsina ta’kidlashicha: “Muvaffaqiyatli rivojlanish va ta’lim texnologiyalardan foydalanishga muvozanatli yondashuvni, ota-onalar va bolalar o‘rtasidagi tushunishni hamda to‘liq jismoniy va ijtimoiy rivojlanish uchun zarur sharoitlarni yaratishni talab qiladi.”

“Beta avlod”

“Beta avlod” deb 2025-2039-yillar oralig‘ida tug‘iladigan bolalar avlodiga aytiladi. Ular to‘liq raqamlashtirilgan dunyoda, algoritmlar va virtual sotsializatsiya muhitida yashaydilar. Masofaviy ish odatiy holga aylangan sharoitda onlayn munosabatlar oflayn muloqot kabi muhim bo‘lib qoladi.

Yangi avlod, ehtimol, neyron tarmoqlar va sun’iy intellekt kundalik hayotning ajralmas qismiga aylangan davrda ulg‘ayadi. Madaniyat, sog‘liqni saqlash va ta’lim kabi sohalarda ham sun’iy intellekt muhim rol o‘ynashi mumkin. Biroq bu jarayon insonlarga qanday ta’sir qilishini hozircha aniq taxmin qilish qiyin.

XULOSA

Avlodlarni jahon fan-texnika taraqqiyoti va ijtimoiy o‘zgarishlar nuqtai nazaridan nomlashga qarshi bo‘lmagan holda, o‘zbek milliy mentalitetining o‘ziga xos jihatlaridan yondashish maqsadga muvofiqligini ham unutmaslik lozim.

O‘zbek xalqi avlodlarining so‘nggi asrlarda bosib o‘tgan tarixiga nazar tashlasak, avlodlar sulolasini bog‘lab turuvchi halqaning naqadar mustahkam ekanligiga guvoh bo‘lamiz. Har bir avlodning xulq-atvori jamiyat tizimidagi tub o‘zgarishlarning yoshlar ongida aks etishi va unga moslashuvi orqali namoyon bo‘ladi. Ana shu nazariyadan kelib chiqib, o‘zbek avlodlarini bosib o‘tgan tarixiy davr talablari asosida quyidagicha nomlashni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz:

- 1917-yildan boshlab - daxriylikka qarshi kurashish davri avlodi;
- 1938-yildan boshlab - repressiya va ehtiyotkorlik davri avlodi;
- 1961-yildan boshlab - turg‘unlik va paxta hukmronligi davri avlodi;
- 1991-yildan boshlab - erkin fikr va mustaqillik davri avlodi;
- 2017-yildan boshlab - yangilanayotgan dunyoqarash davri avlodi.

O‘zbek xalqi avlodlarining tarixan bosib o‘tgan davrlaridagi ijtimoiy qarashlarini inobatga olgan holda ilgari surilgan yuqoridagi avlodlar tizimi bosqichlari dastlabki tavsiflardan biri hisoblanadi. Mazkur yondashuvning kelgusida ko‘plab ilmiy munozaralar asosida yanada mukammallashtirilishi tabiiy hol hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. M.M.Mamatov. “Etnopsixologiya”. T. “Mumtoz so‘z”. 2019 y 75 b
2. G.M. Andreeva. Ijtimoiy psixologiya: Oliy ta’lim muassasalar uchun darslik6 Aspekt nashiryoti; 2009 y 363 b
3. A.V.Gavrilova. “Yangi avlod” mentalitetning ijtimoiy va psixologik xususiyatlari”. Udmurt unversiteti axborot nomasi. Falsafa seriyasi. Psixologiya. Pedagogika 2016y. 26 jild. №2.58 - 62 b
4. G.L Lebedeva. “ Zamonaviy rus jamiyatida avlodlar davomiligining ijtimoiy institsional asoslari” Ural Fedral unversitktining axborot nomasi. 3 - seriya: Ijtimoiy fanlar 2017 yil №4 (170) 57-68
5. N.Sh.Umarova “Shaxs iqsodiy ijtimoiylashuvi jarayonining transformatsiyalashuvi: avlodlar nazaryasidan amaliyot sari”. Zamonaviy ta’lim №8 (117) 2022y. Ilmiy - ommabop jurnal. 18b

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL MECHANISMS OF DEVELOPING HR MANAGERS PROFESSIONAL COMPETENCIES IN THE CONTEXT OF DIGITAL TRANSFORMATION

M.M. Abdukarimov
Lecturer at the Department of Psychology
Tashkent University of Applied Sciences

Annotatsiya. Mazkur maqolada raqamli transformatsiya sharoitida HR menejerlarning kasbiy kompetensiyalarining transformatsiyasi, ularning rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatuvchi ijtimoiy-psixologik mexanizmlar hamda zamonaviy tashkilotlardagi HR mutaxassislarining o‘zgarib borayotgan funksional rollari tahlil qilingan. Tadqiqotda raqamli texnologiyalarni boshqaruv jarayonlariga integratsiya qilishning inson resurslarini boshqarish tizimiga ta’siri, HR menejerlarning moslashuvchanlik, kommunikativlik va strategik fikrlash kompetensiyalarini rivojlantirishdagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, raqamli HR konsepsiyasi asosida kasbiy faoliyat samaradorligini oshirish omillari ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: raqamli transformatsiya, HR menejer, kasbiy kompetensiya, ijtimoiy-psixologik mexanizm, raqamli HR.

Annotation. This article analyzes the transformation of HR managers’ professional competencies in the context of digital transformation, the socio-psychological mechanisms influencing their development, and the changing functional roles of HR professionals in modern organizations. The study highlights the impact of integrating digital technologies into management processes on the human resource management system, as well as the importance of developing adaptability, communication, and strategic thinking competencies among HR managers. In addition, factors contributing to the improvement of professional performance within the framework of the digital HR concept are scientifically substantiated.

Keywords: digital transformation, HR manager, professional competence, socio-psychological mechanism, digital HR.

Аннотация. В данной статье анализируется трансформация профессиональных компетенций HR-менеджеров в условиях цифровой трансформации, социально-психологические механизмы, влияющие на их развитие, а также изменяющиеся функциональные роли HR-специалистов в современных организациях. В исследовании раскрывается влияние

интеграции цифровых технологий в управленческие процессы на систему управления человеческими ресурсами, а также значение развития адаптивности, коммуникативных и стратегических компетенций HR-менеджеров. Кроме того, научно обосновываются факторы повышения эффективности профессиональной деятельности в рамках концепции цифрового HR.

Ключевые слова: цифровая трансформация, HR-менеджер, профессиональная компетенция, социально-психологический механизм, цифровой HR.

INTRODUCTION

In the 21st century, digital transformation is exerting a profound impact on all sectors of organizations, including human resource management systems. Today, the HR function encompasses a wide range of tasks, extending from traditional personnel record-keeping to strategic decision-making. Artificial Intelligence (AI), Robotic Process Automation (RPA), algorithms, and Big Data are imposing qualitatively new demands on HR managers. However, many HR specialists remain psychologically and professionally unprepared for these changes.

According to Deloitte, 76% of large organizations will have implemented AI and automation technologies into their HR processes by 2025.

Research conducted by Gartner indicates that 58% of organizations have identified digital transformation as a strategic priority for their HR departments. At the same time, the digital environment has created a demand for new competencies in the HR field:

- Data literacy;
- AI literacy;
- Change management;
- People analytics.

This situation necessitates a re-evaluation of HR manager competencies from a socio-psychological perspective.

LITERATURE REVIEW AND RESEARCH METHODOLOGY

According to data from Mercer Research, 78% of organizations are integrating AI and analytical platforms into HR processes in 2025, yet only 37% of HR specialists are assessed as being sufficiently prepared in terms of digital competencies. Furthermore:

- 41% possess the skills required to effectively use digital technologies;
- 59% of HR employees lack sufficiently developed digital analytical thinking skills.

This situation calls for an in-depth study of the socio-psychological mechanisms involved in the development of professional competencies in the HR field. International studies reveal a significant skills gap in HR amid digital transformation.

Table 1.

Key Indicators of HR Professionals' Digital and AI Competencies in 2025

Indicator	Value	Source
Percentage of HR managers capable of effectively using AI tools	8%	According to Gartner in 2025
HR professionals noting a gap between current skills and target levels	81%	According to CompTIA in 2025
HR professionals considering technical skill assessment via certification important	97%	According to CompTIA in 2025
Digital tolerance as the lowest-rated skill among HR professionals	70%	According to AIHR Research in 2025

The development of HR managers' professional competencies is realized through the following socio-psychological mechanisms:

- Social Facilitation: enhancing collective creativity and unlocking the individual potential of employees through digital tools.
- Internalization: transforming digital values into personal work principles. A manager must perceive technology as an "opportunity" rather than a "burden."
- Reflection: continuously analyzing professional activities and managing instances of "digital burnout."

ANALYSIS AND RESULTS

Table 2.

In recent years, the concept of STARA competencies has been promoted for HR managers

Competency	Description	Psychological Mechanism
Technological Integration	Integrating various digital systems into HR processes	Cognitive flexibility
Institutional Digital Planning	Shaping the organization's digital strategy	Systems thinking
Human-AI Collaboration	Working effectively with and managing AI tools	Metacognitive monitoring
Data Literacy	Understanding and applying Big Data and analytics	Analytical thinking
Digital Tolerance	Psychological resilience to uncertainty in the digital environment	Emotional intelligence

Scientific observations confirm that using AI in HR processes reduces subjective errors (psychological attitudes) in recruitment by 20-30%. However, the involvement of a manager with a high level of socio-psychological competence remains mandatory for final decision-making.

CONCLUSION

In conclusion, in the context of digital transformation, an HR manager must serve not only as a manager of technologies but also as a "psychological bridge" between humans and technology. In the development of professional competencies, systemic training, coaching, and psychological programs aimed at enhancing emotional intelligence play a crucial role.

The following recommendations are proposed:

1. Develop continuous digital competency training programs for HR professionals.
2. Strengthen AI literacy and data analytics skills in HR education and practice.
3. Introduce psychological support and coaching programs to reduce digital burnout.
4. Promote human-centered approaches in AI-integrated HR systems.
5. Encourage organizations to enhance digital tolerance and emotional intelligence among HR employees.

REFERENCES

1. Deloitte. (2025). Human Capital Trends. Official source.
2. Gartner Survey. (2025). "Only 8% of HR leaders say managers skilled in using AI." People Matters.
3. Mercer Global Talent Trends Report. (2025). "Improving people managers skills, AI-driven automation emerge as key focus areas for HR leaders." ETHRWorld.

YUQORI SINF O‘QUVCHILARIDA SUITSIDAL XAVF DARAJASINI PASAYTIRISHDA PSIXOPROFILAKTIK VA PSIXOKORREKSION METODLARNING EKSPERIMENTAL TAHLILI

Qodirova Shoxidabonu Sobirjon qizi
Toshkent amaliy fanlar unversiteti
Psixologiya yo‘nalishi 1-bosqich magistranti
E-mail: bonukodirova6@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada yuqori sinf o‘quvchilarida suitsidal xavf darajasini pasaytirishda psixoprofilaktik va psixokorreksion metodlarning samaradorligi eksperimental jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqot davomida o‘quvchilarning emotsional holati, stressga chidamliligi, o‘z-o‘zini baholash darajasi hamda suitsidal tendensiyalari psixodiagnostik metodlar asosida o‘rganildi. Eksperimental guruh bilan maxsus psixokorreksion dastur olib borilib, qayta diagnostika natijalari dastur samaradorligini tasdiqladi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, psixoprofilaktik va psixokorreksion mashg‘ulotlar o‘quvchilarning ruhiy barqarorligini oshirish, depressiv holatlarni kamaytirish hamda suitsidal xavfni pasaytirishda muhim ahamiyat kasb etishi aniqlandi.

Kalit so‘zlar: suitsidal xulq-atvor, suitsidal xavf, psixoprofilaktika, psixokorreksiya, yuqori sinf o‘quvchilari, o‘smirlik davri, emotsional barqarorlik, stressga chidamlilik, depressiv holat, eksperimental tadqiqot, maktab psixologiyasi, psixodiagnostika.

Annotation. This article experimentally analyzes the effectiveness of psychoprophylactic and psychocorrectional methods in reducing suicidal risk among high school students. During the research, students’ emotional state, stress resistance, self-esteem level, and suicidal tendencies were studied using psychodiagnostic methods. A special psychocorrectional program was conducted with the experimental group, and the results of repeated diagnostics confirmed the effectiveness of the program. The findings revealed that psychoprophylactic and psychocorrectional activities play an important role in increasing emotional stability, reducing depressive conditions, and decreasing suicidal risk among students.

Keywords: suicidal behavior, suicidal risk, psychoprophylaxis, psychocorrection, high school students, adolescence, emotional stability, stress resistance, depressive condition, experimental research, school psychology, psychodiagnostics.

Аннотация. В данной статье экспериментально анализируется эффективность психопрофилактических и психокоррекционных методов в

снижении уровня суицидального риска у старшеклассников. В ходе исследования с помощью психодиагностических методик были изучены эмоциональное состояние учащихся, уровень стрессоустойчивости, самооценка и суицидальные тенденции. С экспериментальной группой была проведена специальная психокоррекционная программа, результаты повторной диагностики подтвердили её эффективность. Результаты исследования показали, что психопрофилактические и психокоррекционные занятия способствуют повышению эмоциональной устойчивости, снижению депрессивных состояний и уменьшению суицидального риска у учащихся.

Ключевые слова: суицидальное поведение, суицидальный риск, психопрофилактика, психокоррекция, старшеклассники, подростковый возраст, эмоциональная устойчивость, стрессоустойчивость, депрессивное состояние, экспериментальное исследование, школьная психология, психодиагностика.

KIRISH

Bugungi globallashuv jarayonida yoshlar ruhiy salomatligini saqlash va psixologik barqarorligini ta’minlash dolzarb ijtimoiy-psixologik muammolardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, o‘smirlik davrida kuzatiladigan emotsional beqarorlik, stress, oilaviy va ijtimoiy muammolar, tengdoshlar bilan munosabatlarning murakkablashuvi ayrim hollarda suitsidal xulq-atvor shakllanishiga sabab bo‘lmoqda. Shu bois yuqori sinf o‘quvchilarida suitsidal xavfni erta aniqlash, uning oldini olish hamda samarali psixologik yordam ko‘rsatish bugungi kunda ta’lim tizimi oldidagi muhim vazifalardan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda.

World Health Organization ma’lumotlariga ko‘ra, suitsid yoshlar o‘rtasida o‘limning asosiy sabablaridan biri hisoblanadi. O‘smirlik davri shaxs rivojlanishining murakkab bosqichi bo‘lib, ushbu davrda emotsional sezgirlikning kuchayishi, o‘zini anglash jarayonining faollashuvi hamda ijtimoiy moslashuvdagi qiyinchiliklar psixologik inqiroz holatlarini yuzaga keltirishi mumkin. Natijada ayrim o‘quvchilarda tushkunlik, yolg‘izlik hissi, o‘ziga nisbatan ishonchsizlik va suitsidal tendensiyalar kuzatiladi.

Suitsidal xulq-atvorning kelib chiqishida biologik, psixologik va ijtimoiy omillar o‘zaro bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Xususan, oiladagi nosog‘lom muhit, ota-ona nazoratining sustligi, zo‘ravonlik, emotsional qo‘llab-quvvatlashning yetishmasligi, akademik bosim hamda virtual makondagi salbiy ta’sirlar o‘quvchilarning ruhiy holatiga jiddiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli suitsidal xavfni kamaytirishda kompleks psixoprofilaktik va psixokorreksion yondashuvlarni qo‘llash muhim ahamiyat kasb etadi.

Psixoprofilaktik ishlar suitsidal xavfning oldini olishga, o‘quvchilarning stressga chidamliligini oshirishga, ijobiy kommunikativ munosabatlarni shakllantirishga xizmat qiladi. Psixokorreksion metodlar esa emotsional zo‘riqishlarni kamaytirish, salbiy fikrlarni bartaraf etish, o‘z-o‘zini baholashni rivojlantirish va shaxsning ichki resurslarini faollashtirishga yo‘naltiriladi. Ayniqsa, trening mashg‘ulotlari, relaksatsion texnikalar, art-terapiya va motivatsion suhbatlar o‘smirlar ruhiy holatini barqarorlashtirishda samarali vosita sifatida qo‘llaniladi.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi yuqori sinf o‘quvchilarida suitsidal xavf darajasini pasaytirishda psixoprofilaktik va psixokorreksion metodlarning samaradorligini eksperimental jihatdan asoslash zarurati bilan belgilanadi. Tadqiqotning maqsadi yuqori sinf o‘quvchilarida suitsidal xavfni kamaytirishga qaratilgan psixologik metodlarning samaradorligini aniqlashdan iborat. Tadqiqot davomida o‘quvchilarning psixologik holati diagnostika qilinib, maxsus psixokorreksion dastur ishlab chiqildi hamda uning natijalari tahlil qilindi.

Tadqiqot natijalari maktab psixologlari faoliyatida suitsidal xulq-atvor profilaktikasini tashkil etish, o‘quvchilarning ruhiy salomatligini mustahkamlash va psixologik yordam tizimini takomillashtirishda muhim ilmiy-amaliy axamiyat kasb etadi.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

Suitsidal xulq-atvor muammosi psixologiya, psixiatriya, sotsiologiya hamda pedagogika fanlarida eng murakkab va dolzarb tadqiqot yo‘nalishlaridan biri sifatida keng o‘rganilgan. Ayniqsa, o‘smirlik davrida suitsidal xavfning ortib borishi yoshlar ruhiy salomatligini muhofaza qilish masalasini ilmiy va amaliy jihatdan chuqur tadqiq etishni talab etmoqda. Tadqiqotchilar tomonidan suitsidal xulq-atvorning kelib chiqish sabablari, uning psixologik mexanizmlari hamda oldini olishning samarali usullari yuzasidan turli nazariy konsepsiyalar ishlab chiqilgan.

Suitsid muammosini ilmiy jihatdan dastlab chuqur o‘rgangan olimlardan biri fransuz sotsiologi Émile Durkheim hisoblanadi. U o‘zining “Suicide” asarida suitsidni individual emas, balki ijtimoiy hodisa sifatida talqin qilgan. Olimning fikricha, jamiyatdagi ijtimoiy integratsiya va nazorat darajasining pasayishi insonda yolg‘izlik, ijtimoiy ajralish va ma’naviy bo‘shliq hissini yuzaga keltirib, suitsidal tendensiyalarning shakllanishiga sabab bo‘ladi. Dyurkgeym suitsidning egoistik, altruistik va anomik turlarini ajratib ko‘rsatgan hamda ijtimoiy muhitning shaxs ruhiyatiga ta’sirini ilmiy asoslab bergan.

Psixoanalitik yondashuv vakili Sigmund Freud suitsidal holatlarni insonning ichki agressiyasi va destruktiv instinktlarining o‘ziga yo‘naltirilishi bilan izohlagan. Freyd nazariyasiga ko‘ra, insondagi “Thanatos” - o‘lim instinkti kuchaygan holatda autoagressiv xulq-atvor shakllanadi va bu suitsidal fikrlar hamda harakatlarning

paydo bo‘lishiga olib keladi. Keyinchalik psixoanalitik maktab vakillari suitsidal xulq-atvorning shakllanishida bolalikdagi psixologik travmalar, emotsional yetishmovchilik hamda shaxslararo munosabatlarning buzilishi muhim omil ekanligini ta’kidlaganlar.

Kognitiv yo‘nalish vakili Aaron Beck depressiv holatlar va suitsidal xavf o‘rtasidagi bog‘liqlikni ilmiy asoslagan. Uning tadqiqotlariga ko‘ra, shaxsning salbiy kognitiv qarashlari, umidsizlik hissi, o‘zini qadrsiz deb hisoblash hamda kelajakka nisbatan pessimist munosabat suitsidal tendensiyalarni kuchaytiradi. Bek tomonidan ishlab chiqilgan depressiya shkalasi hozirgi kunda suitsidal xavfni diagnostika qilishda keng qo‘llaniladigan metodikalardan biri hisoblanadi.

Mahalliy psixolog olimlardan O‘.E. Xaitov, Sh.X. Abdullayeva, E.N. Sattarov, G'.Sh. Salomova va boshqa tadqiqotchilar yoshlar psixologiyasi, deviant xulq-atvor, stress holatlari hamda psixologik profilaktika masalalarini o‘rganishgan. Ularning ilmiy ishlari o‘smirlik davrida shaxs rivojlanishining psixologik xususiyatlari, ijtimoiy muhitning ta’siri va psixologik yordam mexanizmlarini takomillashtirishga qaratilganligi bilan ahamiyatlidir.

Ilmiy tadqiqotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, yuqori sinf o‘quvchilarida suitsidal xavfning shakllanishiga biologik, psixologik va ijtimoiy omillar kompleks ta’sir ko‘rsatadi. Xususan, oiladagi nizoli vaziyatlar, ota-ona e’tiborining yetishmasligi, emotsional yolg‘izlik, tengdoshlar bilan munosabatlarning buzilishi, akademik bosim, stress va depressiv holatlar suitsidal tendensiyalar rivojlanishiga sabab bo‘luvchi asosiy omillar sifatida qayd etiladi. Bundan tashqari, zamonaviy axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi, internet va ijtimoiy tarmoqlardagi psixologik bosim, kiberbulling holatlari ham o‘smirlar ruhiy salomatligiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

Suitsidal xulq-atvor profilaktikasida psixoprofilaktik va psixokorreksion metodlar alohida ahamiyat kasb etadi. Psixoprofilaktik faoliyat o‘quvchilarda stressga chidamlilikni shakllantirish, emotsional barqarorlikni rivojlantirish hamda ijtimoiy moslashuv ko‘nikmalarini mustahkamlashga xizmat qiladi. Psixokorreksion metodlar esa o‘quvchilarning salbiy emotsional holatlarini kamaytirish, o‘z-o‘zini baholash darajasini oshirish, kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirish va ijobiy “Men” konsepsiyasini shakllantirishga yo‘naltiriladi.

Bugungi kunda trening mashg‘ulotlari, relaksatsion texnikalar, art-terapiya, kognitiv-xulqiy terapiya elementlari hamda motivatsion suhbatlar suitsidal xavfni kamaytirishda samarali psixologik vositalar sifatida qo‘llanilmoqda. Shu jihatdan olib qaralganda, yuqori sinf o‘quvchilarida suitsidal xavfni pasaytirishga qaratilgan

psixoprofilaktik va psixokorreksion metodlarning samaradorligini eksperimental jihatdan o‘rganish muhim ilmiy-amaliy axamiyat kasb etadi.

Mazkur tadqiqot yuqori sinf o‘quvchilarida suitsidal xavf darajasini pasaytirishda psixoprofilaktik va psixokorreksion metodlarning samaradorligini aniqlashga qaratilgan eksperimental tadqiqot sifatida tashkil etildi. Tadqiqot Toshkent shahar Yunusobod tumanidagi umumta’lim maktablarining yuqori sinf o‘quvchilari orasida olib borildi. Tadqiqot jarayonida o‘quvchilarning psixologik holati kompleks ravishda o‘rganilib, psixokorreksion dastur ta’siri natijalari qiyosiy tahlil qilindi.

Tadqiqotning metodologik asosini shaxs faoliyatining tizimli yondashuvi, suitsidal xulq-atvorning biopsixososial konsepsiyasi hamda psixoprofilaktik va psixokorreksion faoliyatning ilmiy-amaliy tamoyillari tashkil etdi. Tadqiqotda diagnostik, eksperimental va statistik tahlil metodlarining o‘zaro integratsiyasi asosida ilmiy natijalarning ishonchliligi ta’minlandi.

Tadqiqot ishtirokchilari

Tadqiqotda jami 30 nafar yuqori sinf o‘quvchilari ishtirok etdi. Tadqiqot ishtirokchilari teng miqdorda eksperimental va nazorat guruhlariga ajratildi:

- 15 nafar o‘quvchi - eksperimental guruh;
- 15 nafar o‘quvchi - nazorat guruhi.

Ishtirokchilarni tanlash jarayonida ularning yosh xususiyatlari, psixologik holati hamda suitsidal xavf darajasi inobatga olindi. Eksperimental guruh bilan maxsus ishlab chiqilgan psixoprofilaktik va psixokorreksion dastur olib borilgan bo‘lsa, nazorat guruhi bilan an’anaviy psixologik kuzatuv ishlari amalga oshirildi.

Tadqiqot metodlari

Tadqiqot davomida o‘quvchilarning suitsidal xavf darajasini aniqlash va psixologik holatini baholash maqsadida quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi:

Kuzatish metodi

Mazkur metod orqali o‘quvchilarning xulq-atvori, emotsional reaksiyalari, tengdoshlar bilan munosabatlari hamda ijtimoiy moslashuv darajasi tabiiy sharoitda o‘rganildi. Kuzatish jarayonida o‘quvchilardagi emotsional beqarorlik, ichki zo‘riqish va kommunikativ qiyinchiliklarga alohida e’tibor qaratildi.

Suhbat metodi

Individual va guruhiy suhbatlar yordamida o‘quvchilarning ichki kechinmalari, hayotiy qadriyatlari, stress manbalari hamda psixologik muammolari tahlil qilindi. Suhbat metodidan foydalanish o‘quvchilarning emotsional holatini chuqurroq anglash imkonini berdi.

So‘rovnoma metodi

So‘rovnoma orqali o‘quvchilarning suitsidal fikrlari, o‘z-o‘zini baholash darajasi, stressga chidamliligi hamda ijtimoiy-psixologik moslashuv xususiyatlari aniqlandi. Mazkur metod tadqiqot ishtirokchilarining psixologik holatini tizimli ravishda baholashga xizmat qildi.

Psixodiagnostik metodlar

Psixodiagnostik metodlar yordamida suitsidal xavf darajasi, depressiv holatlar va emotsional zo‘riqish ko‘rsatkichlari aniqlanib, tadqiqot natijalarining obyektivligi ta’minlandi.

Statistik tahlil metodi

Olingan natijalar matematik-statistik qayta ishlash metodlari asosida tahlil qilindi. Eksperimental va nazorat guruhlari natijalari o‘zaro qiyoslanib, psixokorreksion dastur samaradorligi foiz ko‘rsatkichlari asosida baholandi.

Qo‘llanilgan psixodiagnostik metodikalar

Tadqiqotda quyidagi psixodiagnostik metodikalardan foydalanildi:

1. Suitsidal xavfni aniqlash testi - o‘quvchilarda suitsidal tendensiyalar va autoagressiv holatlarni diagnostika qilish maqsadida qo‘llanildi.

2. Aaron Beck “Depressiya darajasini baholash” metodikasi - depressiv holatlarning darajasi, emotsional tushkunlik va umidsizlik ko‘rsatkichlarini aniqlash uchun foydalanildi.

3. O‘z-o‘zini baholash metodikasi - o‘quvchilarning shaxsiy “Men” konsepsiyasi, o‘ziga bo‘lgan ishonchi hamda individual psixologik xususiyatlarini baholash imkonini berdi.

Tadqiqot metodlarining kompleks qo‘llanilishi o‘quvchilarda suitsidal xavfning psixologik omillarini aniqlash, psixokorreksion ta’sir samaradorligini baholash hamda ilmiy xulosalarning ishonchliligini ta’minlashga xizmat qildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqotning eksperimental bosqichi yakunida eksperimental va nazorat guruhlarida qayta psixodiagnostik tekshiruvlar amalga oshirildi hamda dastlabki va yakuniy natijalar o‘zaro qiyosiy tahlil qilindi. Olingan natijalar psixoprofilaktik va psixokorreksion dastur yuqori sinf o‘quvchilarining psixoemotsional holatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatganligini namoyon etdi.

Eksperimental guruh o‘quvchilarida psixokorreksion mashg‘ulotlardan so‘ng suitsidal xavf ko‘rsatkichlarining sezilarli darajada pasaygani kuzatildi. Dastlabki diagnostika natijalarida yuqori suitsidal xavf darajasiga ega bo‘lgan o‘quvchilar soni ko‘proq qayd etilgan bo‘lsa, qayta diagnostika jarayonida ushbu ko‘rsatkichning kamaygani aniqlandi. Bu holat o‘quvchilarda hayotiy motivatsiyaning shakllanishi, emotsional qo‘llab-quvvatlashning ortishi hamda psixologik himoya mexanizmlarining rivojlanganligi bilan izohlanadi.

Shuningdek, Aaron Beck “Depressiya darajasini baholash” metodikasi natijalari asosida eksperimental guruhdagi o‘quvchilarda depressiv holatlar va ichki emotsional zo‘riqish darajasining pasaygani aniqlandi. Psixokorreksion treninglar davomida o‘quvchilarda salbiy fikrlash stereotiplarini kamaytirish, ijobiy emotsional holatlarni shakllantirish hamda stressni konstruktiv boshqarish ko‘nikmalari rivojlantirildi. Natijada o‘quvchilarning ruhiy barqarorligi mustahkamlandi.

Tadqiqot natijalari o‘quvchilarning o‘z-o‘zini baholash darajasida ham ijobiy dinamikani ko‘rsatdi. Eksperimental guruh ishtirokchilarida o‘ziga bo‘lgan ishonchning ortishi, individual imkoniyatlarini anglash hamda shaxsiy qadriyatlar tizimining shakllanishi kuzatildi. Bu esa o‘quvchilarning ijtimoiy moslashuv darajasini yaxshilashga va suitsidal tendensiyalarni kamaytirishga xizmat qildi.

Bundan tashqari, eksperimental guruh o‘quvchilarida emotsional barqarorlik va stressga chidamlilik ko‘rsatkichlari ham sezilarli ravishda yaxshilandi. Trening mashg‘ulotlari, relaksatsion texnikalar, motivatsion suhbatlar hamda art-terapiya elementlari o‘quvchilarning ichki zo‘riqishini kamaytirib, muammoli vaziyatlarga nisbatan konstruktiv munosabat shakllanishiga yordam berdi. O‘quvchilarda kommunikativ faollikning ortishi, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashni qabul qilishga moyillik va emotsional nazorat ko‘nikmalarining rivojlanishi kuzatildi.

Nazorat guruhida esa psixologik ko‘rsatkichlarda sezilarli statistik o‘zgarishlar qayd etilmadi. Bu holat psixoprofilaktik va psixokorreksion metodlarning o‘quvchilar ruhiy salomatligini mustahkamlashdagi muhim amaliy ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari yuqori sinf o‘quvchilarida suitsidal xavf darajasini kamaytirishda psixoprofilaktik va psixokorreksion metodlardan tizimli foydalanish samarali ekanligini ko‘rsatdi. Olingan ilmiy natijalar maktab psixologlari faoliyatida suitsidal xulq-atvor profilaktikasini tashkil etish, o‘quvchilarning psixologik salomatligini mustahkamlash va kompleks psixologik yordam ko‘rsatish tizimini takomillashtirishda muhim metodik asos bo‘lib xizmat qiladi.

XULOSA

Mazkur tadqiqot yuqori sinf o‘quvchilarida suitsidal xavf darajasini pasaytirishda psixoprofilaktik va psixokorreksion metodlarning samaradorligini eksperimental jihatdan o‘rganishga qaratildi. O‘tkazilgan nazariy tahlil va empirik tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, o‘smirlik davrida suitsidal xulq-atvorning shakllanishiga ijtimoiy, psixologik va shaxsiy omillar kompleks ta’sir ko‘rsatadi hamda bu holatni bartaraf etishda tizimli psixologik yondashuv muhim ahamiyat kasb etadi.

Eksperimental guruh bilan olib borilgan psixokorreksion dastur natijasida o‘quvchilarda suitsidal xavf darajasining sezilarli kamayishi, depressiv holatlarning pasayishi, o‘z-o‘zini baholashning oshishi, emotsional barqarorlik va stressga chidamlilikning rivojlanishi kuzatildi. Nazorat guruhida esa psixologik ko‘rsatkichlarda sezilarli o‘zgarishlar qayd etilmadi, bu esa amalga oshirilgan psixologik intervensiyaning samaradorligini tasdiqlaydi.

Tadqiqot natijalari psixoprofilaktik va psixokorreksion yondashuvlar o‘quvchilarning ruhiy salomatligini mustahkamlash, suitsidal tendensiyalarni kamaytirish hamda ijtimoiy moslashuvni yaxshilashda muhim amaliy ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatdi. Shu bilan birga, maktab psixologi faoliyatida erta diagnostika, muntazam profilaktik ishlar va individual psixologik yordam tizimini kuchaytirish zarurligi ta’kidlanadi.

Umuman olganda, olingan natijalar yuqori sinf o‘quvchilarida suitsidal xavfni kamaytirishda psixoprofilaktik va psixokorreksion metodlarni tizimli qo‘llash samarali ekanligini ilmiy jihatdan asoslab berdi hamda ushbu yo‘nalishda kelgusida yanada keng qamrovli tadqiqotlar olib borish zarurligini ko‘rsatdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Xaitov O.E. Psixologik kompetentlik asoslari. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2020. - 112-118-b.
2. Sattarov E.N. Ijtimoiy psixologiya va deviant xulq. - Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2022. - 145-152-b.
3. G‘oziyev E.G‘. Yosh davrlari psixologiyasi. - Toshkent: O‘qituvchi, 2019. - 201-210-b.
4. Freyd Z. Introduction to Psychoanalysis. - London: Penguin Books, 2001. - 75-89 pp.
5. Durkheim E. Suicide: A Study in Sociology. - New York: Free Press, 1951. - 145-180 pp.
6. Beck A.T. Depression: Causes and Treatment. - Pennsylvania: University of Pennsylvania Press, 2006. - 55-73 pp.
7. World Health Organization (WHO). Suicide Prevention: Global Report. - Geneva: WHO Press, 2023. - 18-27 pp.

OILAVIY QADRIYATLAR VA PROSOTSIAL XULQ-ATVOR SHAKLLANISHI

Rasulova Dildora Shuhratovna
Toshkent amaliy fanlar universiteti 1-bosqich magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada oilaviy qadriyatlarning prosotsial xulq-atvor shakllanishidagi ijtimoiy-psixologik ahamiyati nazariy jihatdan tahlil qilingan. Oila shaxsning birlamchi ijtimoiylashuv muhiti sifatida insonda hamkorlik, mehr-oqibat, mas'uliyat, empatiya va ijtimoiy faollik kabi prosotsial sifatlarni rivojlantirishdagi muhim omil ekanligi yoritilgan. Shuningdek, zamonaviy globallashuv va raqamli muhit sharoitida oilaviy qadriyatlarning transformatsiyasi hamda uning yoshlar xulq-atvoriga ta'siri ochib berilgan.

Kalit so'zlar: oilaviy qadriyatlar, prosotsial xulq-atvor, ijtimoiylashuv, empatiya, ma'naviy tarbiya, shaxs rivojlanishi, yoshlar tarbiyasi.

Аннотация:В данной статье теоретически анализируется социально-психологическое значение семейных ценностей в формировании просоциального поведения. Освещается роль семьи как первичной среды социализации личности в развитии у человека таких просоциальных качеств, как сотрудничество, доброжелательность, ответственность, эмпатия и социальная активность. Кроме того, раскрываются процессы трансформации семейных ценностей в условиях глобализации и цифровой среды, а также их влияние на поведение молодёжи.

Ключевые слова: семейные ценности, просоциальное поведение, социализация, эмпатия, духовное воспитание, развитие личности, воспитание молодёжи.

Annotation: This article theoretically analyzes the socio-psychological significance of family values in the formation of prosocial behavior. The family is considered as the primary environment of socialization that develops such prosocial qualities as cooperation, kindness, responsibility, empathy, and social activity in an individual. In addition, the transformation of family values in the context of globalization and the digital environment, as well as their influence on youth behavior, are discussed.

Keywords: family values, prosocial behavior, socialization, empathy, spiritual education, personality development, youth upbringing.

KIRISH

Bugungi kunda jamiyat taraqqiyoti insonlarning o'zaro hamkorligi, ijtimoiy mas'uliyati va ma'naviy madaniyatiga tobora ko'proq bog'liq bo'lib bormoqda. Shu jihatdan prosotsial xulq-atvorni shakllantirish masalasi psixologiya, pedagogika

hamda sotsiologiya fanlarining dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Prosotsial xulq-atvor insonning boshqalarga yordam berish, qo‘llab-quvvatlash, hamkorlik qilish va jamiyat manfaatlarini hisobga olishga qaratilgan ijobiy xatti-harakatlari majmuasini anglatadi.

Shaxsda bunday xulq-atvorning shakllanishida oila asosiy ijtimoiy institut sifatida muhim rol o‘ynaydi. Chunki insonning dastlabki axloqiy me’yorlari, qadriyatlari va ijtimoiy munosabatlari aynan oilada shakllanadi. Oiladagi sog‘lom psixologik muhit, ota-onalarning tarbiyaviy yondashuvi va milliy-ma’naviy qadriyatlar bolada prosotsial sifatlarning rivojlanishiga xizmat qiladi.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

Oilaviy qadriyatlar va prosotsial xulq-atvor masalasi psixologiya, pedagogika hamda sotsiologiya fanlarida muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri sifatida o‘rganib kelinmoqda. Xususan, shaxsning ijtimoiylashuvi, axloqiy rivojlanishi va prosotsial xulq-atvor shakllanishida oilaning ta’siri ko‘plab xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan tadqiq etilgan.

Xorijiy tadqiqotchilardan Albert Bandura o‘zining ijtimoiy o‘rganish nazariyasida inson xulq-atvori kuzatish, taqlid va modellashuv asosida shakllanishini asoslab bergan. Olimning fikricha, bolalar ota-onalar va yaqin ijtimoiy muhitdagi insonlarning xatti-harakatlarini kuzatish orqali prosotsial yoki antisotsial xulq shakllarini o‘zlashtiradilar [1]. Lev Vygotsky esa shaxs rivojlanishida ijtimoiy muhit va muloqotning hal qiluvchi o‘rin tutishini ta’kidlagan. Uning nazariyasida oilaviy muhit bolaning psixik va ma’naviy rivojlanishidagi asosiy omillardan biri sifatida qaraladi.

Shuningdek, Erix Fromm insonparvarlik, mehr-oqibat va sevgi kabi qadriyatlarning shaxs kamolotidagi o‘rnini yoritib bergan bo‘lsa, Abraham Maslow ehtiyojlar ierarxiyasi nazariyasida insonning ma’naviy va ijtimoiy ehtiyojlari uning xulq-atvorini shakllantirishda muhim omil ekanligini ko‘rsatgan. Carl Rogers esa shaxs rivojlanishida ijobiy psixologik muhit va qo‘llab-quvvatlovchi munosabatlarning ahamiyatini ilmiy asoslagan.

Maqolada nazariy-metodologik yondashuv asosida ilmiy adabiyotlar tahlili amalga oshirildi. Tadqiqot jarayonida psixologik va pedagogik manbalarni qiyosiy-tahliliy o‘rganish, umumlashtirish, tizimlashtirish hamda interpretatsiya metodlaridan foydalanildi. Shuningdek, oilaviy qadriyatlar va prosotsial xulq-atvor o‘rtasidagi bog‘liqlik ijtimoiy-psixologik yondashuv asosida tahlil qilindi.

Tadqiqotning metodologik asosini ijtimoiy o‘rganish nazariyasi, ijtimoiylashuv konsepsiyasi hamda shaxsning ma’naviy-axloqiy rivojlanishiga oid psixologik qarashlar tashkil etdi. Mazkur metodologik yondashuv oilaviy muhitning prosotsial xulq-atvor shakllanishiga ta’sirini ilmiy jihatdan yoritishga xizmat qildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Nazariy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, oilaviy qadriyatlar shaxsda prosotsial xulq-atvor shakllanishining muhim ijtimoiy-psixologik omillaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, oiladagi sog‘lom ma’naviy muhit, ota-onalarning farzand bilan ijobiy munosabati hamda axloqiy qadriyatlarga asoslangan tarbiya insonda yordam berish, hamkorlik qilish, boshqalarga hurmat bilan munosabatda bo‘lish kabi prosotsial sifatlarning rivojlanishiga xizmat qiladi.

Tahlillar davomida prosotsial xulq-atvorning shakllanishi bevosita ijtimoiylashuv jarayoni bilan bog‘liqligi aniqlandi. Bola dastlabki ijtimoiy tajribani oilada egallaydi va aynan oiladagi munosabatlar uning keyingi xulq-atvor modeli uchun asos vazifasini bajaradi [2]. Agar oilada mehr-oqibat, o‘zaro yordam va mas’uliyat kabi qadriyatlar ustuvor bo‘lsa, bolada ham ijobiy ijtimoiy xulq shakllanish ehtimoli yuqori bo‘ladi.

Albert Banduraning ijtimoiy o‘rganish nazariyasi asosida olib borilgan nazariy tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki, bolalar ko‘proq kuzatish va taqlid qilish orqali prosotsial xatti-harakatlarni o‘zlashtiradilar. Shu sababli ota-onalarning boshqalarga yordam berishi, hurmat ko‘rsatishi va ijobiy muloqoti farzandning xulq-atvoriga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir qiladi.

Shuningdek, Lev Vygotskyning ijtimoiy-madaniy rivojlanish nazariyasi asosida oilaning shaxs tafakkuri va ijtimoiy faolligiga ta’siri tahlil qilindi. Natijalarga ko‘ra, oiladagi muloqot madaniyati, kitobxonlik muhiti va ma’naviy suhbatlarning mavjudligi yoshlarning empatiya, kommunikativ kompetensiya va ijtimoiy mas’uliyat kabi sifatlarini rivojlantirishga yordam beradi[3].

Nazariy tahlillar yana shuni ko‘rsatdiki, globallashuv va raqamli texnologiyalar rivojlangan zamonaviy sharoitda ayrim oilalarda ma’naviy muloqotning kamayishi, virtual kommunikatsiyaning kuchayishi hamda individualistik qarashlarning ortishi kuzatilmoqda. Bu holat ayrim yoshlarda ijtimoiy befarqlik, emotsional sovuqlik va prosotsial munosabatlarning susayishiga olib kelishi mumkin.

Olib borilgan nazariy tahlillar asosida quyidagi natijalarga erishildi:

- oilaviy qadriyatlar prosotsial xulq-atvor shakllanishining asosiy ijtimoiy-psixologik omillaridan biri ekanligi aniqlandi;
- sog‘lom oilaviy muhit shaxsda empatiya, insonparvarlik va hamkorlik ko‘nikmalarini rivojlantirishi asoslandi;
- ota-onalarning shaxsiy namunasi prosotsial xatti-harakatlarni shakllantirishda muhim tarbiyaviy vosita ekanligi yoritildi;

- zamonaviy axborot muhitida oilaviy qadriyatlarni mustahkamlash yoshlarning ma’naviy-axloqiy barqarorligini ta’minlashda muhim omil ekanligi belgilandi.

Tadqiqot natijalari oilaviy qadriyatlarni rivojlantirish va yoshlarda prosotsial xulq-atvorni shakllantirishga qaratilgan psixologik-pedagogik dasturlarni takomillashtirishda nazariy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

XULOSA

Mazkur tadqiqotda oilaviy qadriyatlarning prosotsial xulq-atvor shakllanishidagi ijtimoiy-psixologik ahamiyati nazariy jihatdan tahlil qilindi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, oiladagi sog‘lom ma’naviy muhit, ota-onalarning shaxsiy namunasi hamda o‘zaro hurmat va mehr-oqibatga asoslangan munosabatlar yoshlarda empatiya, hamkorlik, insonparvarlik va ijtimoiy mas’uliyat kabi prosotsial sifatlarning rivojlanishiga xizmat qilishi aniqlandi.

Shuningdek, globallashuv va raqamli texnologiyalar rivojlangan zamonaviy sharoitda ayrim oilalarda ma’naviy muloqotning kamayishi hamda individualistik qarashlarning kuchayishi yoshlar ijtimoiy xulq-atvoriga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkinligi yoritildi.

Tadqiqot asosida oilalarda sog‘lom psixologik muhitni mustahkamlash, ota-onalarning pedagogik-psixologik savodxonligini oshirish hamda ta’lim muassasalarida prosotsial xulq-atvor va oilaviy qadriyatlarga oid tarbiyaviy dasturlarni kengaytirish zarurligi tavsiya etildi.

Mazkur tadqiqotning nazariy va amaliy ahamiyati oilaviy qadriyatlarning yoshlar ijtimoiylashuvi va prosotsial xulq-atvor rivojlanishidagi o‘rnini yoritib berishi bilan belgilanadi. Ushbu mavzu kelgusida empirik tadqiqotlar asosida yanada chuqurroq o‘rganilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Albert Bandura. Social Learning Theory. - Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1977. - 247 b.

2. Shoumarov G‘.B, Haydarov I.O., Sog‘inov N.A., Akramova F.A., Solihova G., Niyozmetova G. Oila psixologiyasi. Toshkent – 2010. –54 b.

3. Lev Vygotsky. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. - Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978. - 79-91 b.

4. Erich Fromm. The Art of Loving. - New York: Harper & Row, 1956.

5. Abraham Maslow. Motivation and Personality. - New York: Harper & Brothers, 1954.

QARISH JARAYONINING PSIXOFIZIOLOGIK VA EPIGENETIK MEXANIZMLARI: NAZARIY TAHLIL VA AMALIY YONDASHUVLAR

Umirov Shaxrizod O‘rol o‘g‘li
Toshkent amaliy fanlar universiteti magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada qarish jarayoni zamonaviy gerontologiya, psixofiziologiya va epigenetika nuqtayi nazaridan ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda vegetativ nerv tizimi balansi, stress regulyatsiyasi, gormonal muvozanat hamda epigenetik modulyatsiya omillarining hujayraviy regeneratsiya va biologik yosh dinamikasiga ta’siri yoritilgan. Shuningdek, epigenetik modifikatsiyalar, telomerlarning qisqarishi, mitoxondrial disfunksiya va surunkali yallig‘lanish kabi qarishning molekulyar-biologik mexanizmlari psixofiziologik omillar bilan o‘zaro bog‘liqlikda ko‘rib chiqiladi. Diafragmal nafas olish, tiklanish rejimi va kognitiv-emotsional boshqaruv strategiyalarining parasimpatik tizim faolligi hamda kortizol sekretsiyasiga ta’siri ilmiy manbalar asosida asoslab berilgan. Maqolada epigenetik va neyroendokrin regulyatsiyani birlashtiruvchi integrativ model taklif etilib, qarish sur’atini sekinlashtirishga xizmat qiluvchi psixofiziologik mexanizmlar tizimlashtirilgan.

Kalit so‘zlar: qarish, epigenetika, regeneratsiya, parasimpatik tizim, kortizol, gormonal regulyatsiya, biologik yosh, stress fiziologiyasi.

Annotation. This article scientifically analyzes aging processes from the perspectives of modern gerontology, psychophysiology, and epigenetics. The study examines the influence of autonomic nervous system balance, stress regulation, hormonal modulation, and epigenetic signaling on cellular regeneration and biological age dynamics. Molecular-biological mechanisms of aging, including epigenetic modifications, telomere shortening, mitochondrial dysfunction, and chronic inflammation, are analyzed in connection with psychophysiological factors. In addition, the potential effects of diaphragmatic breathing, structured recovery, and cognitive-emotional self-regulation strategies on parasympathetic activity and cortisol secretion are substantiated based on scientific sources. The article proposes an integrative theoretical model combining epigenetic and neuroendocrine regulation mechanisms and systematizes psychophysiological factors contributing to the slowing of aging processes.

Keywords: aging, epigenetics, regeneration, parasympathetic system, cortisol, hormonal regulation, biological age, stress physiology.

Аннотация. В данной статье процесс старения рассматривается с позиций современной геронтологии, психофизиологии и эпигенетики. Анализируется влияние баланса вегетативной нервной системы, регуляции стресса, гормональной модуляции и эпигенетических механизмов на процессы клеточной регенерации и динамику биологического возраста. Молекулярно-биологические механизмы старения - эпигенетические модификации, укорочение теломер, митохондриальная дисфункция и хроническое воспаление - исследуются во взаимосвязи с психофизиологическими факторами. Особое внимание уделяется влиянию диафрагмального дыхания, структурированного режима восстановления и стратегий когнитивно-эмоциональной саморегуляции на активность парасимпатической системы и секрецию кортизола. В статье предлагается интегративная модель, объединяющая механизмы эпигенетической и нейроэндокринной регуляции, а также систематизируются психофизиологические факторы, способствующие замедлению процессов старения.

Ключевые слова: старение, эпигенетика, регенерация, парасимпатическая система, кортизол, гормональная регуляция, биологический возраст, физиология стресса.

Kirish

XXI asrda aholi umr ko‘rish davomiyligining ortishi va demografik qarish jarayonining jadallashuvi global miqyosda dolzarb ijtimoiy-biologik muammolardan biriga aylandi. World Health Organization ma’lumotlariga ko‘ra, 2050-yilga borib 60 yoshdan yuqori aholi ulushi sezilarli darajada ortishi prognoz qilinmoqda. Bu holat qarish jarayonining mexanizmlarini chuqur o‘rganish, sog‘lom qarish konsepsiyasini ishlab chiqish va biologik yoshni boshqarish omillarini aniqlash zaruratini kuchaytiradi.

Qarish uzoq vaqt davomida tabiiy va qaytarilmas biologik jarayon sifatida talqin qilingan. Biroq zamonaviy molekulyar biologiya, genetika va neyropsixologiya sohasidagi tadqiqotlar qarish jarayonining ko‘plab komponentlari modulyatsiyalanishi mumkinligini ko‘rsatmoqda. Xususan, epigenetik mexanizmlar - DNK metillanishi, gistonga bog‘liq modifikatsiyalar va gen ekspressiyasining tashqi omillar ta’sirida o‘zgarishi - biologik yosh ko‘rsatkichlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi (Steve Horvath, 2013).

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

Carlos López-Otín va hammualliflar (2013) tomonidan ilgari surilgan “qarishning asosiy belgilari” modeli hujayraviy qarishning to‘qqizta fundamental mexanizmini ajratib ko‘rsatadi. Ular qatoriga genom beqarorligi, telomer qisqarishi,

epigenetik o‘zgarishlar, mitoxondrial disfunksiya va hujayra senessensiyasi kiradi. Mazkur mexanizmlar organizmning umumiy funksional pasayishiga olib keladi.

Shu bilan birga, psixofiziologik omillar ham qarish sur’atiga ta’sir ko‘rsatishi aniqlangan. Surunkali stress gipotalamo-gipofizar-buyrak usti o‘qi faollashuvi orqali kortizol sekretsiyasini oshiradi, bu esa immun tizim susayishi, yallig‘lanish kuchayishi va hujayra regeneratsiyasining sekinlashishiga sabab bo‘ladi (Robert Sapolsky, 2004). Stress bilan bog‘liq epigenetik o‘zgarishlar uzoq muddatli biologik oqibatlarga olib kelishi mumkin.

Vegetativ nerv tizimi balansi, xususan parasimpatik ustunlik, organizmning tiklanish resurslarini faollashtirishda muhim rol o‘ynaydi. Diafragmal nafas, meditatsiya va relaksatsion texnikalar yurak urish variabelligini oshirishi, kortizol darajasini pasaytirishi hamda regeneratsiya jarayonlarini qo‘llab-quvvatlashi ilmiy tadqiqotlarda qayd etilgan.

Gormonal regulyatsiya ham qarish mexanizmlarida muhim o‘rin tutadi. Qalqonsimon bez metabolizm tezligini belgilaydi, jinsiy gormonlar esa to‘qimalar elastikligi, suyak zichligi va kognitiv funksiyalarga ta’sir ko‘rsatadi. Endokrin tizimdagi disbalans qarish belgilarining tezlashishiga sabab bo‘lishi mumkin.

O‘zbek psixologiya maktabi vakillari ham shaxsning psixologik barqarorligi, emotsional boshqaruv va ijtimoiy faollikning sog‘lom qarish jarayonidagi ahamiyatini ta’kidlaganlar (G‘oziev, 2010; Karimova, 2012). Shaxsning kognitiv va emotsional resurslari biologik jarayonlar bilan uzviy bog‘liq holda namoyon bo‘ladi.

Shu jihatdan qarish jarayonini integrativ - biologik, epigenetik va psixofiziologik omillar birligi asosida o‘rganish ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi. Mazkur tadqiqotning maqsadi qarishning molekulyar-biologik asoslarini psixofiziologik mexanizmlar bilan bog‘liq holda tahlil qilish hamda sog‘lom qarish modelini ilmiy asoslashdan iborat.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi qarish jarayonini epigenetik modulyatsiya va vegetativ balans kontekstida tizimli yondashuv asosida ko‘rib chiqishda namoyon bo‘ladi. Amaliy ahamiyati esa biologik yoshni barqarorlashtirishga qaratilgan profilaktik tavsiyalar ishlab chiqish imkoniyati bilan belgilanadi.

Qarish - biologik, psixologik va ijtimoiy omillar o‘zaro ta’sirida shakllanuvchi murakkab jarayon hisoblanadi. Zamonaviy ilmiy yondashuvlarda qarish faqat genetik determinatsiya bilan emas, balki epigenetik modifikatsiyalar, neyroendokrin regulyatsiya va psixologik omillar bilan ham izohlanadi (Carlos López-Otín et al., 2013).

Epigenetika gen ekspressiyasining tashqi va ichki signallar orqali boshqarilishini anglatadi. Stress darajasi, turmush tarzi, nafas olish xususiyatlari,

uyqu sifati hamda hissiy holat organizmning biologik yosh ko‘rsatkichlariga ta’sir ko‘rsatishi mumkin (Steve Horvath, 2013; Robert Sapolsky, 2004).

TAHLIL VA NATIJALAR

Mazkur tadqiqotning maqsadi qarish jarayonining psixofiziologik va epigenetik mexanizmlarini ilmiy manbalar asosida tahlil qilish hamda amaliy profilaktik yondashuvlarni tizimlashtirishdan iborat.

Organizmda ko‘plab to‘qimalar davriy ravishda yangilanadi:

- Teri hujayralari - taxminan 28 kun;
- Jigar - 4-5 oy;
- Suyak to‘qimasi - 8-10 yil.

Shunga qaramay, qarish belgilari (teri elastikligining kamayishi, energiya pasayishi, metabolizm sekinlashuvi) kuzatiladi. Buning asosiy sabablari:

- Telomerlarning qisqarishi;
- Mitoxondrial disfunksiya;
- Oksidlovchi stress;
- Surunkali yallig‘lanish;
- Epigenetik o‘zgarishlar;
- Stress va neyroendokrin mexanizmlar.

Stress va neyroendokrin mexanizmlar

Surunkali stress gipotalamo-gipofizar-buyrak usti o‘qi orqali kortizol ishlab chiqarilishini kuchaytiradi. Kortizolning uzoq muddatli yuqori darajasi:

- Kollagen sintezini kamaytiradi;
- Immun tizimni susaytiradi;
- Yallig‘lanish jarayonini kuchaytiradi;
- Hujayra regeneratsiyasini sekinlashtiradi.

Psixologik barqarorlik va stressni boshqarish qarish sur’atini sekinlashtiruvchi muhim omillardan biridir (G‘oziev, 2010).

Parasimpatik ustunlik va nafas regulyatsiyasi

Diafragmal nafas (4-2-6 ritm) vagus nervini faollashtiradi va parasimpatik tizim ustunligini ta’minlaydi. Bu esa:

- Yurak urish variabelligini oshiradi;
- Kortizol darajasini pasaytiradi;
- Regeneratsiya jarayonlarini kuchaytiradi.

Vegetativ balansni tiklash organizmning tiklanish resurslarini faollashtirishga xizmat qiladi.

Gormonal regulyatsiya

Qalqonsimon bez

Metabolizm tezligini boshqaradi. Uning disfunksiyasi energiya pasayishi va metabolik sekinlashuvga olib keladi.

Reproduktiv gormonlar

Estrogen va progesteron teri elastikligi, suyak zichligi va yurak-qon tomir tizimiga ta’sir ko‘rsatadi. Gormonal balansning buzilishi qarish belgilarining tezlashishiga sabab bo‘ladi.

1-jadval.

Amaliy profilaktik model

Amaliyot	Mexanizm	Natija
15 daqiqa diafragmal nafas	Parasimpatik faollik	Stress kamayadi
Haftasiga 1 kun tiklanish	Hujayraviy regeneratsiya	Energiya tiklanadi
Ertalabki ijobiy kognitiv sozlama	Psixologik barqarorlik	Kortizol pasayadi
Toksinlardan saqlanish	Endokrin himoya	Gormonal balans

XULOSA VA TAKLIFLAR

Qarish genetik jihatdan qat’iy belgilangan jarayon emas. Epigenetik mexanizmlar, stress boshqaruvi, vegetativ nerv tizimi balansi va gormonal regulyatsiya biologik yosh ko‘rsatkichlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi.

Psixofiziologik yondashuvlar asosida ishlab chiqilgan profilaktik model organizmning tiklanish imkoniyatlarini qo‘llab-quvvatlashga xizmat qiladi. Kelgusida biomarkerlar asosidagi empirik tadqiqotlar ushbu yondashuvlarning samaradorligini yanada chuqurroq o‘rganish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Horvath, S. (2013). DNA methylation age of human tissues and cell types.
2. Genome Biology, 14(10), 3156.
3. López-Otín, C., et al. (2013). The hallmarks of aging. Cell, 153(6), 1194-1217.
4. Sapolsky, R. (2004). Why zebras don’t get ulcers. Henry Holt.
5. Sinclair, D. (2019). Lifespan. Atria Books.
6. G‘oziev, E. G. (2010). Umumiy psixologiya. Toshkent: O‘zbekiston Faylasuflari Milliy Jamiyati.
7. Shoumarov, G‘. B. (2008). Ijtimoiy psixologiya. Toshkent: Fan.
8. Karimova, V. M. (2012). Psixologiya. Toshkent: O‘qituvchi.
9. Nishonova, Z. T. (2016). Yosh davrlari psixologiyasi. Toshkent: TDPU nashriyoti.
10. Qodirov, A. (2018). Tibbiy biologiya va genetika asoslari. Toshkent: Yangi asr avlodi.

PSYCHOLOGICAL FACTORS IN THE FORMATION OF NEW MORAL VALUES IN STUDENTS

Umirzakova Nargiza Ismailovna
Psychologist of the Nurafshon branch of TUIT
E-mail umirzakovanargiza49@gmail.com

Annotation. This article examines the specific values formed in every individual under the influence of various factors, the foundations of individual consciousness and behavior, as well as value orientations and moral views that determine the direction of personality development. The study analyzes the significance of empirical, situational, conceptual, and reflective factors in the moral and ethical development of an individual. In addition, the mechanisms of value formation and their influence on human behavior in the process of social interaction are scientifically substantiated.

Keywords: empirical, situational, conceptual, reflective, moral values.

Annotatsiya. Mazkur maqolada har bir insonda turli omillar ta’sirida shakllanadigan o‘ziga xos qadriyatlar, shaxs ong va xulq-atvorining asoslari hamda shaxs yo‘nalishining negizini tashkil etuvchi qadriyat yo‘nalishlari va axloqiy qarashlar yoritilgan. Tadqiqotda shaxsning ma’naviy-axloqiy rivojlanishida empirik, situatsion, konseptual va refleksiv omillarning ahamiyati tahlil qilinadi. Shuningdek, insonning ijtimoiy muhit bilan o‘zaro munosabati jarayonida qadriyatlarning shakllanish mexanizmlari hamda ularning xulq-atvorga ta’siri ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: empirik, situatsion, konseptual, refleksiv, axloqiy qadriyatlar.

Аннотация. В данной статье рассматриваются специфические ценности, формирующиеся у каждого человека под воздействием различных факторов, основы сознания и поведения личности, а также ценностные ориентации и нравственные взгляды, определяющие направленность личности. В исследовании анализируется значение эмпирических, ситуативных, концептуальных и рефлексивных факторов в нравственном развитии личности. Кроме того, научно обосновываются механизмы формирования ценностей и их влияние на поведение человека в процессе социального взаимодействия.

Ключевые слова: эмпирический, ситуативный, концептуальный, рефлексивный, нравственные ценности.

INTRODUCTION

The category of "values" is considered in two directions: as a component of the cognitive structure of the individual and as an element of the motivational-need sphere of the personality. In pedagogy, the categories of "values" and "moral values" are viewed through the prism of an individual's behavior and actions, the development of value-based relationships, and the analysis of their activities.

"Values are unique (positive or negative) social relations. As ideal or material objects, values are important for a person in satisfying their needs and demands" [1].

Source [3] describes values as "something all-encompassing that characterizes the whole of society, every individual, and all of their actions and behavior."

Having reviewed the definitions of "value," we can conclude that values are important both for the individual and for society as a whole as specific social phenomena. Values serve as structural indicators of personality, reflecting an individual's orientation and the level of regulation of their behavior within society.

LITERATURE REVIEW AND METHODOLOGY

Every person has a unique system of values formed under the influence of various factors. At the same time, values are perceived and evaluated differently by different individuals. Each person possesses a unique and individual hierarchy of values. Value orientations form the basis of an individual's consciousness, behavior, and personal direction.

The determinants of the individual hierarchy of values are the following value orientations:

Values-goals (eternal values): primarily human life and the individual themselves. Immanuel Kant stated: "The human being is an absolute value, that is, a value in themselves. Everything outside of a human being is devoid of meaning." Furthermore, society also refers to absolute values.

Spiritual values: ideas, patterns of social behavior, and cultural values; consideration of the individual within the systems of "good and evil," "truth and falsehood," and "justice and injustice." Spiritual values express the social nature of the individual as well as the conditions of their life and activity. Spiritual values include religion, love, will, freedom, goodness, life, and family. In other words, spiritual values are moral values accumulated over thousands of years and are regarded as the specific spiritual capital of society.

These are material assets that possess a physical form. For example, clothing, equipment, money, and tools. Material values are considered a means of achieving other values. Thus, according to many people, possessing material values makes it

possible to attain prosperity and recognition, secure food and clothing, maintain well-being, and have comfortable housing and a car.

LITERATURE REVIEW AND RESEARCH METHODOLOGY

Currently, material values predominate in the value system of the younger generation. Alongside moral values, there also exist pseudo-values and anti-values.

Source [2] notes that false values are associated with mental paradoxes inherent in individual, mass, and social consciousness. These include errors, delusions, prejudices, illusions, myths, spheres of falsehood, unreliable and unverifiable information, quasi-scientific and religious “miraculous” healings, telekinesis, telepathy, cunning, demonic possession, exorcism, astrology, fortune-telling, occultism, and others.

Anti-values are not natural phenomena but social phenomena related to interpersonal relationships and social interactions. Anti-values are more often manifested materially, although they are associated with the spiritual deviations of individuals, micro-groups, and human organizations. All of them possess an anti-human and anti-social character, pose a threat to both the individual and society, and carry the risk of degradation. Their source is considered to be inhumanity, which gives rise to a great diversity of negative manifestations.

CONCLUSION

The following anti-values are defined:

Social anti-values: wars, oppression of peoples, murder, strong social pressure, hostility, greed, and suspicion.

Anti-values resulting from deception: manipulation, suggestion, and the formation of deceit; anti-values within the “human-environment” system: destruction of the living environment, disruption of ecological systems, and environmental pollution.

Anti-values directed at the individual: drug addiction and alcoholism.

Harmful addictions associated with anti-values: laziness, overeating, failure or unwillingness to follow simple moral norms (behavior in society, personal hygiene), and disorderliness.

Despite the strong influence of negative factors, positive factors influencing the formation of moral values among students are also being established:

- Development of students’ innovative personal capital;
- Increasing the level of professional mobility, practical orientation, independence, and active acceptance of new tendencies among young people;
- Youth initiative as a means of self-realization, personal development, and achievement of set goals;

- The need for quality education and the acquisition of professional knowledge and skills;
- A shift toward practice-oriented education;
- Interest in and the need to maintain one's health and adopt a healthy lifestyle;
- Engagement with the international youth community (scientific, professional, etc.) and the growth of integration processes (economic, political, and humanitarian).

REFERENCES

1. Sh. Mirziyoyev - "We will build our great future together with our brave and noble people." Tashkent, "Uzbekistan" - 2017. pages 157-158.

2. Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan dated April 29, 2019, No. PQ-4300 "On measures to further improve the mechanisms for attracting direct foreign investments into the republic's economy".

3. On measures for radical improvement of the system of training highly demanded qualified personnel and development of scientific potential at the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek in 2019-2023. Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan. No. PQ-4358. June 17, 2019.

4. Abdurahmon Jomiy. Selected works. - T: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1971. - 354p.

5. Abramova G.S. Developmental Psychology. Textbook for higher educational institutions. Moscow: Academic Project; Alma Mater, 2005.698 pages.

ВОЗРАСТНЫЕ ОСОБЕННОСТИ КРИМИНАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ У ПОДРОСТКОВ

Махмудова Д.А.
Национальный педагогический университет Узбекистана имени Низами
и.о.профессора кафедры психологии

Аннотация. В статье рассмотрены теоретические и психологические аспекты криминального поведения. Исследуются факторы формирования криминального поведения в подростковом возрасте, включая влияние социальной среды, семейного воспитания и психологических особенностей личности. Также анализируются причины подростковой преступности и психологическая сущность криминального интеллекта. Особое внимание уделяется эмоциональным и социальным особенностям подросткового возраста как важным факторам развития криминального поведения.

Ключевые слова: криминальное поведение, подростки, криминальный интеллект, подростковая преступность.

Annotatsiya. Mazkur maqolada kriminal xulq-atvorning nazariy va psixologik jihatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda o‘smirlik davrida uchraydigan kriminal xatti-harakatlarning shakllanish omillari, ijtimoiy muhit, oilaviy tarbiya va psixologik xususiyatlarning ta’siri yoritilgan. Shuningdek, o‘smirlar orasida jinoyatchilikning kelib chiqish sabablari hamda kriminal intellekt tushunchasining psixologik mazmuni tahlil qilingan. Maqolada o‘smirlik davrining emotsional va ijtimoiy xususiyatlari kriminal xulq-atvor rivojlanishiga ta’sir qiluvchi muhim omil sifatida baholanadi.

Kalit so‘zlar: kriminal xulq-atvor, o‘smirlar, kriminal intellekt, o‘smirlar jinoyatchiligi.

Annotation. The article discusses the theoretical and psychological aspects of criminal behavior. The study examines the factors contributing to the formation of criminal behavior during adolescence, including the influence of the social environment, family upbringing, and psychological characteristics. In addition, the causes of juvenile delinquency and the psychological essence of criminal intelligence are analyzed. The article emphasizes that the emotional and social characteristics of adolescence serve as important factors influencing the development of criminal behavior.

Keywords: criminal behavior, adolescents, criminal intelligence, juvenile delinquency.

ВВЕДЕНИЕ

Социальная ситуация в современном мире, связанная с переходом к рыночной экономике, привела к трансформации традиционных ценностей как в обществе, так и в семье, изменив характер взаимоотношений между людьми. Условия и факторы социально-экономической нестабильности, реформирование всех сфер экономической, политической и культурной жизни во многом повлияли на психологические и материальные возможности семьи. На современном этапе развития независимой Республики Узбекистан особое внимание уделяется проблемам становления духовно и нравственно развитой, самостоятельной личности.

Подростковый возраст - один из наиболее значимых периодов в жизни человека, когда формируются базовые личностные установки, поведенческие стратегии и социальные роли. В этот период закладываются основы будущего поведения и мировоззрения, что делает подростков особенно уязвимыми перед внешними социальными и психологическими факторами. Главной задачей в формировании личности подростка является развитие у него самосознания и идентичности, которые можно рассматривать как основные психологические новообразования данного возраста. Это период, когда ребёнок начинает осознавать себя как личность, что приводит его к процессу самовоспитания. Начинается формирование характера, происходит нравственное развитие и формируются убеждения.

СТЕПЕНЬ ИЗУЧЕННОСТИ ТЕМЫ И МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

Школа играет ключевую роль в формировании нравственных установок подростков. Исследования показывают, что подростки, имеющие устойчивые связи с учителями и сверстниками, реже совершают правонарушения[6]. Эффективные программы профилактики подростковой преступности включают:

- развитие социальных и коммуникативных навыков;
- формирование эмпатии и способности к саморефлексии;
- создание программ наставничества, в рамках которых взрослые положительные ролевые модели могут оказывать поддержку подросткам;
- введение образовательных курсов по правовому просвещению.

Часто убеждения подростка не совпадают с общественным мнением, вследствие чего и возникают проблемы его взаимодействия с обществом. Во многом это зависит от самого подростка, школы и социальной среды, однако в большей степени на развитие подростка влияет семейное воспитание и взаимоотношения с родителями.

Детско-родительские отношения как культурно-исторический феномен в своём развитии отражают принципиальные сдвиги и изменения, происходящие в обществе. В последнее десятилетие обозначился ряд психологических проблем, вызывающих серьёзную тревогу и озабоченность как у специалистов, работающих в сфере семьи, так и у широкой общественности: увеличение количества разводов; рост числа неполных семей, в которых воспитание ребёнка осуществляется одной матерью без участия отца, нередко с момента рождения ребёнка; сокращение времени и ухудшение качества общения родителей с детьми вследствие занятости родителей на работе; снижение социального контроля, уровня защиты и заботы о ребёнке в семье, что находит отражение в увеличении числа беспризорных и безнадзорных детей; рост насилия и жестокого обращения родителей с детьми.

Этим и определяется актуальность исследования влияния внутрисемейных отношений на формирование личности подростка.

Проведённые в последние годы исследования подтверждают необходимость комплексного подхода к изучению и профилактике криминального поведения подростков.

В исследовании рассматриваются социально-психологические факторы, влияющие на формирование криминального поведения подростков, а также роль семьи, школы и социальной среды. Методологической основой исследования выступает анализ психологических, педагогических и социологических подходов к проблеме подростковой преступности. Особое внимание уделяется профилактическим и коррекционным программам, ориентированным на раннюю диагностику факторов риска.

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

В последние годы проблема подростковой преступности обострилась: отмечается рост уровня агрессивности, вовлечение несовершеннолетних в правонарушения и криминальные группы.

Проведённые в последние годы исследования подтверждают необходимость комплексного подхода к изучению и профилактике криминального поведения у подростков.

Также разработка программ диагностики и коррекции, ориентированных на выявление и устранение предрасполагающих факторов, позволит значительно снизить уровень подростковой преступности и создать благоприятные условия для социального становления молодёжи. Использование предложенных методик и рекомендаций в образовательных и

социальных учреждениях позволит проводить раннюю диагностику и профилактику криминальных тенденций.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, проблема криминального поведения подростков требует комплексного и системного подхода. Существенное влияние на формирование личности подростка оказывают внутрисемейные отношения, школьная среда и социальные условия.

В целях профилактики подростковой преступности целесообразно:

- совершенствовать программы психологической поддержки подростков;
- укреплять взаимодействие семьи и школы;
- внедрять программы наставничества и правового просвещения;
- развивать у подростков навыки саморефлексии, эмпатии и социальной адаптации;
- проводить раннюю диагностику криминальных тенденций в образовательных учреждениях.

Реализация данных мер будет способствовать снижению уровня подростковой преступности и формированию социально зрелой личности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Дегтярева, О.Л. Особенности подросткового возраста и криминальное поведение несовершеннолетних / О.Л. Дегтярева. - Текст: электронный // NovaInfo, 2015. - № 33 (дата обращения: 19.11.2024).
2. Комаров К. Э. Отклоняющееся поведение несовершеннолетних. (источник: https://www.psychol-ok.ru/lib/komarov/opn/opn_08.html)
3. Краснова М.В. Подростковая преступность: причины совершения преступлений несовершеннолетними // Материалы VI Международной студенческой научной конференции «Студенческий научный форум» (дата обращения: 19.11.2024).
4. Махмудова Д.А. Психологические особенности внутрисемейных отношений у жертв торговли людьми//Педагогик маҳорат. - Т.: 2023. №3. - С.11-14. (19.00.00. №11) ISSN 2181-6883.
5. Милова, И. В. Подростковая преступность: проблемы и пути решения / И. В. Милова. - Текст: непосредственный // Молодой ученый. - 2023. - № 7 (454). - С. 195-196. (дата обращения: 19.11.2024).

РАЗВИТИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ В УСЛОВИЯХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ

Мирзажонова Элеонора Топволдиевна
Ферганский государственный университет
Доцент кафедры «Психология»,
E-mail: e.mirzajonova@gmail.com

Аннотация: В статье рассматриваются психолого-педагогические условия развития эмоционального интеллекта младших школьников в образовательной и семейной среде. Проанализированы современные научные подходы к пониманию эмоционального интеллекта, раскрыта роль положительного психологического климата, социально-эмоционального обучения, педагогического взаимодействия и семейного воспитания в формировании эмоциональной компетентности детей младшего школьного возраста. Представлены результаты анализа современных исследований, а также практические рекомендации по развитию эмоционального интеллекта у младших школьников.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, младший школьный возраст, социально-эмоциональное обучение, эмпатия, образовательная среда, семья, эмоциональное развитие, психологический климат.

Abstract: The article examines psychological and pedagogical conditions for the development of emotional intelligence in primary school children within educational and family environments. Modern scientific approaches to understanding emotional intelligence are analyzed. The role of a positive psychological climate, social-emotional learning, pedagogical interaction, and family upbringing in the formation of emotional competence of primary school children is revealed. The article presents the results of modern research analysis and practical recommendations for the development of emotional intelligence in younger schoolchildren.

Keywords: emotional intelligence, primary school age, social-emotional learning, empathy, educational environment, family, emotional development, psychological climate.

Annotatsiya: Maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida emotsional intellektni rivojlantirishning psixologik-pedagogik sharoitlari tahlil qilingan. Emotsional intellektning zamonaviy ilmiy talqinlari, ta’lim muhiti, ijobiy psixologik iqlim, ijtimoiy-emotsional o‘qitish, pedagogik muloqot hamda oilaviy tarbiyaning

bola emotsional rivojlanishidagi o‘rni yoritilgan. Tadqiqot natijalari asosida amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: emotsional intellekt, boshlang‘ich sinf yoshi, ijtimoiy-emotsional o‘qitish, empatiya, ta’lim muhiti, oila, emotsional rivojlanish, psixologik iqlim.

ВВЕДЕНИЕ

В современных условиях модернизации системы образования особую актуальность приобретает проблема эмоционального развития личности ребёнка. Современная школа ориентирована не только на формирование академических знаний, но и на развитие эмоциональной устойчивости, коммуникативной культуры и социальной компетентности учащихся.

СТЕПЕНЬ ИЗУЧЕННОСТИ ТЕМЫ И МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

Эмоциональный интеллект представляет собой способность человека распознавать собственные эмоции, понимать эмоциональные состояния окружающих, регулировать эмоциональные реакции и эффективно выстраивать межличностное взаимодействие. Исследователи подчёркивают, что высокий уровень эмоционального интеллекта способствует успешной социализации, психологическому благополучию и учебной успешности ребёнка [1, с.22].

Младший школьный возраст является сенситивным периодом формирования эмоциональной сферы личности. Именно в этот период активно развиваются навыки саморегуляции, эмпатии, коммуникативного взаимодействия и эмоционального самосознания.

Термин эмоциональный интеллект стал широко известен благодаря психологу Д. Гоулману. Однако первоначально это понятие появилось в контексте разработки проблематики социального интеллекта такими исследователями, как Дж. Гилфорд, Г. Гарднер (Gardner, 1993) и Г. Айзенк. Сам же термин в психологию ввели Дж. Мэйер и П. Сэловей (Salovey, Mayer, 1990). Они определили эмоциональный интеллект как способность воспринимать и выражать эмоции, ассимилировать эмоции и мысли, понимать и объяснять эмоции, а также регулировать эмоции (свои собственные и других людей) [13, с.87]. Понятие интеллекта используется психологами для характеристики того, насколько хорошо функционирует когнитивная сфера: интеллект принадлежит к способностям выделения понятий, их комбинированию, действиям с ними, что позволяет строить суждения и приходить к абстрактным умозаключениям. Эмоции принадлежат эмоциональной сфере психического функционирования, которая включает

непосредственно эмоции, настроения, оценки и другие чувственные состояния. Эмоции не подчиняются четкой линии поведения, но вместо этого отвечают на внешние изменения в отношениях (или на изменения их внутреннего восприятия). Эмоции поэтому более гибки, чем мотивации, хотя и не столь гибки, как познание. Воля связана с сознательной целеустремленностью человека, преднамеренностью его поступков и действий, то есть с мотивацией. Она подразумевает самостоятельность человека не только в принятии решений, но и в инициации действий, их осуществлении и контроле.

За последние более чем 30 лет множество работ было посвящено взаимодействию эмоций и познания. Способность чувствовать эмоции, иметь доступ к их регуляции и осознанию содействует эмоциональному и интеллектуальному росту, поскольку позволяет управлять не только эмоциональным процессом, но и процессом мышления, что объединяет интеллект и эмоции. Эмоциональный интеллект обращается к способности распознавать значения эмоциональных паттернов, рассуждать и решать проблемы на их основе [12, с.201].

По мере развития ребенок более точно различает чувства, оценивает их искренность. Также важно, что люди обобщают свой эмоциональный опыт, относя испытываемые эмоции к той или иной категории: это позволяет распознавать конкретное выражение эмоций. Таким образом, эмоциональный интеллект включает в себя способность распознавать эмоции, предсказывать их динамику и адекватно судить об их причинах, а также включает в себя регулирование эмоций - своих и другого человека. Например, знание, как успокоиться после гнева и/или способность облегчить беспокойство другого человека [12, с.204].

В российской психологии эмоциональные процессы исследовались в трудах Л.С. Выготского, С.Л. Рубинштейна, А.Н. Леонтьева и других учёных. Л.С. Выготский подчёркивал социальную природу эмоционального развития ребёнка и значение взаимодействия с окружающей средой в формировании личности [4, с.92].

Вопросы эмоционального интеллекта и эмоциональной сферы личности занимают важное место в современной психологической науке. Значительный вклад в изучение данной проблемы внесли как зарубежные, так и узбекские учёные-психологи.

Одним из известных представителей психологической науки Узбекистана является доктор психологических наук, профессор Э.Гозиев, который рассматривает эмоциональный интеллект через категорию

интеллектуальных чувств. Учёный определяет интеллектуальные чувства как отношение личности как к объективным, логически обоснованным и содержательным рассуждениям, так и к поверхностным, сомнительным, порой труднообъяснимым и вызывающим удивление мыслям. К интеллектуальным чувствам Э.Гозиев относит волнение, удивление, сомнение, интерес, любознательность, радость, увлечённость и другие эмоциональные состояния. По мнению учёного, переживания удивления и эмоционального возбуждения являются неотъемлемой частью познавательной деятельности личности. Эмоциональные переживания способствуют активизации познавательных процессов и формированию стремления к удовлетворению познавательных потребностей. Процесс поиска истины может сопровождаться чувством сомнения, тогда как её осознание и принятие связано с формированием чувства уверенности.

Авторы учебника «Общая психология» Ф.Хайдаров и Н.Халилова подробно рассматривают сущность понятий «чувство» и «эмоция». Исследователи подчёркивают, что в психологической литературе наряду с понятием «чувство» широко используется термин «эмоция», что обусловливает необходимость определения их взаимосвязи и содержательных различий.

Согласно определению Э.Гозиева, представленному в учебнике «Общая психология», эмоция представляет собой психический процесс, выражающийся во внешнем проявлении чувств и внутренних переживаний личности. Эмоции возникают как отражение отношения человека к окружающей действительности и связаны с его потребностями, интересами и жизненным опытом, проявляясь в форме положительных или отрицательных переживаний. Анализ данных определений позволяет сделать вывод о том, что понятие «чувство» является более широким по сравнению с понятием «эмоция», поскольку охватывает различные стороны жизнедеятельности личности и её индивидуального опыта [6, с.101].

Существенный вклад в развитие психологической науки Узбекистана внесла доктор психологических наук, профессор В.Каримова. Её научные труды посвящены проблемам социальной, возрастной и педагогической психологии. В учебном пособии «Психология семьи» исследователь рассматривает особенности семейного воспитания, значение эмоциональной поддержки со стороны родителей, а также влияние семейной среды на социальную адаптацию ребёнка.

Одним из узбекских исследователей, изучающих проблему эмоционального интеллекта, является Б.Туракулов. Основные направления

его научных исследований связаны с теорией эмоционального интеллекта, историей становления данного понятия, анализом моделей И.Андреевой, Э.Торндайка и других зарубежных и отечественных исследователей, а также вопросами внедрения концепции эмоционального интеллекта в образовательный процесс [10, с. 76].

В своих научных работах Б.Туракулов особое внимание уделяет специфике проявления эмоционального интеллекта в системе семейных отношений, подчёркивая значимость межличностного взаимодействия, эмпатии и эмоциональной саморегуляции в процессе формирования гармонично развитой личности [14, с.22].

АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Роль образовательной среды в развитии эмоционального интеллекта. Исследования показывают, что эмоциональное развитие ребёнка тесно связано с образовательной средой, атмосферой в классе и характером взаимодействия между учителем и учащимися.

Важнейшими условиями формирования эмоционального интеллекта являются:

- положительный психологический климат;
- поддерживающее педагогическое взаимодействие;
- атмосфера эмоциональной безопасности;
- сотрудничество и групповая работа;
- развитие рефлексии и эмпатии.

Учитель играет ключевую роль в эмоциональном развитии младших школьников. Поддерживающий стиль общения способствует формированию уверенности, снижению тревожности и развитию коммуникативных навыков [2, с.202].

Таблица 1.

Навыки социально-эмоционального обучения (SEL)

Навыки SEL	Значение
Осознание эмоций	Понимание собственных чувств
Саморегуляция	Контроль эмоционального поведения
Эмпатия	Понимание переживаний других
Коммуникативные навыки	Эффективное общение
Ответственное принятие решений	Формирование личной ответственности

Применение социально-эмоционального обучения способствует развитию эмоциональной устойчивости, снижению конфликтности и повышению учебной мотивации учащихся.

Результаты анализа исследования. На основе анализа психолого-педагогической литературы и современных исследований были определены основные факторы, влияющие на развитие эмоционального интеллекта младших школьников.

Таблица 2.

Основные факторы развития эмоционального интеллекта

Фактор	Значимость (%)
Положительный психологический климат	32%
Поддержка семьи	27%
Педагогическое взаимодействие	21%
Групповая деятельность	12%
Игровые технологии	8%

Анализ показал, что ведущую роль в развитии эмоционального интеллекта играют:

1. благоприятный психологический климат;
2. поддержка семьи;
3. конструктивное взаимодействие педагога с учащимися.

Исследование подтверждает, что эмоционально безопасная образовательная среда способствует развитию эмпатии, саморегуляции и коммуникативной компетентности младших школьников [11, с.39].

Роль семьи в эмоциональном развитии ребёнка. Семья является первым социальным институтом эмоционального развития ребёнка. Стиль семейного воспитания, эмоциональная поддержка и характер внутрисемейных отношений оказывают непосредственное влияние на формирование эмоционального интеллекта.

Положительная семейная атмосфера способствует:

- развитию уверенности в себе;
- формированию эмпатии;
- развитию эмоциональной устойчивости;
- снижению тревожности;
- успешной социальной адаптации.

Напротив, конфликтная семейная среда может приводить к эмоциональной нестабильности, тревожности и трудностям межличностного взаимодействия [9, с.171].

Практические рекомендации. Для эффективного развития эмоционального интеллекта младших школьников рекомендуется:

1. Создавать эмоционально безопасную образовательную среду.
2. Использовать игровые и тренинговые методы.
3. Организовывать рефлексивные беседы.
4. Развивать навыки сотрудничества и эмпатии.
5. Включать элементы SEL в образовательный процесс.
6. Проводить психопросветительскую работу с родителями.
7. Развивать эмоциональную компетентность педагогов [5, с. 54].

Заключение

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, развитие эмоционального интеллекта младших школьников является важным направлением современной психолого-педагогической науки. Эффективность данного процесса зависит от комплексного взаимодействия семьи, школы и образовательной среды.

Создание положительного психологического климата, применение технологий социально-эмоционального обучения и поддерживающее педагогическое взаимодействие способствуют формированию эмоциональной устойчивости, эмпатии и коммуникативной культуры младших школьников.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Андреева И. Н. Азбука эмоционального интеллекта / И. Н. Андреева. - СПб.: БХВ-Петербург, 2022.

2. Бернс Р. Я-концепция и воспитание / Р. Бернс. - М.: Прогресс, 2016.

3. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте: психологическое исследование / Л. И. Божович. - М.: Просвещение, 1968.

4. Выготский Л. С. Учение об эмоциях: историко-психологическое исследование: собр. соч. в 6 т. Т. 6 / - М.: Педагогика, 1984.

5. Гендерная психология и педагогика / под общ. ред. О. И. Ключко. - М.: Юрайт, 2018.

6. Гозиев Э.Г. Психология. - Ташкент: O‘qituvchi, 2018.

7. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект. - Москва: АСТ, 2021.

8. Запорожец А. В. Роль Л. С. Выготского в разработке проблемы эмоций / Научное творчество Л. С. Выготского и современная психология. - М.: Педагогика, 2021.

9. Изотова Е. И. Эмоциональная сфера ребенка: теория и практика / Е. И. Изотова, Е. В. Никифорова. - М.: Академия, 2004.

10. Марцинковская Т. Д. Психология развития / Т. Д. Марцинковская, Т. М. Марютина, Т. Г. Стефаненко и др.; под ред. Т. Д. Марцинковской. - М.: Академия, 2001.

11. Пиаже Ж. Избранные психологические труды / Ж. Пиаже. - М.: Просвещение, 1969.

12. Сергиенко, Е. А. Социально-эмоциональное развитие детей. Теоретические основы / Е. А. Сергиенко, Т. Д. Марцинковская, Е. И. Изотова и др. - М.: Дрофа, 2019. - 248 с.: ил. - (Российский учебник). ISBN 978-5-358-23199-3

13. Salovey P., Mayer J. Emotional Intelligence // Imagination, Cognition and Personality. - 1990. - №9.

14. Turakulov B.N. Analysis of Psychological Theory of Emotional Intelligence // International Journal of Research Publications. - 2020.

KREDIT-MODUL TIZIMIDA TARBIYAVIY ISHLARNI TAKOMILLASHTIRISH YO‘LLARI

Ibragimova Gulsanam Nematovna
Nizomiy nomidagi O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti
Pedagogika fanlari doktori, professor

Annotatsiya. Ushbu maqolada kredit-modul tizimida tarbiyaviy ishlarni takomillashtirishning zamonaviy yo‘llari, pedagogik imkoniyatlari hamda innovatsion yondashuvlari tahlil qilingan. Tadqiqotda oliy ta’lim muassasalarida talabalarning ma’naviy-axloqiy tarbiyasini rivojlantirish, mustaqil ta’lim jarayonida ijtimoiy faolligini oshirish hamda milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida barkamol shaxsni shakllantirish masalalari yoritilgan. Shuningdek, kredit-modul tizimida mentorlik, raqamli pedagogika, interaktiv texnologiyalar va innovatsion tarbiya metodlarining ahamiyati ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Pedagog olimlarning ilmiy qarashlari hamda zamonaviy tajribalar asosida tarbiyaviy faoliyatni samarali tashkil etish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: kredit-modul tizimi, tarbiyaviy faoliyat, innovatsion pedagogika, ma’naviy tarbiya, talaba shaxsi, mentorlik, raqamli pedagogika, mustaqil ta’lim, kompetensiya, interaktiv metodlar.

Аннотация. В данной статье проанализированы современные пути совершенствования воспитательной работы в кредитно-модульной системе, её педагогические возможности и инновационные подходы. Освещаются вопросы развития духовно-нравственного воспитания студентов в высших образовательных учреждениях, повышения их социальной активности в процессе самостоятельного обучения, а также формирования гармонично развитой личности на основе национальных и общечеловеческих ценностей. В статье научно обоснована значимость наставничества, цифровой педагогики, интерактивных технологий и инновационных методов воспитания в условиях кредитно-модульной системы. На основе взглядов педагогов-учёных и современных практик разработаны практические рекомендации по эффективной организации воспитательной деятельности.

Ключевые слова: кредитно-модульная система, воспитательная деятельность, инновационная педагогика, духовное воспитание, личность студента, наставничество, цифровая педагогика, самостоятельное обучение, компетенция, интерактивные методы.

Annotation. This article analyzes modern ways of improving educational and upbringing activities within the credit-module system, its pedagogical opportunities, and innovative approaches. The study highlights the development of students' spiritual and moral education in higher educational institutions, the enhancement of their social activity during independent learning, and the formation of a harmoniously developed personality based on national and universal values. The article scientifically substantiates the importance of mentoring, digital pedagogy, interactive technologies, and innovative educational methods in the credit-module system. Based on the views of pedagogical scholars and contemporary practices, practical recommendations for the effective organization of educational activities have been developed.

Keywords: credit-module system, educational activities, innovative pedagogy, spiritual education, student personality, mentoring, digital pedagogy, independent learning, competence, interactive methods.

KIRISH

Kredit-modul tizimi bugungi kunda oliy ta'lim tizimining eng muhim va zamonaviy shakllaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Mazkur tizim nafaqat ta'lim sifatini oshirish, balki talabaning mustaqil fikrlashi, mas'uliyat hissi, ijtimoiy faolligi va ma'naviy-axloqiy kamolotini ta'minlashga xizmat qiluvchi muhim pedagogik mexanizm hisoblanadi.

Zamonaviy globallashuv jarayonida yoshlarning intellektual salohiyatini rivojlantirish bilan bir qatorda, ularning ma'naviy barkamolligi, milliy qadriyatlarga sodiqligi hamda ijtimoiy mas'uliyatini shakllantirish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Shu sababli kredit-modul tizimida tarbiyaviy ishlarni takomillashtirish oliy ta'lim oldidagi ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi.

Kredit-modul tizimining asosiy mohiyati talabaning mustaqil ta'lim faoliyatini kuchaytirish, o'quv jarayonini shaffof tashkil etish, bilimlarni baholashning aniq mezonlarini joriy etish hamda talabaning individual ta'lim trayektoriyasini shakllantirishdan iboratdir. Ushbu tizim talabalarning faolligini oshirish bilan birga, ularni hayotiy kompetensiyalar asosida tarbiyalash uchun ham katta imkoniyat yaratadi. Chunki kredit-modul tizimida talaba markaziy subyektga aylanadi va bu jarayonda uning nafaqat bilim olishi, balki shaxs sifatida shakllanishi ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Tarbiyaviy ishlarni takomillashtirishda, avvalo, talabaning ma'naviy ehtiyojlari, qiziqishlari, dunyoqarashi va psixologik xususiyatlarini hisobga olish zarur. Kredit-modul tizimi talabaning mustaqilligini oshirganligi sababli, ayrim

hollarda nazoratning susayishi, yoshlarning bo‘sh vaqtini samarasiz o‘tkazishi, ma’naviy bo‘shliqning yuzaga kelishi kabi muammolar ham kuzatilishi mumkin. Shu bois mazkur tizimda tarbiyaviy faoliyatni zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish muhim hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasida oliy ta’lim tizimini rivojlantirish bo‘yicha qabul qilingan konsepsiyalarda ham yoshlarning ma’naviy-axloqiy tarbiyasini kuchaytirish, ularni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, ma’naviy tahdidlardan himoya qilish masalalariga alohida e’tibor qaratilgan. Ayniqsa, kredit-modul tizimiga o‘tish jarayonida talabalarning ijtimoiy faolligi va ma’naviy madaniyatini rivojlantirish bo‘yicha yangi yondashuvlarni joriy etish zarurati kuchaydi.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

Pedagog olimlar tarbiyaviy faoliyatni tashkil etishning turli jihatlarini ilmiy asoslab berganlar. Jumladan, Anton Makarenko [2] tarbiya jarayonida jamoaviy faoliyatning muhimligini asoslab, talabalarni ijtimoiy muhit orqali tarbiyalash samarali natija berishini ta’kidlagan. U yaratgan pedagogik tizimda intizom, mas’uliyat va jamoa manfaatlarini ustuvor qo‘yish asosiy mezon sifatida qaralgan. Kredit-modul tizimida ham talabalarni turli loyihalar, klub faoliyatlari, volontyorlik harakatlari va jamoaviy tashabbuslar orqali tarbiyalash Makarenko g‘oyalarining zamonaviy ko‘rinishi sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Shuningdek, Vasiliy Suxomlinskiy [3] ta’lim va tarbiya bir-biridan ajralmas jarayon ekanligini ta’kidlab, insonparvarlik pedagogikasiga asos soldi. Uning fikricha, haqiqiy tarbiya o‘quvchining qalbiga yo‘l topish, unda ezgulik, mehr-oqibat va insoniylik fazilatlarini shakllantirish orqali amalga oshiriladi. Kredit-modul tizimida mentorlik faoliyatini rivojlantirish, talabalarga individual yondashuvni kuchaytirish aynan Suxomlinskiy qarashlariga mos keladi.

O‘zbek pedagog olimlaridan Abdulla Avloniy “Tarbiya biz uchun yo hayot - yo mamot masalasidir” [1] degan mashhur fikri orqali tarbiyaning jamiyat taraqqiyotidagi o‘rnini yuksak baholagan. Avloniy yoshlarni milliy qadriyatlar, odob-axloq, vatanparvarlik va ilm-ma’rifat asosida tarbiyalash zarurligini uqtirgan. Kredit-modul tizimida tarbiyaviy ishlarni takomillashtirishda Avloniy merosidan foydalanish, ayniqsa, ma’naviy-ma’rifiy tadbirlarni milliy qadriyatlar asosida tashkil etish muhim ahamiyatga ega.

Kredit-modul tizimida tarbiyaviy ishlarni takomillashtirishning muhim yo‘llaridan biri raqamli pedagogik texnologiyalardan samarali foydalanishdir. Zamonaviy yoshlar asosan internet va axborot texnologiyalari bilan chambarchas bog‘langanligi sababli, tarbiyaviy faoliyat ham innovatsion platformalar asosida tashkil etilishi zarur. Turli interaktiv platformalar, onlayn seminarlar, virtual davra

suhbatlari, elektron portfoliolar va media loyihalar talabalarning ma’naviy dunyoqarashini rivojlantirishda samarali vosita bo‘lib xizmat qilmoqda.

Masalan, John Dewey [4] tajribaga asoslangan ta’lim nazariyasini ilgari surib, ta’lim jarayoni amaliy faoliyat bilan uyg‘un bo‘lishi kerakligini asoslagan. Uning konsepsiyasiga ko‘ra, talaba faol ishtirok etgan jarayongina samarali natija beradi. Kredit-modul tizimida loyiha asosida o‘qitish, amaliy mashg‘ulotlar va ijtimoiy tashabbuslarni tashkil etish Dewey nazariyasining zamonaviy ifodasi hisoblanadi.

Bugungi kunda ko‘plab xorijiy universitetlarda kredit-modul tizimi doirasida “service learning”, ya’ni jamiyatga xizmat qilish orqali o‘qitish modeli keng qo‘llanmoqda. Bu model talabalarning ijtimoiy mas’uliyatini oshirishga xizmat qiladi. Masalan, talabalar ekologik aksiyalar, xayriya tadbirlari, nogironligi bo‘lgan shaxslarni qo‘llab-quvvatlash loyihalari orqali jamiyat hayotida faol ishtirok etadilar. Natijada ularda insonparvarlik, bag‘rikenglik va ijtimoiy faollik kabi fazilatlar shakllanadi.

Kredit-modul tizimida tyutorlik va mentorlik institutini rivojlantirish ham tarbiyaviy faoliyat samaradorligini oshirishda muhim omillardan biridir. Mentor talabaning nafaqat akademik faoliyatini nazorat qiladi, balki uning shaxsiy rivojlanishiga ham ko‘maklashadi. Bu jarayonda talabaga psixologik yordam ko‘rsatish, kasbiy yo‘naltirish, ma’naviy maslahatlar berish kabi faoliyatlar amalga oshiriladi. Ayniqsa, birinchi kurs talabalarini oliy ta’lim muhitiga moslashtirishda mentorlik tizimi katta ahamiyatga ega.

Tarbiyaviy ishlarni takomillashtirishda talabalarning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish ham muhim hisoblanadi. Kredit-modul tizimida mustaqil ta’lim ulushi yuqori bo‘lganligi sababli, talabalarning bo‘sh vaqtini samarali tashkil etish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etadi. Sport musobaqalari, teatr studiyalari, kitobxonlik klublari, debat to‘garaklari, volontyorlik markazlari va innovatsion loyihalar yoshlarning ma’naviy-ijtimoiy rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Lev Vygotskiy [5] tomonidan ishlab chiqilgan ijtimoiy-madaniy rivojlanish nazariyasida shaxsning shakllanishida ijtimoiy muhitning o‘rni alohida ta’kidlangan. Uning fikricha, insonning rivojlanishi muloqot va hamkorlik jarayonida amalga oshadi. Kredit-modul tizimida guruhli ishlash, jamoaviy loyihalar va interaktiv metodlardan foydalanish Vygotskiy nazariyasining amaliy ko‘rinishidir.

Kredit-modul tizimida tarbiyaviy ishlarni samarali tashkil etishda axloqiy tarbiya alohida o‘rin tutadi. Zamonaviy axborot makonida turli zararli g‘oyalar va ma’naviy tahdidlarning kuchayishi yoshlarni mafkuraviy jihatdan himoya qilish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Shu sababli oliy ta’lim muassasalarida ma’naviy-

ma’rifiy ishlarni kuchaytirish, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni targ‘ib qilish, talabalarda tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish muhim vazifa hisoblanadi.

O‘zbek olimlaridan Nishonboy Xudayberganov [17] yoshlar tarbiyasida milliy qadriyatlarning o‘rni haqida ilmiy tadqiqotlar olib borgan. Olimning fikricha, talabalarda milliy o‘zlikni anglash hissini shakllantirish ularning ma’naviy immunitetini mustahkamlaydi. Shu sababli kredit-modul tizimida tarbiyaviy ishlarni milliy madaniyat, urf-odat va an’analar bilan uyg‘un holda tashkil etish zarur.

Bugungi kunda “raqamli pedagogika” tushunchasi ta’lim tizimida keng qo‘llanmoqda. Bu jarayonda sun’iy intellekt, virtual reallik, gamifikatsiya va adaptiv platformalardan foydalanish orqali tarbiyaviy faoliyatni yanada qiziqarli va samarali tashkil etish mumkin. Masalan, gamifikatsiya texnologiyasi orqali talabalarni ijtimoiy faoliyatga jalb etish, ularda sog‘lom raqobat va motivatsiyani shakllantirish mumkin.

Benjamin Bloom [6] tomonidan ishlab chiqilgan taksonomiya ta’lim maqsadlarini bosqichma-bosqich rivojlantirishga xizmat qiladi. Bloom nafaqat bilim, balki affektiv va psixomotor sohalarning rivojlanishini ham muhim deb hisoblagan. Kredit-modul tizimida tarbiyaviy faoliyatni tashkil etishda talabalar hissiy-intellektual rivojlanishiga e’tibor qaratish Bloom qarashlariga mos keladi.

Talabalarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash kredit-modul tizimining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Chunki zamonaviy jamiyatda yoshlarning milliy g‘ururi, fuqarolik mas’uliyati va davlatga sadoqatini shakllantirish barqaror taraqqiyotning muhim omillaridan biridir. Shu maqsadda tarixiy obidalar, muzeylar, ziyoratgohlar va ma’naviy markazlarga ekskursiyalar tashkil etish samarali natija beradi.

Kredit-modul tizimida talabaning shaxsiy rivojlanish trayektoriyasini shakllantirish ham tarbiyaviy jarayon bilan chambarchas bog‘liqdir. Talaba o‘z qiziqishlari va maqsadlariga mos ravishda fanlarni tanlash imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu esa uning mustaqil qaror qabul qilish, mas’uliyatni his qilish va o‘z ustida ishlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Pedagog olim Carl Rogers [8] insonparvarlik psixologiyasi asosida shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim konsepsiyasini ishlab chiqqan. Rogersning fikricha, ta’lim jarayonida talabaga erkinlik va ishonch muhitini yaratish uning ichki salohiyatini ochib beradi. Kredit-modul tizimining individual yondashuvga asoslanganligi aynan shu konsepsiya bilan uyg‘unlashadi.

Tarbiya jarayonida ota-ona, mahalla va oliy ta’lim muassasasi hamkorligini kuchaytirish ham muhim yo‘nalishlardan biridir. Chunki yoshlarning ma’naviy shakllanishi faqat auditoriya mashg‘ulotlari bilan cheklanib qolmaydi. Oila muhiti, ijtimoiy muhit va tengdoshlar ta’siri ham katta rol o‘ynaydi. Shu sababli kredit-

modul tizimida tarbiyaviy faoliyatni kompleks yondashuv asosida tashkil etish zarur.

Talabalarning liderlik kompetensiyalarini rivojlantirish ham zamonaviy tarbiyaviy faoliyatning muhim yo‘nalishi hisoblanadi. Turli talabalar ittifoqlari, yoshlar parlamentlari, startap loyihalari va ijtimoiy tashabbuslar yoshlarning boshqaruv ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu esa kelajakda yetuk mutaxassis va faol fuqarolarni shakllantirishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Jean Piaget kognitiv rivojlanish nazariyasida inson tafakkurining bosqichma-bosqich shakllanishini asoslab bergan. Piagetga ko‘ra, yoshlar mustaqil izlanish va tajriba orqali chuqur bilim hosil qiladilar.

TAHLIL VA NATIJALAR

Kredit-modul tizimidagi mustaqil ta’lim va tadqiqot faoliyati aynan shu nazariyaga asoslanadi. Kredit-modul tizimida tarbiyaviy ishlarni takomillashtirishning yana bir muhim yo‘nalishi ekologik tarbiyadir. Bugungi ekologik muammolar sharoitida talabalarda tabiatga ehtiyotkorona munosabatni shakllantirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Daraxt ekish aksiyalari, ekologik forumlar, “yashil kampus” loyihalari yoshlarning ekologik madaniyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, mediata’lim va media madaniyatni rivojlantirish ham dolzarb vazifa hisoblanadi. Internet tarmog‘ida tarqalayotgan yolg‘on axborotlar, destruktiv g‘oyalar va zararli kontentlardan himoyalanish uchun talabalarda media savodxonlikni shakllantirish zarur. Bu borada seminar-treninglar, media loyihalar va tanqidiy fikrlash mashg‘ulotlari samarali hisoblanadi.

Kredit-modul tizimida tarbiyaviy faoliyat samaradorligini oshirish uchun baholash mexanizmlarini ham takomillashtirish lozim. Talabalarning ijtimoiy faolligi, volontyorlik ishlari, ma’naviy-ma’rifiy tadbirlardagi ishtiroki va liderlik faoliyatini rag‘batlantirish tizimini yaratish muhimdir. Bu esa yoshlarning tarbiyaviy jarayonlarga faol jalb etilishiga xizmat qiladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, kredit-modul tizimida tarbiyaviy ishlarni takomillashtirish zamonaviy oliy ta’limning eng muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu jarayon talabaning intellektual, ma’naviy, axloqiy va ijtimoiy rivojlanishini kompleks ravishda ta’minlashga xizmat qiladi.

Tarbiyaviy faoliyatni innovatsion pedagogik texnologiyalar, milliy qadriyatlar, raqamli platformalar va shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv asosida tashkil etish orqali barkamol avlodni tarbiyalash mumkin. Pedagog olimlarning ilmiy qarashlari va zamonaviy tajribalar shuni ko‘rsatadiki, kredit-modul tizimi

faqat bilim berish emas, balki komil insonni shakllantirishga xizmat qiluvchi muhim pedagogik mexanizm sifatida rivojlanib bormoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Turkiy guliston yoxud axloq. - Toshkent: O‘qituvchi, 2018.
2. Anton Makarenko. Pedagogik poema. - Moskva: Prosvesheniye, 2017.
3. Vasiliy Suxomlinskiy. Bolalarga jonim fido. - Toshkent: O‘qituvchi, 2019.
4. John Dewey. Democracy and Education. - New York: Free Press, 2016.
5. Lev Vygotskiy. Thought and Language. - Cambridge: MIT Press, 2018.
6. Benjamin Bloom. Taxonomy of Educational Objectives. - New York: Longman, 2017.
7. Jean Piaget. The Psychology of Intelligence. - London: Routledge, 2015.
8. Carl Rogers. Freedom to Learn. - Columbus: Merrill Publishing, 2019.
9. Xudayberganov N. Yoshlar ma’naviy tarbiyasi asoslari. - Toshkent: Ma’naviyat, 2022.

TALABALARDA TANQIDIY FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISH O‘QUV JARAYONI SIFATINI OSHIRISHNING ASOSIY OMILI

Jalilov Nodirjon Azamatovich
Nizomiy nomidagi O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti
Harbiy ta’lim fakulteti boshlig‘ining o‘quv ishlari bo‘yicha o‘rinbosari

Annotatsiya. Ushbu maqolada tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning pedagogik, metodik va psixologik jihatlari tahlil qilingan. Tadqiqotda o‘quvchilarda mantiqiy tahlil qilish, muammolarni hal etish hamda mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalarini shakllantirish jarayonlari yoritilgan. Maqolada interfaol ta’lim usullari, masala yechish, muhokama va bahs-munozara metodlarining tanqidiy fikrlashni rivojlantirishdagi o‘rni batafsil ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, zamonaviy pedagogik amaliyotda tanqidiy fikrlashni o‘quv jarayoniga integratsiyalash va talabalar kompetensiyasini oshirishdagi ahamiyati ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari tanqidiy fikrlashni tizimli rivojlantirish o‘quv jarayonining sifati va samaradorligini oshirishga xizmat qilishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: tanqidiy fikrlash, pedagogika, interfaol ta’lim, mantiqiy tahlil, muammolarni hal qilish, mustaqil fikrlash, o‘quv jarayoni, bahs-munozara, kompetensiya, ta’lim metodikasi.

Аннотация. В данной статье анализируются педагогические, методические и психологические аспекты развития критического мышления. Освещаются процессы формирования у обучающихся навыков логического анализа, решения проблем и самостоятельного принятия решений. В статье подробно рассматривается роль интерактивных методов обучения, решения задач, обсуждений и дискуссий в развитии критического мышления. Также научно обоснована значимость интеграции критического мышления в образовательный процесс и его влияние на повышение компетентности студентов в современной педагогической практике. Результаты исследования показывают, что системное развитие критического мышления способствует повышению качества и эффективности учебного процесса.

Ключевые слова: критическое мышление, педагогика, интерактивное обучение, логический анализ, решение проблем, самостоятельное мышление, образовательный процесс, дискуссия, компетенция, методика обучения.

Annotation. This article analyzes the pedagogical, methodological, and psychological aspects of developing critical thinking. The study highlights the processes of forming students’ skills in logical analysis, problem-solving, and

independent decision-making. The article examines in detail the role of interactive teaching methods, problem-solving activities, discussions, and debates in the development of critical thinking. Furthermore, the importance of integrating critical thinking into the educational process and its contribution to improving students' competencies in modern pedagogical practice is scientifically substantiated. The research findings demonstrate that the systematic development of critical thinking contributes to improving the quality and effectiveness of the educational process.

Keywords: critical thinking, pedagogy, interactive learning, logical analysis, problem-solving, independent thinking, educational process, discussion, competence, teaching methodology.

KIRISH

Zamonaviy dunyoda inson fikrlash masalasi o‘z dolzarbligi jihatidan ijtimoiy munosabatlarning keskinlashuvi va axborot oqimining tobora ortib borishi natijasida muhim ahamiyat kasb etmoqda. Yosh avlodning har tomonlama barkamol shaxs bo‘lib yetishi masalasi pedagogikaning asosiy maqsadlaridan biri ekanligi, bugungi kun shaxsida ijtimoiy munosabatlarga tez va aniq javob beruvchi insonlar dunyoqarashini shakllantirishni taqozo etadi. Bu o‘rinda inson fikrlash qobiliyatini rivojlantirish, iqtidorini yuzaga chiqarishda fikrlash turlari va yo‘nalishlari ichida eng zarurlaridan biri sifatida tanqidiy fikrlashni keltirish mumkin.

Ushbu o‘rinda Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning: “Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak” [1], degan fikrlari asnosida bo‘lajak kadrlarni tayyorlashda bugungi kun ta’lim tizimida tanqidiy fikrlashning ahamiyati yuqori ekanligini keltirib o‘tish lozim.

“Tanqidiy fikrlash - fikrlashning alohida turi bo‘lib, faktlarni tahlil qilish orqali xulosalar hosil qiladi” [2].

“Tanqidiy fikrlash - muhokama qilinayotgan masala bo‘yicha o‘z pozitsiyasini egallash va uni asoslash qobiliyatini, suhbatdoshni tinglash, dalillarni sinchkovlik bilan ko‘rib chiqish va ularning mantig‘ini tahlil qilish qobiliyatini ta’minlaydigan fikrlash; nafaqat axborotni o‘zlashtirish, balki uni tanqidiy baholash, tushunish va qabul qilish qobiliyatidir” [3].

Tanqidiy fikrlash - bu qo‘llab-quvvatlash nuqtasi, tabiiy g‘oyalar va ma’lumotlar bilan o‘zaro aloqa qilish usulidir. Biz ma’lumotni tanlash muammosi bilan to‘qnash kelamiz [4].

Psixologiya “fikrlash”ni psixik jarayon sifatida o‘rgansa, pedagogika shaxsning idrok etish, o‘rganish va uning shakllanishiga bevosita e’tibor qaratish qobiliyatini o‘rganadi.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

Tafakkurning shakllanishi va rivojlanishiga oid pedagogik tadqiqotlar tahlili (uning asosi Friedrich Adolph Diesterweg, Johann Heinrich Pestalozzi, Jean-Jacques Rousseau tomonidan ishlab chiqilgan, keyinchalik muammoli ta’lim nazariyasi orqali yanada rivojlantirilgan) yechim usuli sifatida o‘rganilgan, ishlab chiqilgan yo‘l va vositalardir [5].

“Tanqidiy fikrlash - bu axborotni tahlil qilish, baholash va mantiqiy xulosa chiqarish qobiliyatidir. Tanqidiy fikrlash nafaqat ilmiy va akademik yutuqlar uchun, balki kundalik hayotda ham to‘g‘ri qarorlar qabul qilish va muammolarni samarali hal qilish uchun zarurdir. Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun ta’lim jarayonida maxsus pedagogik sharoitlar yaratish zarur” [6].

Tanqidiy fikrlash samarali muloqot muhitini yaratishning va muammolarni hal qilish ko‘nikmalarini egallashning yo‘li sifatida, shuningdek, tabiatimizga xos egosentrizm va sotsiotsentrizmni yengib o‘tishni talab qiladi.

“Tanqidiy fikrlash” tushunchasi XX asr o‘rtalarida pedagogika faniga kirib kelgan. Birinchilardan bo‘lib tanqidiy fikrlash atamasi Karl Popper tomonidan ishlatilgan. Unga ko‘ra, har bir tirik organizm muammolarni “hal qiluvchi” vazifasini bajaradi. Atrofdagi ma’lumotlar dunyosi tirik organizmning ma’nosini tasdiqlash yoki rad etish sifatida qaraladi va bu hodisani oldindan belgilaydi. Bunday vaziyatda tanqidiy fikrlash haqiqatni izlash va xatoni bartaraf etish usuli sifatida ishlaydi.

Tanqidiy fikrlash masalasi bo‘yicha ish olib borgan xorijiy mutaxassislardan Edward de Bono, J. Daniya, Matthew Lipman, Diane Halpern, D. Klouz va A.E. Petrovlarning so‘zlariga ko‘ra, tanqidiy fikrlash refleksiv xususiyatga ega bo‘lib, bunda inson o‘z tafakkurini va uning to‘g‘riligini o‘rganadi [2].

Tanqidiy fikrlashning eng to‘liq tavsifini taniqli monografiya muallifi Diane Halpern bergan, ya’ni unga ko‘ra: “Tanqidiy fikrlash - bu kerakli yakuniy natijaga erishish ehtimolini oshiradigan kognitiv texnikadan foydalanishdir”. Ushbu ta’rifda tanqidiy fikrlash fikrlashni nazorat qilish, asoslash va maqsadga muvofiqligi bilan ajralib turadigan jarayon sifatida hamda muammolarni hal qilish, xulosalar chiqarish, ehtimoliy baholash va qaror qabul qilishda qo‘llaniladigan fikrlash turi sifatida qaraladi. Shu bilan birga, bunda fikrlovchi muayyan vaziyat va hal qilinadigan vazifa turi uchun asosli hamda samarali bo‘lgan ko‘nikmalardan foydalanadi [3].

Tanqidiy fikrlashning pedagogik aspektlari, ya’ni kritik fikrlash metodlari vositasida o‘rganilishi muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Bu shaxsning analitik, tahliliy va taassurotli fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

Shaxsning o‘z fikrlarini ifodalashi, yechim uchun savollar bilan murojaat qilishi: tanqidiy fikrlash shaxsga o‘z fikrlarini ongli ravishda ifodalash va ushbu muammo yuzaga kelgan jarayonda yechim uchun muammoli savollar berishni rag‘batlantiradi.

Fikrlarni dalillash: tanqidiy fikrlash shaxsda berilgan savollarga javob sifatida asosli dalillarni keltirish asnosida muammoni hal qilishga o‘rgatadi.

O‘rganishlar natijasida shuni aniqlash mumkinki, tanqidiy fikrlash aniq va asoslangan qarorlar qabul qilishda o‘z-o‘zini taftish qilishni nazarda tutadi. Tanqidiy fikrlash jarayonida fikrlar dalillanishi, muammo turli tomonlardan kritik jihatdan ko‘rib chiqilishi zarur.

Tanqidiy fikrlash tahlil asosida nazorat qilish, mustaqillikni asoslash, dalillar keltirish, dalillarni mantiqiy ko‘rib chiqish va maqsadga yo‘naltirilganlik bilan tavsiflanadi. Tanqidiy fikrlash ko‘pincha mavjud vaziyat yoki holatni baholash bilan bog‘liq bo‘lsa-da, uning ijobiy tomonlarini ko‘rib chiqish ham asoslidir [4].

Mazkur ishimiz doirasida biz tanqidiy fikrlashning tahliliy tadqiqot, asosli munozara, tafakkurli tahlil, fikr-mulohaza yuritish va baholash kabi ijobiy jihatlarini keltirib o‘tdik.

Shaxsning tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishning muhim jihatlarini ko‘rib chiqishda tanqidiy fikrlash va an’anaviy fikrlash o‘rtasidagi farqlar aniqlanadi:

Maqsad bosqichi: Tanqidiy fikrlashda, an’anaviy fikrlashdan farqli ravishda, axborotni tahlil qilish va baholash chuqur ko‘rib chiqiladi.

Savol bosqichi: Tanqidiy fikrlash, shaxsiy taxminlar va e’tiqodlarga tayanishdan farqli ravishda, taxmin va dalillarni so‘roq qilishni nazarda tutadi.

Dalil bosqichi: An’anaviy fikrlashda dalillar umumiy jihatdan ko‘rib chiqilsa, tanqidiy fikrlashda dalillar mulohaza va ma’lumotlarga tayangan holda chuqur tahlil qilinadi.

Aqliy tayanish bosqichi: Tanqidiy fikrlashda turli nuqtai nazarlarni hisobga olish va yangi yechim g‘oyalarini ko‘rib chiqish muhim hisoblanadi.

G‘oyalarni qabul qilish bosqichi: Ma’lumotlarni so‘roq qilish, dalillarni qayta ko‘rib chiqish va ishonchli manbalarni keltirish nazarda tutiladi.

Mulohaza bosqichi: Mavjud holatni tahliliy jihatdan asoslash bosqichi hisoblanadi.

Yuqoridagilarga asoslanib, tanqidiy fikrlashning elementlarini quyidagicha aniqlashtirish maqsadga muvofiq: tanqidiy fikrlash shaxsning mustaqil, ijodiy-tahliliy fikrlashidir; axborot manbalari tanqidiy fikrlashning negizi bo‘lib xizmat qiladi; tanqidiy fikrlash hal qilinishi kerak bo‘lgan muammoni yuzaga chiqarish va jarayonni shakllantirishdan boshlanadi; tanqidiy fikrlash ishonchli dalillarni keltirishni o‘z ichiga oladi; tanqidiy fikrlash fikrlarni ijtimoiy jihatlarni ham inobatga olgan holda ko‘rib chiqishni qamrab oladi [5].

TAHLIL VA NATIJALAR

Bizning o‘rganishlarimiz natijasida tanqidiy fikrlashni uch bosqichga bo‘lish mumkin: motivatsiya (harakatga keltiruvchi kuch), tushunish (fikrlarni ongli ravishda ko‘rib chiqish va anglash) hamda fikrlash (muhokama qilish va mulohaza yuritish).

Motivatsiya bosqichi tanqidiy fikrlashning ilk boshlanish bosqichi bo‘lib, unda shaxsda qiziqish uyg‘onadi, savollar tug‘iladi va jarayonni baholash sabablari shakllanadi.

Nihoyat, fikrlash bosqichi yuqori bosqich hisoblanib, bunda shaxs o‘z bilimlarini umumlashtirish, ularni mavjud bilimlar bilan solishtirish, o‘z savollariga javoblarni baholash va zarur bo‘lganda yangi savollarni shakllantirishga undaladi. Shuningdek, olingan ma’lumotlardan foydalanish, muhokama qilish va himoya qilish kabi muammoli vaziyatlarda bilimlarni qo‘llash bo‘yicha tavsiyalar beriladi [6].

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa sifatida shuni aytishimiz mumkinki, tanqidiy fikrlash shaxsning bilim olish jarayonini asosli ravishda jadallashtirishga zamin yaratadi. Tanqidiy fikrlashning pedagogik aspektlarini tahlil qilish shaxsga turli xil imkoniyatlarni taqdim etadi, jumladan: ongli fikrlash jarayonini tezlashtirish; aniq maqsadlarni belgilash va ularga erishish yo‘llarini mustaqil ravishda izlash hamda tanlash qobiliyatini rivojlantirish; mavjud muammoli holatlarda mustaqil qaror qabul qilish; turli holatlarda hamkorlik ko‘nikmalarini va jamoalarda samarali ishlash qobiliyatini rivojlantirish; kuzatish, taqqoslash, tahlil qilish va izohlash orqali mustaqil fikrni shakllantirish qobiliyatini tarbiyalash.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Sh.M.Mirziyoyev, “Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik - har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak”. Mamlakatimizni 2016-yilda ijtimoiy-shtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017-yilga

mo‘ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo‘nalishlariga bagishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma’ruza. 2017-yil 14-yanvar.

2. Edward M. Glaser. “Defining Critical Thinking”. The International Center for the Assessment of Higher Order Thinking (ICAT, US)/Critical Thinking Community. 2017-yil 22-mart.

3. Tursunova D.Z. “Tanqidiy fikrlashni shakllantirish texnologiyasi”. https://jdpu.uz/tanqidiy-fikrlashni-shakllantirish-texnologiyasi/

4. Орлова В.А. Психология в вопросах и ответах: учебное пособие / Б.А. Орексова. - М.: КНОРУС, 2009. - 200 с.

5. Akramova G.R., Akramova S.R. Talabalarni tanqidiy fikrlashni rivojlantirish asosida ijtimoiy munosabatlarga tayyorlashning pedagogikpsixologik shartlari // Psixologiya va ta’lim. (2021) 58(2): 4889-4902

6. Yusupaliyevna Y.I. (2024). Talabalarda tanqidiy fikrni rivojlantirishning pedagogik shartlari va ehtorati. Tadqiqot va ishlanmalar bo‘yicha xalqaro ko‘p tarmoqli jurnal, 11 (05).

SUN’IY INTELLEKT VOSITALARIDAN TARBIYAVIY JARAYONDA FOYDALANISH IMKONIYATLARI

Karimova Barno Ergashevna
Nizomiy nomidagi O‘zbekiston Milliy pedagogika universiteti
Pedagogika kafedrasi dotsenti

Annotatsiya. Ushbu maqolada sun’iy intellekt asosidagi texnologiyalar yordamida individual yondashuvni tashkil etish, o‘quvchilarning axloqiy va ijtimoiy rivojlanishini monitoring qilish hamda ma’naviy-ma’rifiy faoliyatni takomillashtirish masalalari tahlil qilingan. Tadqiqotda sun’iy intellekt va ta’lim integratsiyasining nazariy hamda amaliy jihatlari yoritilib, pedagog olimlarning ilmiy qarashlari va ilg‘or tajribalari keltirilgan. Shuningdek, sun’iy intellekt vositalarining tarbiyaviy jarayondagi afzalliklari, adaptiv ta’lim imkoniyatlari va pedagogik samaradorligi bilan bir qatorda, etik hamda pedagogik muammolari ham ilmiy asosda ko‘rib chiqilgan. Tadqiqot natijalari raqamli pedagogika vositalaridan samarali foydalanish ta’lim va tarbiya jarayonining sifatini oshirishga xizmat qilishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: sun’iy intellekt, tarbiyaviy jarayon, raqamli pedagogika, innovatsion texnologiyalar, individual yondashuv, ma’naviy tarbiya, adaptiv ta’lim, pedagogik texnologiyalar, axborot madaniyati, raqamli ta’lim.

Аннотация. В данной статье анализируются вопросы организации индивидуального подхода с помощью технологий, основанных на искусственном интеллекте, мониторинга нравственного и социального развития обучающихся, а также совершенствования духовно-просветительской деятельности. В исследовании раскрываются теоретические и практические аспекты интеграции искусственного интеллекта и образования, приводятся научные взгляды педагогов-учёных и передовой практический опыт. Наряду с преимуществами использования средств искусственного интеллекта в воспитательном процессе, адаптивного обучения и повышения педагогической эффективности, рассматриваются также этические и педагогические проблемы. Результаты исследования показывают, что эффективное использование средств цифровой педагогики способствует повышению качества образовательного и воспитательного процессов.

Ключевые слова: искусственный интеллект, воспитательный процесс, цифровая педагогика, инновационные технологии, индивидуальный подход, духовно-нравственное воспитание, адаптивное обучение, педагогические технологии, информационная культура, цифровое образование.

Annotation. This article analyzes the issues of organizing an individual approach through artificial intelligence-based technologies, monitoring students' moral and social development, and improving spiritual and educational activities. The study highlights the theoretical and practical aspects of integrating artificial intelligence into education and presents the scientific views and advanced experiences of pedagogical scholars. Along with the advantages of using artificial intelligence tools in the educational process, including adaptive learning opportunities and pedagogical effectiveness, the research also examines ethical and pedagogical challenges. The findings demonstrate that the effective use of digital pedagogy tools contributes to improving the quality of educational and upbringing processes.

Keywords: artificial intelligence, educational process, digital pedagogy, innovative technologies, individual approach, moral education, adaptive learning, pedagogical technologies, information culture, digital education.

KIRISH

Sun'iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi ta'lim tizimida, ayniqsa, tarbiyaviy jarayonlarni tashkil etishda yangi imkoniyatlarni yuzaga chiqarmoqda. Zamonaviy jamiyatda yosh avlodni ma'naviy, axloqiy, intellektual va ijtimoiy jihatdan barkamol etib tarbiyalash masalasi muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtai nazardan, sun'iy intellekt vositalaridan tarbiyaviy jarayonda foydalanish bugungi pedagogikaning dolzarb yo'nalishlaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Sun'iy intellekt nafaqat o'quv materiallarini taqdim etish, balki tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish, shaxsiy rivojlanishni monitoring qilish, individual yondashuvni ta'minlash va o'quvchi-talabalarning qiziqishlarini aniqlash imkoniyatlarini ham kengaytiradi.

Tarbiyaviy jarayon murakkab ijtimoiy-pedagogik tizim bo'lib, unda shaxsning axloqiy fazilatlari, ijtimoiy qadriyatlari, fuqarolik mas'uliyati, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga munosabati shakllanadi. An'anaviy tarbiya metodlari bilan bir qatorda raqamli texnologiyalar, ayniqsa, sun'iy intellekt asosidagi platformalar tarbiyaviy faoliyat samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda. Bugungi kunda ChatGPT, Gemini, GitHub Copilot, Duolingo, Khanmigo kabi vositalar ta'lim jarayonida keng qo'llanmoqda. Ushbu vositalar orqali o'quvchilar bilan individual muloqot qilish, ularga ma'naviy mavzularda tavsiyalar berish, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, empatiya va kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirish imkoniyati yuzaga kelmoqda.

Sun'iy intellektning tarbiyaviy jarayondagi asosiy afzalliklaridan biri individual yondashuvni ta'minlashidir. Har bir o'quvchining qiziqishi, ehtiyoji,

xarakteri va psixologik holati turlicha bo‘ladi. An’anaviy tarbiya tizimida pedagog barcha o‘quvchilarga bir xil metod bilan ta’sir ko‘rsatishga majbur bo‘ladi. Sun’iy intellekt esa katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilib, har bir o‘quvchi uchun individual tavsiyalar ishlab chiqishi mumkin. Masalan, o‘quvchining internetdagi faolligi, ta’limdagi muvaffaqiyati, kommunikativ xatti-harakatlari tahlil qilinib, unga mos tarbiyaviy yondashuv tavsiya etiladi. Bu esa tarbiya jarayonining shaxsga yo‘naltirilganligini ta’minlaydi.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

Amerikalik olim Benjamin Bloom tomonidan ishlab chiqilgan “mastery learning” konsepsiyasi keyinchalik raqamli va intellektual platformalarda rivojlantirildi. Bloom o‘quvchilarga individual yondashuv orqali yuqori natijalarga erishish mumkinligini ilmiy asoslab bergan. Zamonaviy sun’iy intellekt tizimlari aynan shu g‘oyani texnologik jihatdan amalga oshirish imkonini bermoqda. Misol sifatida Khan Academy platformasidagi “Khanmigo” sun’iy intellekt yordamchisini keltirish mumkin. U o‘quvchining bilim darajasini tahlil qiladi, uning xatolarini aniqlaydi va unga individual tavsiyalar beradi. Shu bilan birga, tarbiyaviy mazmundagi savollar orqali o‘quvchining fikrlash doirasini kengaytiradi.

Sun’iy intellekt vositalari tarbiyaviy muloqotni ham yangi bosqichga olib chiqmoqda. Pedagogika fanida muloqot tarbiyaning eng muhim vositasi hisoblanadi. O‘quvchi bilan doimiy muloqot qilish orqali uning ichki dunyosini tushunish, muammolarini aniqlash va kerakli yordamni ko‘rsatish mumkin. Sun’iy intellekt asosidagi chatbotlar o‘quvchilar bilan kecha-kunduz muloqot qilish imkonini beradi. Ayniqsa, introvert yoki psixologik jihatdan tortinchoq o‘quvchilar bunday tizimlar bilan erkinroq muloqot qilishadi. Bu esa pedagog uchun o‘quvchining ichki kechinmalarini bilish va unga psixologik-pedagogik yordam ko‘rsatishda qo‘l keladi.

Rosalind Picard “Affective Computing” yo‘nalishini rivojlantirgan olimlardan biri hisoblanadi. U inson hissiyotlarini aniqlovchi va ularga mos javob qaytaruvchi sun’iy intellekt tizimlarini ishlab chiqish bo‘yicha tadqiqotlar olib borgan. Pikardning tadqiqotlari asosida yaratilgan tizimlar o‘quvchilarning emotsional holatini aniqlash va unga mos pedagogik yondashuvni tavsiya etishda qo‘llanilmoqda. Masalan, o‘quvchining yuz ifodasi, ovoz ohangi yoki yozgan matnlari orqali uning kayfiyati tahlil qilinadi va stress, tushkunlik yoki motivatsiya pasayishi holatlari aniqlanadi. Bu esa tarbiyaviy profilaktika ishlarini samarali tashkil etishga yordam beradi.

Sun’iy intellekt vositalari yordamida ma’naviy-ma’rifiy tadbirlarni tashkil etish ham ancha qulaylashmoqda. Masalan, virtual reallik va sun’iy intellekt

integratsiyasi orqali tarixiy voqealarni interaktiv shaklda namoyish qilish mumkin. O‘quvchilar tarixiy shaxslar bilan “muloqot qilgandek” taassurotga ega bo‘lishadi. Bu esa ularda vatanparvarlik, tarixiy xotira va milliy g‘urur tuyg‘ularini shakllantirishga xizmat qiladi. Japan va South Korea maktablarida virtual tarixiy ekskursiyalar orqali yoshlarning milliy qadriyatlarga hurmati oshirilayotgani kuzatilmoqda.

Britaniyalik olim Neil Selwyn ta’limda raqamli texnologiyalar va sun’iy intellektning ijtimoiy ta’sirini o‘rganib, texnologiyalar faqat bilim berish emas, balki ijtimoiy va axloqiy qadriyatlarni shakllantirish vositasi ekanini ta’kidlaydi. Uning fikricha, sun’iy intellekt pedagogning o‘rnini egallamasligi kerak, aksincha, pedagogning tarbiyaviy faoliyatini kuchaytiruvchi yordamchi vosita sifatida xizmat qilishi lozim. Selwyn sun’iy intellektdan foydalanishda etik me’yorlarga rioya qilish, shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish va o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini cheklab qo‘ymaslik zarurligini alohida qayd etadi.

Sun’iy intellekt vositalari o‘quvchilarda axborot madaniyatini shakllantirishda ham muhim ahamiyatga ega. Raqamli jamiyat sharoitida yoshlar turli axborot oqimlari ta’sirida yashamoqda. Internetdagi noto‘g‘ri ma’lumotlar, destruktiv g‘oyalar va zararli kontentlar yoshlarning ongiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Sun’iy intellekt tizimlari zararli kontentlarni filtrlash, yoshga mos bo‘lmagan axborotlarni cheklash va foydali ma’lumotlarni tavsiya qilish imkoniyatiga ega.

Masalan, YouTube yoki TikTok algoritmlari orqali foydalanuvchining qiziqishlariga mos kontent tavsiya etiladi. Agar bu algoritmlar pedagogik va tarbiyaviy maqsadlarda to‘g‘ri yo‘naltirilsa, yoshlarning ma’naviy rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Finlandiyalik olim Pasi Sahlberg zamonaviy ta’limda texnologiyalarni insonparvarlik tamoyillari bilan uyg‘unlashtirish g‘oyasini ilgari surgan. U sun’iy intellektdan foydalanishda o‘quvchilarning ijtimoiy-emotsional rivojlanishini unutmaslik kerakligini ta’kidlaydi. Sahlbergning fikricha, texnologiya insoniy munosabatlarni kamaytirmasligi, aksincha, ularni boyitishi kerak. Shu sababli, sun’iy intellekt vositalaridan foydalanishda pedagogning ma’naviy va axloqiy yetakchilik roli saqlanib qoladi.

Amerikalik olim Benjamin Bloom tomonidan ishlab chiqilgan “mastery learning” konsepsiyasi keyinchalik raqamli va intellektual platformalarda rivojlantirildi. Bloom o‘quvchilarga individual yondashuv orqali yuqori natijalarga erishish mumkinligini ilmiy asoslab bergan. Zamonaviy sun’iy intellekt tizimlari aynan shu g‘oyani texnologik jihatdan amalga oshirish imkonini bermoqda. Misol sifatida Khan Academy platformasidagi “Khanmigo” sun’iy intellekt yordamchisini

keltirish mumkin. U o‘quvchining bilim darajasini tahlil qiladi, uning xatolarini aniqlaydi va unga individual tavsiyalar beradi. Shu bilan birga, tarbiyaviy mazmundagi savollar orqali o‘quvchining fikrlash doirasini kengaytiradi.

Sun’iy intellekt vositalari tarbiyaviy muloqotni ham yangi bosqichga olib chiqmoqda. Pedagogika fanida muloqot tarbiyaning eng muhim vositasi hisoblanadi. O‘quvchi bilan doimiy muloqot qilish orqali uning ichki dunyosini tushunish, muammolarini aniqlash va kerakli yordamni ko‘rsatish mumkin. Sun’iy intellekt asosidagi chatbotlar o‘quvchilar bilan kecha-kunduz muloqot qilish imkonini beradi. Ayniqsa, introvert yoki psixologik jihatdan tortinchoq o‘quvchilar bunday tizimlar bilan erkinroq muloqot qilishadi. Bu esa pedagog uchun o‘quvchining ichki kechinmalarini bilish va unga psixologik-pedagogik yordam ko‘rsatishda qo‘l keladi.

Rosalind Picard “Affective Computing” yo‘nalishini rivojlantirgan olimlardan biri hisoblanadi. U inson hissiyotlarini aniqlovchi va ularga mos javob qaytaruvchi sun’iy intellekt tizimlarini ishlab chiqish bo‘yicha tadqiqotlar olib borgan. Pikardning tadqiqotlari asosida yaratilgan tizimlar o‘quvchilarning emotsional holatini aniqlash va unga mos pedagogik yondashuvni tavsiya etishda qo‘llanilmoqda. Masalan, o‘quvchining yuz ifodasi, ovoz ohangi yoki yozgan matnlari orqali uning kayfiyati tahlil qilinadi va stress, tushkunlik yoki motivatsiya pasayishi holatlari aniqlanadi. Bu esa tarbiyaviy profilaktika ishlarini samarali tashkil etishga yordam beradi.

Sun’iy intellekt vositalari yordamida ma’naviy-ma’rifiy tadbirlarni tashkil etish ham ancha qulaylashmoqda. Masalan, virtual reallik va sun’iy intellekt integratsiyasi orqali tarixiy voqealarni interaktiv shaklda namoyish qilish mumkin. O‘quvchilar tarixiy shaxslar bilan “muloqot qilgandek” taassurotga ega bo‘lishadi. Bu esa ularda vatanparvarlik, tarixiy xotira va milliy g‘urur tuyg‘ularini shakllantirishga xizmat qiladi. Japan va South Korea maktablarida virtual tarixiy ekskursiyalar orqali yoshlarning milliy qadriyatlarga hurmati oshirilayotgani kuzatilmoqda.

Britaniyalik olim Neil Selwyn ta’limda raqamli texnologiyalar va sun’iy intellektning ijtimoiy ta’sirini o‘rganib, texnologiyalar faqat bilim berish emas, balki ijtimoiy va axloqiy qadriyatlarni shakllantirish vositasi ekanini ta’kidlaydi. Uning fikricha, sun’iy intellekt pedagogning o‘rnini egallamasligi kerak, aksincha, pedagogning tarbiyaviy faoliyatini kuchaytiruvchi yordamchi vosita sifatida xizmat qilishi lozim. Selwyn sun’iy intellektdan foydalanishda etik me’yorlarga rioya qilish, shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish va o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini cheklab qo‘ymaslik zarurligini alohida qayd etadi.

Sun’iy intellekt vositalari o‘quvchilarda axborot madaniyatini shakllantirishda ham muhim ahamiyatga ega. Raqamli jamiyat sharoitida yoshlar turli axborot oqimlari ta’sirida yashamoqda. Internetdagi noto‘g‘ri ma’lumotlar, destruktiv g‘oyalar va zararli kontentlar yoshlarning ongiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Sun’iy intellekt tizimlari zararli kontentlarni filtrlash, yoshga mos bo‘lmagan axborotlarni cheklash va foydali ma’lumotlarni tavsiya qilish imkoniyatiga ega.

Masalan, YouTube yoki TikTok algoritmlari orqali foydalanuvchining qiziqishlariga mos kontent tavsiya etiladi. Agar bu algoritmlar pedagogik va tarbiyaviy maqsadlarda to‘g‘ri yo‘naltirilsa, yoshlarning ma’naviy rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Finlandiyalik olim Pasi Sahlberg zamonaviy ta’limda texnologiyalarni insonparvarlik tamoyillari bilan uyg‘unlashtirish g‘oyasini ilgari surgan. U sun’iy intellektdan foydalanishda o‘quvchilarning ijtimoiy-emotsional rivojlanishini unutmaslik kerakligini ta’kidlaydi. Sahlbergning fikricha, texnologiya insoniy munosabatlarni kamaytirmasligi, aksincha, ularni boyitishi kerak. Shu sababli, sun’iy intellekt vositalaridan foydalanishda pedagogning ma’naviy va axloqiy yetakchilik roli saqlanib qoladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Shu bilan birga, sun’iy intellektdan tarbiyaviy jarayonda foydalanishda ayrim muammolar ham mavjud. Eng avvalo, texnologiyalarga haddan tashqari bog‘lanib qolish insoniy muloqotning kamayishiga olib kelishi mumkin. Tarbiya esa, avvalo, insoniy munosabat, mehr, e’tibor va namuna orqali amalga oshiriladi. Shuning uchun sun’iy intellekt hech qachon pedagogning o‘rnini to‘liq egallay olmaydi. Bundan tashqari, shaxsiy ma’lumotlarning xavfsizligi, algoritmlarning xolisligi va etik me’yorlarga rioya qilish masalalari ham dolzarb hisoblanadi.

UNESCO tomonidan 2021-yilda qabul qilingan “Artificial Intelligence and Education” tavsiyalarida sun’iy intellektdan foydalanishda inson huquqlari, tenglik, inkluzivlik va etik me’yorlarga amal qilish zarurligi ta’kidlangan [19]. Tashkilot ekspertlari AI texnologiyalaridan foydalanishda pedagogik maqsad ustuvor bo‘lishi kerakligini qayd etadilar. Texnologiya ta’lim va tarbiya sifatini oshirish uchun xizmat qilishi, insonning ma’naviy qadriyatlarini cheklamasligi lozim.

Uzbekistan ta’lim tizimida ham sun’iy intellekt texnologiyalarini joriy etish bo‘yicha qator ishlar amalga oshirilmoqda. Raqamli ta’lim platformalari, elektron kundalik tizimlari, masofaviy ta’lim vositalari va AI asosidagi xizmatlar bosqichma-bosqich joriy qilinmoqda. Bu esa tarbiyaviy faoliyatni zamonaviylashtirish va yoshlarni raqamli jamiyatga mos tayyorlash imkonini bermoqda. Ayniqsa, “Bir million dasturchi”, “Digital Uzbekistan” kabi loyihalar yoshlarning raqamli

kompetensiyalarini rivojlantirish bilan birga, ularda innovatsion fikrlash va texnologik madaniyatni shakllantirishga xizmat qilmoqda.

XULOSA

Sun’iy intellekt vositalaridan tarbiyaviy jarayonda foydalanish zamonaviy pedagogikaning istiqbolli yo‘nalishlaridan biridir. Ushbu texnologiyalar individual yondashuvni ta’minlash, ma’naviy-ma’rifiy faoliyatni boyitish, kommunikativ jarayonlarni kuchaytirish, monitoring va diagnostika imkoniyatlarini kengaytirish orqali tarbiya samaradorligini oshiradi. Shu bilan birga, sun’iy intellektdan foydalanishda insonparvarlik, etik me’yorlar va milliy qadriyatlarni saqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Kelajakda sun’iy intellekt va pedagogikaning integratsiyasi yanada rivojlanib, tarbiyaviy faoliyatning yangi innovatsion shakllari yuzaga kelishi kutilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Sahlberg P. Finnish Lessons 2.0: What Can the World Learn from Educational Change in Finland? - New York: Teachers College Press, 2015.
2. Muslimov N. Pedagogik kompetentlik va innovatsion faoliyat asoslari. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2015.
3. Anderson J. R. Cognitive Psychology and Its Implications. - New York: Worth Publishers, 2015.
4. Ishmuhamedov R., Yuldashev M. Ta’lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar. - Toshkent: Nihol, 2016.
5. Woolf B. P. Building Intelligent Interactive Tutors: Student-centered Strategies for Revolutionizing E-learning. - San Francisco: Morgan Kaufmann, 2016.
6. Intelligence: A Modern Approach. - Pearson Education, 2021.
7. Chen L., Chen P., Lin Z. Artificial Intelligence in Education: A Review // IEEE Access. - 2023. - Vol. 11.
8. Holmes W. Artificial Intelligence in Education. - Oxford University Press, 2023.
9. Siemens G., Baker R. Learning Analytics and Artificial Intelligence in Education. - New York: Springer, 2024.
10. OECD. Artificial Intelligence and the Future of Skills and Education. - Paris: OECD Publishing, 2024.
11. UNESCO. Generative AI and the Future of Education. - Paris: UNESCO Publishing, 2024.
12. OpenAI. Artificial Intelligence Tools for Education and Learning Support. - 2025.

TA’LIM SIFATINI BOSHQARISHNING XORIJIY TAJRIBALAR ASOSIDA KVALIMETRIK PARAMETRLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Karimova M.M. Nizomiy nomidagi
O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti
Pedagogika kafedrasi o‘qituvchisi
E-mail: kmm19811005@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada ta’lim sifatini boshqarishning kvalimetrik asoslari xorijiy davlatlar tajribasi misolida tadqiq etilgan. Finlandiya, Singapur, Janubiy Koreya, Germaniya va Buyuk Britaniya ta’lim tizimlarida qo‘llaniladigan sifatni o‘lchash ko‘rsatkichlari, baholash mezonlari hamda monitoring mexanizmlarining qiyosiy tahlili amalga oshirilgan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, zamonaviy kvalimetrik parametrlar to‘rt darajali tizim - kirish (input), jarayon (process), chiqish (output) va pirovard natija (outcome) ko‘rsatkichlariga ajratilishi aniqlangan. Muallif tomonidan O‘zbekiston Respublikasi umumiy o‘rta ta’lim tizimiga moslashtirilgan, 18 ta ko‘rsatkichdan iborat integral indeks modeli taklif etilgan. Tadqiqot xulosalari ta’lim sifatini boshqarishda faktlarga asoslangan qarorlar qabul qilish, maktab reytinglarini shakllantirish hamda pedagoglar malakasini baholash jarayonlarida samarali qo‘llanishi mumkin.

Kalit so‘zlar: ta’lim sifati, kvalimetriya, sifat menejmenti, baholash mezonlari, integral indeks, xalqaro qiyosiy tadqiqotlar, PISA, TIMSS, ta’lim standartlari, monitoring.

Аннотация. В данной статье исследуются квалиметрические основы управления качеством образования на примере зарубежного опыта. Проведён сравнительный анализ показателей измерения качества, критериев оценивания и механизмов мониторинга, применяемых в образовательных системах Финляндии, Сингапура, Южной Кореи, Германии и Великобритании. Результаты исследования показали, что современные квалиметрические параметры классифицируются по четырёхуровневой системе: входные (input), процессные (process), выходные (output) и результирующие (outcome) показатели. Автором предложена адаптированная для системы общего среднего образования Республики Узбекистан модель интегрального индекса, включающая 18 показателей. Полученные выводы могут быть использованы при принятии решений на основе данных, формировании рейтингов школ и оценке квалификации педагогических кадров.

Ключевые слова: качество образования, квалиметрия, менеджмент качества, критерии оценивания, интегральный индекс, международные

сравнительные исследования, PISA, TIMSS, образовательные стандарты, мониторинг.

Abstract. This article examines the qualimetric foundations of education quality management based on the experience of foreign countries. A comparative analysis was conducted of quality measurement indicators, assessment criteria, and monitoring mechanisms used in the education systems of Finland, Singapore, South Korea, Germany, and the United Kingdom. The findings reveal that modern qualimetric parameters are classified into a four-level system consisting of input, process, output, and outcome indicators. The author proposes an integral index model comprising eighteen indicators adapted to the general secondary education system of the Republic of Uzbekistan. The research findings may be applied in evidence-based decision-making, the development of school rankings, and the assessment of teachers' qualifications.

Keywords: quality of education, qualimetry, quality management, assessment criteria, integral index, international comparative studies, PISA, TIMSS, educational standards, monitoring.

KIRISH

Zamonaviy ta'lim tizimlari jahon miqyosida jadal sur'atlar bilan o'zgarib bormoqda. Globallashuv jarayonlari, raqamli iqtisodiyotning shakllanishi va mehnat bozorida yangi kasbiy kompetensiyalarga bo'lgan talab ta'lim sifatini boshqarishning an'anaviy yondashuvlarini qayta ko'rib chiqishni taqozo etmoqda. Bugungi kunda ta'lim sifati nafaqat pedagogik, balki iqtisodiy, ijtimoiy va strategik kategoriya sifatida e'tirof etiladi. Shu bois, ta'lim sifatini obyektiv o'lchash va boshqarish usullarini ilmiy asoslangan tarzda takomillashtirish dolzarb vazifalardan biriga aylangan.

Uzbekistan Respublikasida 2030-yilgacha bo'lgan davrda ta'lim tizimini rivojlantirish konsepsiyasi doirasida ta'lim sifatini baholashning milliy tizimini shakllantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ushbu konsepsiyada nazarda tutilgan vazifalarni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun xorijda sinovdan o'tgan kvalimetrik yondashuvlarni o'rganish va mahalliy sharoitlarga moslashtirish o'ta muhim ahamiyat kasb etadi.

Kvalimetriya (lot. «qualitas» - sifat va yun. «metreo» - o'lchayman) turli obyektlar, jarayonlar va hodisalar sifatini miqdoriy jihatdan o'lchash bilan shug'ullanuvchi fanlararo soha hisoblanadi. Ta'lim kvalimetriyasi esa bu umumiy nazariyaning maxsus tarmog'i bo'lib, uning predmeti pedagogik jarayonlar va ularning natijalari sifatining miqdoriy mezonlarini ishlab chiqishdan iboratdir.

Ushbu yo‘nalishdagi dastlabki tadqiqotlar XX asrning 70-yillarida boshlangan bo‘lib, hozirgi kunda OECD, UNESCO va World Bank kabi xalqaro tashkilotlar tomonidan amaliy qo‘llash uchun standart metodikalar shakllantirilgan.

Mazkur maqolaning maqsadi rivojlangan davlatlar tajribasi misolida ta’lim sifatini boshqarishning zamonaviy kvalimetrik parametrlarini tadqiq etish va ular asosida O‘zbekiston umumiy o‘rta ta’lim tizimi uchun takomillashtirilgan integral model ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqotning vazifalari quyidagilardan iborat: birinchidan, ta’lim kvalimetriyasining nazariy-metodologik asoslarini ochib berish; ikkinchidan, xorijiy davlatlarda qo‘llaniladigan sifat ko‘rsatkichlari tizimini qiyosiy tahlil qilish; uchinchidan, milliy ta’lim tizimi uchun moslashtirilgan kvalimetrik parametrlar majmuini taklif etish.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

Ta’lim sifatini kvalimetrik o‘lchash muammolari bo‘yicha ilmiy izlanishlar bir necha yo‘nalishda olib borilmoqda. Nazariy asoslarga bag‘ishlangan tadqiqotlarda Gennady Azgaldov va Aleksandr Subettoning ishlari alohida o‘rin tutadi. Ularda kvalimetriyaning umumiy metodologik prinsiplari va uning pedagogik jarayonlarga tatbiqi nazariy jihatdan asoslangan. A. Subettoning “Umumiy kvalimetriya asoslari” monografiyasida sifatni o‘lchashning tizimli-strukturaviy yondashuvi ishlab chiqilgan bo‘lib, ushbu yondashuv bugungi kunda keng qo‘llanilmoqda.

G‘arb tadqiqotchilari orasida Michael Scrivenning formativ va summativ baholash konsepsiyasi, Daniel Stufflebeamning CIPP (kontekst-kirish-jarayon-mahsulot) modeli hamda Thomas Guskey tomonidan ishlab chiqilgan professional rivojlanishni baholashning besh darajali modeli nazariy jihatdan yetakchi o‘rinni egallaydi. Ushbu modellar ta’lim sifatini tizimli ravishda o‘lchashning konseptual ramkalarini shakllantirgan.

Xalqaro qiyosiy tadqiqotlar doirasida OECD tomonidan amalga oshirilayotgan Programme for International Student Assessment, International Association for the Evaluation of Educational Achievement tashkilotining Trends in International Mathematics and Science Study va Progress in International Reading Literacy Study tadqiqotlari ta’lim natijalarini xalqaro miqyosda qiyoslash imkonini beradigan asosiy vositalar hisoblanadi. Ushbu tadqiqotlarning metodologiyasi psixometrik asoslarga, xususan, zamonaviy test nazariyasi (IRT - Item Response Theory) tamoyillariga tayanadi.

Central Asia mintaqasida ta’lim sifati muammolari bo‘yicha so‘nggi yillarda sezilarli ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. O‘zbekistonlik olimlardan U. Inoyatov, N. Muslimov, Sh. Sharipov, J. Yo‘ldoshev va boshqalarning ishlarida milliy ta’lim

tizimining sifat ko‘rsatkichlari, o‘qituvchilar malakasini oshirish va ta’lim muassasalarini baholash mexanizmlari o‘rganilgan. Biroq, xorijiy kvalimetrik yondashuvlarni mahalliy sharoitlarga tizimli moslashtirish masalasi hali yetarli darajada tadqiq etilmagan.

Tadqiqot jarayonida quyidagi ilmiy-pedagogik metodlardan foydalanildi: nazariy-qiyosiy tahlil - xorijiy va mahalliy adabiyotlarni qiyoslash, tizimli-strukturaviy tahlil - ta’lim sifati parametrlarini ierarxik tartiblash, ekspert baholash metodi - ko‘rsatkichlar og‘irlik koeffitsiyentlarini aniqlash, hujjatshunoslik metodi - normativ-huquqiy bazani o‘rganish, shuningdek, matematik-statistik tahlil - integral indeks parametrlarini hisoblashda qo‘llanildi. Tadqiqotning empirik asosini OECD, UNESCO Statistika instituti va World Bank ochiq ma’lumotlar bazalaridagi 2015-2024-yillarga oid ko‘rsatkichlar tashkil etadi.

Kvalimetrik parametrlarning klassifikatsiyasi. Zamonaviy ta’lim sifati menejmentida qo‘llaniladigan kvalimetrik parametrlarni to‘rt asosiy guruhga ajratish maqsadga muvofiqdir:

1. Kirish (input) parametrlari - moliyaviy resurslar (bir o‘quvchiga to‘g‘ri keladigan xarajat, YIMga nisbatan ta’lim xarajatlari ulushi), inson resurslari (o‘qituvchilarning malakasi, pedagogik ish staji, o‘qituvchi-o‘quvchi nisbati), moddiy-texnik baza (laboratoriyalar, kutubxona fondi, raqamli infratuzilma);
2. Jarayon (process) parametrlari - o‘quv dasturining sifati, pedagogik texnologiyalarning samaradorligi, o‘qituvchi-o‘quvchi o‘zaro ta’sirining sifati, sinfdagi ijtimoiy-psixologik iqlim, differensial yondashuvning qo‘llanilishi;
3. Chiqish (output) parametrlari - o‘quvchilar bilim darajasi (milliy va xalqaro testlar natijalari), bitiruvchilar ulushi, oliy ta’lim muassasalariga qabul ko‘rsatkichlari, kompetensiyalar shakllanganlik darajasi;
4. Pirovard (outcome) parametrlari - bitiruvchilarning mehnat bozoridagi muvaffaqiyati, fuqarolik va ijtimoiy faolligi, hayot davomida o‘rganishga moyillik, ijtimoiy-iqtisodiy manfaatlar.

Finland tajribasi. Finlandiya ta’lim tizimi jahon reytinglarida barqaror yuqori o‘rinlarni egallab kelmoqda. Bu muvaffaqiyatning asosida markazlashgan standartlashtirilgan testlardan voz kechib, maktablarning o‘zini o‘zi baholashi (self-evaluation) va hududiy ta’lim boshqarmalari darajasidagi sifat monitoringi yotadi. Finlandiya modelining o‘ziga xosligi shundaki, bu yerda tashqi baholash vositalari o‘qituvchilarga nisbatan nazorat quroli sifatida emas, balki metodik yordam vositasi sifatida qo‘llaniladi. Ta’lim sifatining kalit ko‘rsatkichlari sifatida tenglik indeksi (o‘quvchilarning ijtimoiy kelib chiqishi ta’siridan xolilik), maktablararo tafovut

koeffitsiyenti va o‘qituvchilarning professional avtonomiyasi darajasi qabul qilingan.

1-jadval

Xorijiy davlatlardagi ta’lim sifati kvalimetrik tizimlarining qiyosiy xususiyatlari

Davlat	Asosiy baholovchi institut	Yondashuv turi	Asosiy vosita	Natijalarning oshkoraligi
Finlandiya	Ta’lim boshqarmasi (OPH)	O‘zini o‘zi baholash + hamkasbiy baholash	Maktabning yillik hisoboti	Umumlashtirilgan, anonim
Singapur	Ta’lim vazirligi (MOE)	Tashqi audit (SEM)	9 ta kriterial soha	Qisman ochiq
Janubiy Koreya	KICE	Markazlashgan NAEA testlari	6-, 9-, 11-sinflar tanlovli baholash	Mintaqaviy darajada
Germaniya	IQB + yer institutlari	Federal-mintaqaviy monitoring	Ta’lim standartlariga muvofiqlik	Umumlashtirilgan
Buyuk Britaniya	Ofsted	Davriy inspeksiya	4 ta baholash sohasi	To‘liq ochiq

Taklif etilayotgan integral indeks modeli. Xorijiy tajribalarni tahlil qilish natijasida O‘zbekiston umumiy o‘rta ta’lim muassasalarining sifatini baholash uchun to‘rt blokdan iborat integral indeks modeli taklif etiladi. Model tarkibidagi 18 ta ko‘rsatkich quyidagicha tasniflanadi:

birinchi blok - «Resurs va sharoitlar» (og‘irligi - 0,20): bir o‘quvchiga to‘g‘ri keladigan xarajatlar hajmi; malakaviy toifaga ega o‘qituvchilar ulushi; raqamli ta’lim resurslaridan foydalanish imkoniyati darajasi; sinf to‘ldirilish koeffitsiyenti;

ikkinchi blok «Ta’lim jarayoni sifati» (og‘irligi - 0,25): o‘quv dasturining zamonaviylik indeksi; pedagogik innovatsiyalarni qo‘llash darajasi; o‘quvchilar bilan individual ishlash koeffitsiyenti; sinfdagi psixologik iqlim ko‘rsatkichlari; ota-onalarning ta’lim jarayoniga jalb etilganlik darajasi;

uchinchi blok - «Ta’lim natijalari» (og‘irligi - 0,35): asosiy fanlar bo‘yicha bilim darajasining milliy baholash natijalari; xalqaro baholash tadqiqotlarida ishtirok etish va erishilgan natijalar; funksional savodxonlik darajasi; bitiruvchilarning oliy ta’lim muassasalariga qabul qilinish ulushi; maktab bitirish imtihonlari natijalari;

to‘rtinchi blok - «Pirovard ta’sir» (og‘irligi - 0,20): bitiruvchilarning uch yillik ta’lim traektoriyasi; o‘quvchilar va ota-onalar qoniqish indeksi; o‘qituvchilarning

maktabda barqaror faoliyat yuritish koeffitsiyenti; ta’lim muassasasining mintaqaviy reytingdagi o‘rni.

Ko‘rsatkichlarning og‘irlik koeffitsiyentlari ekspert baholash metodi asosida aniqlanadi hamda muntazam ravishda qayta ko‘rib chiqilishi nazarda tutiladi. Umumiy integral indeks quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$I=\sum(w_i*P_i)*I$$

bunda:

w_i - ko‘rsatkichning og‘irlik koeffitsiyenti;

P_i - ko‘rsatkichning 0 dan 1 gacha oraliqda normallashtirilgan qiymati.

TAHLIL VA NATIJALAR

Olib borilgan qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, ta’lim sifatini boshqarishning kvalimetrik parametrlarini ishlab chiqishda oddiy nusxa ko‘chirish yondashuvi samarali natija bermaydi. Xorijiy modellarning har biri o‘zining ijtimoiy-madaniy, iqtisodiy va tarixiy kontekstida shakllangan. Masalan, Finlandiyaning o‘zini o‘zi baholash modeli o‘qituvchilarning yuqori professional avtonomiyasi hamda jamiyatdagi ijtimoiy ishonch darajasiga asoslanadi; Singapur modeli davlatning kuchli strategik rejalashtirish tizimiga tayangan; Buyuk Britaniyaning Ofsted tizimi esa ochiq axborot siyosati va ota-onalarning maktab tanlashdagi faol ishtiroki tamoyili asosida faoliyat yuritadi.

O‘zbekiston sharoitida ushbu tajribalarni moslashtirish jarayonida bir qator muhim omillarni hisobga olish zarur: mintaqalar o‘rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy tafovutlar, shahar va qishloq maktablarining turlicha imkoniyatlari, shuningdek, o‘zbek, rus, qoraqalpoq va boshqa tillarda ta’lim beruvchi muassasalarning lingvistik xususiyatlari. Shu bois taklif etilayotgan integral indeks modeli yagona universal mezon asosida emas, balki «o‘xshash guruhlar ichida qiyoslash» (like-for-like) tamoyili asosida qo‘llanilishi maqsadga muvofiqdir.

Kvalimetrik yondashuvning yana bir muhim jihati uning maqsadini to‘g‘ri talqin qilish bilan bog‘liq. Sifat ko‘rsatkichlarining asosiy vazifasi maktablarni jazolash yoki ularni «yaxshi» va «yomon» toifalarga ajratish emas, balki tizimdagi zaif bo‘g‘inlarni aniqlash hamda ularga maqsadli ravishda resurs va metodik yordam yo‘naltirishdan iboratdir. Mazkur yondashuv Janubiy Koreyaning teng imkoniyatlar granti mexanizmida samarali tarzda joriy etilgan bo‘lib, ushbu tajriba O‘zbekiston ta’lim tizimi uchun ham muhim amaliy axamiyat kasb etadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Olib borilgan tadqiqot natijasida quyidagi asosiy xulosalarga kelindi:

Birinchidan, zamonaviy ta’lim kvalimetriyasi to‘rt darajali (kirish - jarayon - chiqish - pirovard) tuzilmaga ega bo‘lib, uning asosida tizimli yondashuv hamda

evidensiyaga asoslangan boshqaruv tamoyillari yotadi. Faqatgina o‘quvchilarning test natijalariga tayangan holda ta’lim sifatini baholash metodologik jihatdan cheklangan yondashuv hisoblanadi va zamonaviy talablarga to‘liq javob bermaydi.

Ikkinchidan, rivojlangan davlatlar tajribasi ta’lim sifatini boshqarishda tashqi va ichki baholash mexanizmlarining mutanosib uyg‘unligi muhim ahamiyat kasb etishini ko‘rsatadi. Shu nuqtai nazardan, O‘zbekistonda ham ta’lim sifati inspeksiya mexanizmi bilan bir qatorda maktablarning o‘zini o‘zi baholash institutini faol joriy etish maqsadga muvofiqdir.

Uchinchidan, maqolada taklif etilgan 18 ta ko‘rsatkichdan iborat integral indeks modeli O‘zbekiston umumiy o‘rta ta’lim tizimida pilot loyiha sifatida sinovdan o‘tkazilishi, olingan natijalar asosida takomillashtirilishi hamda milliy ta’lim sifati monitoring tizimining tarkibiy qismi sifatida joriy etilishi mumkin.

To‘rtinchidan, kvalimetrik monitoring tizimini joriy etish o‘qituvchilar va rahbar kadrlarning ma’lumotlarni tahlil qilish bo‘yicha kompetensiyalarini rivojlantirish bilan uzviy bog‘liq holda amalga oshirilishi zarur. Aks holda, yig‘iladigan ma’lumotlar formal xarakter kasb etib, real boshqaruv qarorlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatmaydi.

Kelgusidagi tadqiqotlarda taklif etilayotgan modelni empirik sinovdan o‘tkazish, ko‘rsatkichlarning og‘irlik koeffitsiyentlarini Delfi metodi asosida aniqlashtirish hamda integral indeks natijalarini xalqaro qiyosiy baholash ko‘rsatkichlari bilan korrelyatsion tahlil qilish rejalashtirilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Azgaldov G.G., Kostin A.V., Sadovov V.V. Kvalimetriya uchun mutaxassislar. - M.: INFRA-M, 2020. - 320 b.

2. Subetto A.I. Kvalimetriya: nazariya, metodologiya, amaliyot. - SPb.: Astreya-sentr, 2021. - 464 b.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son «2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida»gi Farmoni.

4. OECD. PISA 2022 Results (Volume I): The State of Learning and Equity in Education. - Paris: OECD Publishing, 2023. - 456 p.

5. Sahlberg P. Finnish Lessons 3.0: What Can the World Learn from Educational Change in Finland. - New York: Teachers College Press, 2021. - 288 p.

6. Ng P.T. Learning from Singapore: The Power of Paradoxes. - London: Routledge, 2017. - 192 p.

7. Stufflebeam D.L., Zhang G. The CIPP Evaluation Model: How to Evaluate for Improvement and Accountability. - New York: Guilford Press, 2017. - 371 p.

8. UNESCO. Global Education Monitoring Report 2023: Technology in education - A tool on whose terms? - Paris: UNESCO, 2023. - 432 p.

9. Ofsted. Education Inspection Framework. - Manchester: Ofsted, 2023. - 48 p.

10. Inoyatov U.I. Ta’lim menejmenti va ta’lim sifati. Toshkent: Fan, 2019. 256 b.

11. Muslimov N.A. Pedagogik kvalimetriya asoslari. Toshkent: TDPU, 2020. 184 b.

12. Yo‘ldoshev J.G‘. Ta’lim sifatini baholashning zamonaviy yondashuvlari // Pedagogika va psixologiya muammolari. - 2022. - № 3. - B. 45-52.

13. Scheerens J. Educational Effectiveness and Ineffectiveness: A Critical Review of the Knowledge Base. - Dordrecht: Springer, 2016. - 408 p.

14. Korea Institute for Curriculum and Evaluation (KICE). National Assessment of Educational Achievement: Technical Report. - Seoul: KICE, 2022. - 120 p.

15. World Bank. Learning to Realize Education‘s Promise: World Development Report 2018. - Washington, DC: World Bank, 2018. - 240 p.

CHAQIRUVGA QADAR BOSHLANG‘ICH TAYYORGARLIK FANI O‘QITUVCHISINING KASBIY KOMPETENSIYASI VA METODIK MAHORATI

Uzoqov A.A.
O‘zbekiston milliy universiteti
Harbiy tayyorgarlik o‘quv markazi boshlig‘ining o‘quv ishlari bo‘yicha o‘rinbosari
P.f.f.d (PhD), dotsent

Annotatsiya: Ushbu maqolada bugungi kunda ta’lim tizimidagi islohotlar doirasida “Chaqiruvga qadar boshlang‘ich tayyorgarlik” (CHQBT) fani o‘qituvchilariga qo‘yilayotgan zamonaviy talablar, ularning kasbiy kompetensiyalari va metodik mahoratini oshirish masalalari tahlil qilinadi. Maqolada o‘qituvchining pedagogik, psixologik va harbiy-texnik tayyorgarligi o‘rtasidagi mutanosiblik, o‘quvchilarda vatanparvarlik ruhini shakllantirishda innovatsion metodlarning o‘rni yoritilgan.

Kalit so‘zlar: CHQBT, kasbiy kompetensiya, metodik mahorat, vatanparvarlik, harbiy ta’lim, innovatsion texnologiyalar, pedagogik mahorat, kreativlik.

Аннотация: В данной статье в рамках современных реформ в системе образования анализируются требования, предъявляемые к преподавателям дисциплины «Начальная допризывная подготовка» (НДП), вопросы повышения их профессиональных компетенций и методического мастерства. В статье освещается баланс между педагогической, психологической и военно-технической подготовкой учителя, а также роль инновационных методов в формировании у учащихся духа патриотизма.

Ключевые слова: НДП, профессиональная компетенция, методическое мастерство, патриотизм, военное образование, инновационные технологии, педагогическое мастерство, креативность.

Annatation: This article analyzes the modern requirements for teachers of "Initial Pre-conscription Training" (IPT) within the framework of today's educational reforms, as well as the issues of enhancing their professional competencies and methodical skills. The article highlights the balance between the teacher's pedagogical, psychological, and military-technical training, and the role of innovative methods in fostering a spirit of patriotism among students.

Keywords: IPT (Initial Pre-conscription Training), professional competence, methodical skill, patriotism, military education, innovative technologies, pedagogical mastery, creativity.

KIRISH.

Yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash hamda ularni Vatan himoyasiga tayyorlash har qanday davlatning eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasida ham ushbu yo‘nalishda keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda [1]. Chaqiruvga qadar boshlang‘ich tayyorgarlik (CHQBT) fani umumiy o‘rta va professional ta’lim tizimida o‘quvchi-yoshlarni harbiy xizmatga tayyorlashning asosiy o‘quv-tarbiyaviy vositasi sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, mazkur sohada ayrim muammolar mavjud bo‘lib, ularni bartaraf etish ta’lim jarayonining samaradorligini yanada oshirish imkonini beradi.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqotni yoritishda harbiy pedagogika, vatanparvarlik tarbiyasi hamda pedagoglarning kasbiy kompetensiyasiga oid ilmiy adabiyotlardan foydalanildi. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining yoshlarga oid davlat siyosati va mudofaa sohasini rivojlantirishga qaratilgan me’yoriy-huquqiy hujjatlarida yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash hamda ularni harbiy xizmatga tayyorlash davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Mazkur hujjatlar CHQBT fanini takomillashtirishning nazariy va amaliy asoslarini belgilab beradi.

Harbiy pedagogika yo‘nalishida olib borilgan ilmiy tadqiqotlarda CHQBT fanining o‘quvchi-yoshlarni jismoniy, ma’naviy va ruhiy jihatdan tayyorlashdagi o‘rni keng yoritilgan. Tadqiqotchilar o‘qituvchining kasbiy kompetensiyasi, metodik mahorati hamda shaxsiy namunasini ta’lim samaradorligining muhim omili sifatida baholaydilar. Ayniqsa, zamonaviy pedagogik texnologiyalar va interaktiv metodlardan foydalanish o‘quvchilarning harbiy tayyorgarlikka bo‘lgan qiziqishini oshirishga xizmat qilishi ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

Shuningdek, axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga oid ilmiy ishlarda virtual poligonlar, elektron simulyatorlar hamda multimedia vositalarining CHQBT darslaridagi ahamiyati ko‘rsatib berilgan. Mazkur adabiyotlarda raqamli pedagogika vositalari yordamida nazariya va amaliyotni integratsiyalash, o‘quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini hamda amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirish mumkinligi alohida ta’kidlangan.

Pedagogik-psixologik manbalarda esa o‘smir yoshdagi o‘quvchilarning individual xususiyatlarini хисобга olish, ularda harbiy xizmatga nisbatan ijobiy

motivatsiyani shakllantirish va jamoaviy intizomni rivojlantirish masalalari yoritilgan. Shu bois foydalanilgan adabiyotlar mazkur tadqiqotning nazariy-metodologik asosini tashkil etdi.

Matn ilmiy-uslubiy jihatdan tahrir qilinib, mazmuni saqlangan holda quyidagi ko‘rinishga keltirildi:

Tadqiqot jarayonida tahliliy, qiyosiy, pedagogik kuzatish va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. CHQBT fanini o‘qitish jarayonidagi zamonaviy yondashuvlar, o‘qituvchilarning kasbiy kompetensiyalari hamda metodik faoliyati ilmiy-pedagogik jihatdan o‘rganildi. Shuningdek, interaktiv metodlar va innovatsion texnologiyalarning ta’lim samaradorligiga ta’siri tahlil qilindi.

1. Chaqiruvga qadar boshlang‘ich tayyorgarlik fanining maqsad va vazifalari

CHQBT fanining asosiy maqsadi o‘quvchi-yoshlarni harbiy xizmatga jismoniy, ruhiy va nazariy jihatdan tayyorlash, ularda vatanparvarlik, milliy g‘urur hamda ma’naviy barkamollik tuyg‘ularini shakllantirishdan iborat.

Mazkur fanning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- o‘quvchilarni Qurolli Kuchlar tuzilishi va Vatan himoyasining huquqiy asoslari bilan tanishtirish;
- harbiy intizom, saf va jangovar tayyorgarlik elementlarini o‘rgatish;
- jismoniy tayyorgarlikni mustahkamlash;
- birinchi tibbiy yordam ko‘rsatish ko‘nikmalarini shakllantirish;
- yong‘in xavfsizligi, fuqaro muhofazasi hamda favqulodda vaziyatlarda to‘g‘ri harakat qilishni o‘rgatish.

O‘zbekiston Respublikasining mustaqilligini mustahkamlash, uning mudofaa qudratini oshirish hamda Qurolli Kuchlar uchun ma’nan yetuk va jismonan sog‘lom yoshlarni tayyorlash bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir. Ushbu jarayonda umumiy o‘rta ta’lim maktablari va akademik litseylarda o‘qitiladigan “Chaqiruvga qadar boshlang‘ich tayyorgarlik” fani alohida o‘rin tutadi. Mazkur fan o‘qituvchisi (chaqiruvga qadar tayyorgarlik rahbari) nafaqat harbiy bilim beruvchi mutaxassis, balki yoshlar qalbiga vatanparvarlik tuyg‘usini singdiruvchi muhim pedagog ham hisoblanadi [2].

Shu sababli uning kasbiy kompetensiyasi va metodik mahorati ta’lim samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi.

2. Chaqiruvga qadar boshlang‘ich tayyorgarlik fani o‘qituvchisining kasbiy kompetensiyalari

Kasbiy kompetensiya - bu o‘qituvchining nafaqat bilimga ega bo‘lishi, balki ushbu bilimlarni murakkab pedagogik vaziyatlarda samarali qo‘llay olish qobiliyatidir.

CHQBT o‘qituvchisi uchun quyidagi kompetensiyalar ustuvor hisoblanadi:

Soha bo‘yicha (harbiy-mutaxassislik) kompetensiya**.**O‘qituvchi O‘zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarining tuzilishi, harbiy nizomlar, otish tayyorgarligi, saf tayyorgarligi hamda fuqaro muhofazasi bo‘yicha mukammal bilimga ega bo‘lishi zarur. U qurol-aslahalarni nafaqat nazariy jihatdan bilishi, balki amaliy tarzda namoyish eta olishi ham lozim [3].

Pedagogik va psixologik kompetensiya**.**

O‘smir yoshdagi o‘quvchilar bilan ishlash o‘qituvchidan yuqori psixologik tayyorgarlikni talab qiladi. O‘quvchilarning individual xususiyatlarini ҳисобга olish va ularda harbiy xizmatga nisbatan ijobiy motivatsiyani shakllantirish ushbu kompetensiyaning asosini tashkil etadi.

Axborot-kommunikatsion kompetensiya.

Zamonaviy darslarni videodarslar, virtual poligonlar va elektron simulyatorlarsiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Shu sababli o‘qituvchi axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini dars jarayoniga samarali tatbiq eta olishi kerak.

3. Metodik mahorat - ta’lim sifatining kafolati

Metodik mahorat o‘qituvchining darsni tashkil etishda qo‘llaydigan usullari, vositalari hamda o‘quvchilar bilan samarali aloqa o‘rnatish san’atidir. CHQBT darslari o‘ziga xos xususiyatga ega bo‘lib, ular sinf xonasida, ochiq maydonda (saf maydonchasi) hamda maxsus xonalarda (qurolxona) tashkil etiladi.

CHQBT fani o‘qituvchisi dars samaradorligini oshirish maqsadida quyidagi interaktiv metodlardan foydalanishi maqsadga muvofiq:

- “Aqliy hujum” - harbiy-taktik vaziyatlarda tezkor qaror қабул қилиш ko‘nikmalarini shakllantirishda;

- “Keys-stadi” - favqulodda vaziyatlarda (birinchi yordam ko‘rsatish, radiatsiyadan himoyalanish va boshqalar) to‘g‘ri harakat qilishni tahlil etishda;

- Modellashtirish - jangovar vaziyatlarni sinf yoki maydon sharoitida kichik ko‘rinishda tashkil etishda.

Harbiy ta’limda “Menga qarab bajaring!” tamoyili muhim metodik asos hisoblanadi. O‘qituvchining tashqi ko‘rinishi, kiyinish madaniyati, safdagi harakatlari hamda buyruqlarni aniq va ravon berishi o‘quvchilar uchun amaliy namuna vazifasini bajaradi. Metodik mahorat aynan o‘quvchilarning қизиқишini saqlab qolgan holda intizomni ta’minlashda namoyon bo‘ladi.

4. CHQBT o‘qituvchisining kreativligi va innovatsion faoliyati

Bugungi kun o‘qituvchisi faqat tayyor darslik bilan cheklanib qolmasligi kerak. Kreativlik - bu o‘qituvchining dars jarayoniga yangicha yondashuvlarni olib kirishi demakdir.

Jumladan:

- o‘quvchilarning ijodiy fikrlashi va muammolarni hal etish ko‘nikmalarini rivojlantirish;
- virtual ta’lim texnologiyalarini joriy etish metodikasini takomillashtirish;
- nazariya va amaliyot o‘rtasidagi bog‘liqlikni kuchaytirish;
- innovatsion ta’lim texnologiyalarini o‘quv jarayoniga tatbiq etish;
- umumiy o‘rta va professional ta’lim tizimlari o‘rtasida uzluksizlikni таъминлаш.

Shuningdek, vatanparvarlik mavzusidagi darslarni harbiy qismlar yoki G‘alaba bog‘i kabi majmualarda tashkil etish, “Yosh chegarachilar” va “Vatanparvarlar” musobaqalarini zamonaviy formatda o‘tkazish, QR-kod texnologiyalari orqali harbiy texnikalar haqida ma’lumot berish ham samarali innovatsion yondashuvlar sirasiga kiradi.

5. Yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda o‘qituvchining o‘rni

CHQBT o‘qituvchisining metodik mahorati faqat harbiy bilim berish bilan cheklanmaydi. Uning asosiy vazifasi milliy g‘oya va vatanparvarlik ruhini o‘quvchilar ongiga singdirishdan iboratdir.

Bunda quyidagi kompetensiyalar muhim ahamiyat kasb etadi:

- ijtimoiy-siyosiy kompetensiya - davlat siyosati va mudofaa doktrinasini bilish orqali o‘quvchilarda siyosiy hushyorlikni shakllantirish;
- nutq madaniyati kompetensiyasi - buyruq va tushuntirishlarning aniq hamda ravon bo‘lishi orqali axborotni to‘g‘ri qabul qilishni таъминlash [4];
- tashkilotchilik kompetensiyasi - tadbirlar va saf mashqlarini samarali boshqarish, jamoaviy jipslik va intizomni shakllantirish.

6. Chaqiruvga qadar boshlang‘ich tayyorgarlik o‘qituvchisi faoliyatidagi muammolar va yechimlar

Mazkur yo‘nalishda mavjud muammolarni bartaraf etish uchun o‘qituvchilarning kasbiy malakasini muntazam oshirish, zamonaviy texnologiyalar bilan jihozlangan o‘quv bazalarini yaratish, interaktiv metodlarni keng joriy etish hamda amaliy mashg‘ulotlar ulushini ko‘paytirish zarur hisoblanadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tahlillar natijasida CHQBT fanini o‘qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar va interaktiv metodlardan foydalanish o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma hamda vatanparvarlik sifatlarini rivojlantirishda muhim аҳамият kasb etishi aniqlandi. Ayniqsa, virtual ta’lim vositalari, modellashtirish usullari hamda amaliy mashg‘ulotlar o‘quvchilarning harbiy tayyorgarlikka bo‘lgan qiziqishini oshirishga xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari CHQBT o‘qituvchisining kasbiy

kompetensiyasi va metodik mahoratini takomillashtirish ta’lim sifati hamda yoshlarning harbiy-vatanparvarlik tarbiyasini kuchaytirishda muhim omil ekanligini ko‘rsatdi.

Hozirgi vaqtda o‘qituvchilarning metodik mahoratini oshirish yo‘lida ayrim muammolar mavjud:

Moddiy-texnik baza.

Ayrim umumta’lim maktablarida dars qurollari, maxsus jihozlar va o‘quv poligonlarining yetishmasligi kuzatilmoqda.

Yechim:

O‘qituvchi o‘z metodik mahoratidan samarali foydalangan holda qo‘lbola ko‘rgazmali vositalar tayyorlashi, shuningdek, virtual laboratoriyalar va elektron simulyatorlardan foydalanishi maqsadga muvofiqdir.

Malaka oshirish.

Harbiy sohadagi yangiliklar, zamonaviy pedagogik texnologiyalar hamda innovatsion metodlardan doimiy ravishda xabardor bo‘lib borish zarur.

XULOSA

Chaqiruvga qadar boshlang‘ich tayyorgarlik fani o‘qituvchisi nafaqat harbiy bilim beruvchi mutaxassis yoki zaxiradagi harbiy xizmatchi, balki yosh avlodning ma’naviy-axloqiy tarbiyasini shakllantiruvchi muhim pedagog ham hisoblanadi. Uning kasbiy kompetensiyasi va metodik mahorati qanchalik yuqori bo‘lsa, yoshlarning armiyaga bo‘lgan qiziqishi, Vatanga sadoqati va uni himoya qilishga tayyorligi shunchalik mustahkam bo‘ladi.

O‘qituvchining doimiy ravishda o‘z ustida ishlashi, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni puxta egallashi hamda o‘quvchilar учун shaxsiy namuna bo‘la olishi milliy armiyaning kelajakdagi mustahkam poydevorini yaratishda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Mirziyoyev Sh.M. (2018). Yoshlarning ma’naviy-axloqiy va jismoniy tarbiyasini yangi bosqichga ko‘tarish chora-tadbirlari to‘g‘risida. PQ-3907-son qaror, 14-avgust, 2018-y.
2. Mirziyoyev Sh.M. “Yangi O‘zbekiston - yangi dunyo” asari. Toshkent, 2021.
3. Xolmatov B. “Boshlang‘ich harbiy tayyorgarlik metodikasi”. Toshkent, 2019.
4. Safarov B., Raxmatullayev M. (2021). Harbiy tayyorgarlik jarayonida vatanparvarlik tarbiyasining pedagogik jihatlari. Pedagogik tadqiqotlar jurnali, 4(2), 45-52.

INNOVATSION TARBIYA TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA TALABALARNING MA’NAVIY KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH

Xabibullayeva Shaxlo Ulmesovna
Nizomiy nomidagi O‘zbekiston Milliy pedagogika universiteti
Pedagogika kafedrasi v.b.dotsenti
Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Ushbu maqolada innovatsion tarbiya texnologiyalari asosida talabalarning ma’naviy kompetensiyasini rivojlantirish masalalari tahlil qilingan. Tadqiqotda zamonaviy pedagogik yondashuvlar, interfaol metodlar, raqamli ta’lim texnologiyalari hamda loyiha asosida o‘qitish usullarining tarbiyaviy jarayondagi o‘rni yoritilgan. Shuningdek, innovatsion ta’lim vositalari orqali talabalarning axloqiy qadriyatlari, mustaqil fikrlashi va ijtimoiy faolligini rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari kompetensiyaviy yondashuv asosida tashkil etilgan tarbiyaviy jarayon talabalarning ma’naviy kompetensiyasini samarali rivojlantirishga xizmat qilishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: innovatsion tarbiya, ma’naviy kompetensiya, pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlar, raqamli ta’lim, talaba shaxsiyati, axloqiy tarbiya, kompetensiyaviy yondashuv.

Annotation. This article examines the development of students’ spiritual competence based on innovative educational technologies. The study analyzes the role of modern pedagogical approaches, interactive teaching methods, digital learning technologies, and project-based learning in the educational process. Furthermore, the pedagogical possibilities of developing students’ moral values, independent thinking, and social activity through innovative educational tools are scientifically substantiated. The findings indicate that an educational process organized on the basis of a competency-based approach contributes effectively to the development of students’ spiritual competence.

Keywords: innovative education, spiritual competence, pedagogical technologies, interactive methods, digital learning, student personality, moral education, competency-based approach.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы развития духовной компетентности студентов на основе инновационных технологий воспитания. В исследовании проанализированы современные педагогические подходы, интерактивные методы обучения, цифровые образовательные

технологии и проектное обучение в воспитательном процессе. Также научно обоснованы педагогические возможности развития нравственных ценностей, самостоятельного мышления и социальной активности студентов посредством инновационных образовательных средств. Результаты исследования показывают, что воспитательный процесс, организованный на основе компетентностного подхода, способствует эффективному развитию духовной компетентности студентов.

Ключевые слова: инновационное воспитание, духовная компетентность, педагогические технологии, интерактивные методы, цифровое обучение, личность студента, нравственное воспитание, компетентностный подход.

KIRISH

Innovatsion tarbiya texnologiyalari asosida talabalarning ma’naviy kompetensiyasini rivojlantirish bugungi kunda zamonaviy pedagogikaning eng dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Global axborotlashuv jarayonlari, raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi hamda ta’lim tizimining transformatsiyasi shuni ko‘rsatmoqdaki, an’anaviy tarbiya usullari endilikda yoshlarning ma’naviy dunyoqarashini to‘liq shakllantirish uchun yetarli bo‘lmay qolmoqda. Shu sababli innovatsion yondashuvlar asosida tarbiyaviy jarayonni tashkil etish, talabalarda nafaqat bilim va ko‘nikmalarni, balki yuksak ma’naviy qadriyatlarni ham shakllantirish muhim vazifa sifatida qaralmoqda.

Ma’naviy kompetensiya tushunchasi shaxsning axloqiy qadriyatlarni anglash, ularni hayotda qo‘llay olish, ijtimoiy munosabatlarda to‘g‘ri qaror qabul qilish hamda jamiyatda o‘z o‘rnini topish qobiliyatini ifodalaydi. Mazkur kompetensiya faqat bilim bilan emas, balki ichki e’tiqod, axloqiy madaniyat va hayotiy tajriba bilan ham chambarchas bog‘liqdir. Innovatsion tarbiya texnologiyalari esa aynan ushbu jarayonni samarali tashkil etishga xizmat qiladi.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

Zamonaviy pedagogikada innovatsion texnologiyalar deganda interfaol metodlar, raqamli platformalar, simulyatsion o‘yinlar, loyiha asosida o‘qitish, masofaviy ta’lim tizimlari hamda blended learning kabi yondashuvlar tushuniladi. Ushbu texnologiyalar talabalarning faolligini oshiradi, ularni mustaqil fikrlashga undaydi va eng muhimi, tarbiyaviy jarayonni jonlantirishga xizmat qiladi.

Masalan, interfaol metodlar asosida tashkil etilgan darslarda talabalar faqat tinglovchi emas, balki faol ishtirokchiga aylanadi. Bu esa ularning ma’naviy qarashlarini mustahkamlashga yordam beradi. Ma’naviy kompetensiyani

rivojlantirishda Lev Vygotskyning ijtimoiy konstruktivizm nazariyasi muhim o‘rin tutadi. Unga ko‘ra, shaxsning rivojlanishi ijtimoiy muhit bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, bilimlar va qadriyatlar muloqot jarayonida shakllanadi.

Innovatsion tarbiya texnologiyalari aynan shu muloqot muhitini yaratadi. Talabalar guruhlarda ishlash, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish hamda birgalikda yechim topish jarayonida nafaqat bilim oladi, balki ma’naviy jihatdan ham rivojlanadi. Jean Piagetning kognitiv rivojlanish nazariyasida esa shaxsning fikrlash jarayoni bosqichma-bosqich shakllanishi ta’kidlanadi. Innovatsion yondashuvlar ushbu bosqichlarni tezlashtiradi va chuqurlashtiradi. Masalan, simulyatsion o‘yinlar orqali talabalar real hayotga yaqin vaziyatlarda qaror qabul qilishni o‘rganadi. Bu jarayon ularning axloqiy tanlov qilish qobiliyatini rivojlantiradi.

Benjamin Bloom taksonomiyasi esa ta’lim maqsadlarini bilish, tushunish, qo‘llash, tahlil qilish, sintez qilish va baholash bosqichlariga ajratadi [7]. Innovatsion tarbiya texnologiyalari ushbu bosqichlarning barchasini qamrab oladi. Talabalar nafaqat ma’lumotni eslab qoladi, balki uni tahlil qiladi hamda hayotiy vaziyatlarda qo‘llaydi. Bu esa ma’naviy kompetensiyaning chuqur shakllanishiga olib keladi.

Carl Rogersning gumanistik pedagogikasi ham mazkur jarayonda muhim ahamiyat kasb etadi. U shaxsga yo‘naltirilgan ta’limni ilgari suradi va ҳap bir talabaning ichki salohiyatini ochishga e’tibor qaratadi. Innovatsion tarbiya texnologiyalari esa aynan individual yondashuvni amalga oshirish imkonini beradi. Masalan, individual ta’lim trayektoriyalari orqali har bir talabaning ehtiyojlari va qiziqishlari inobatga olinadi.

John Deweyning tajribaga asoslangan ta’lim konsepsiyasi ham innovatsion tarbiya texnologiyalariga yaqin hisoblanadi. Unga ko‘ra, bilim tajriba orqali shakllanadi [4]. Talabalar real hayotiy loyihalarda иштирок etish orqali ma’naviy qadriyatlarni chuqurroq anglaydi. Masalan, ijtimoiy loyihalarda qatnashish ularning hamdardlik, mas’uliyat va jamoaviylik kabi sifatlarini rivojlantiradi.

Abdulla Avloniy tarbiya haqida “tarbiya biz uchun yo hayot, yo mamot masalasidir” [1], deb ta’kidlagan. Uning qarashlari bugungi innovatsion yondashuvlar bilan uyg‘unlashadi, chunki har ikkisi ham inson shaxsini barkamol etib shakllantirishga qaratilgan. Avloniy asarlarida ma’naviy tarbiya asosiy o‘rinda turadi va bu g‘oya zamonaviy ta’lim texnologiyalarida ham o‘z aksini topmoqda.

Shuningdek, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat hamda Abdulhamid Cho‘lpon kabi jadid ma’rifatparvarlarining qarashlari ham talabalarning ma’naviy kompetensiyasini shakllantirishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Ular milliy qadriyatlar, vatanparvarlik va ma’naviy poklikni yuksak qadrlaganlar.

Innovatsion texnologiyalar esa ushbu qadriyatlarni zamonaviy formatda yetkazish imkonini beradi.

Mazkur tadqiqotda innovatsion tarbiya texnologiyalari asosida talabalarning ma’naviy kompetensiyasini rivojlantirish masalalari pedagogik va psixologik yondashuvlar asosida o‘rganildi. Tadqiqot jarayonida tahliliy, qiyosiy, kuzatish hamda umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Shuningdek, Lev Vygotskyning ijtimoiy konstruktivizm nazariyasi, Jean Piagetning kognitiv rivojlanish konsepsiyasi, Benjamin Bloom taksonomiyasi hamda Carl Rogersning gumanistik pedagogikasi nazariy-metodologik asos sifatida qo‘llanildi.

Tadqiqot davomida interfaol metodlar, loyiha asosida o‘qitish, simulyatsion texnologiyalar va raqamli ta’lim vositalarining talabalarning ma’naviy kompetensiyasiga ta’siri tahlil qilindi. Olingan natijalar innovatsion pedagogik texnologiyalar talabalarning mustaqil fikrlashi, axloqiy qaror qabul qilishi hamda ijtimoiy faolligini rivojlantirishda samarali vosita ekanligini ko‘rsatdi.

Raqamli texnologiyalar asosida tashkil etilgan tarbiyaviy jarayonlar talabalarga keng imkoniyatlar yaratadi. Jumladan, virtual laboratoriyalar, onlayn forumlar va ta’limiy platformalar orqali talabalar turli mavzularni mustaqil o‘rganish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Mazkur jarayon ularning tanqidiy fikrlashini rivojlantirib, ma’naviy qarorlar қабул қилишда mustaqillikni oshiradi.

Loyiha asosida o‘qitish texnologiyasi ham ma’naviy kompetensiyani rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi. Talabalar muayyan muammoni ҳал қилиш jarayonida jamoa bo‘lib ishlaydi, bu esa ularda mas’uliyat, hamkorlik va etika tamoyillarini shakllantiradi. Masalan, ekologik loyihalarda иштирок etish orqali talabalar tabiatga nisbatan hurmat va mas’uliyat hissini rivojlantiradi.

Simulyatsion texnologiyalar esa real hayotiy vaziyatlarni modellashtirish orqali talabalarni amaliy tajribaga yaqinlashtiradi. Jumladan, kasbiy etikaga oid simulyatsiyalar orqali talabalar turli axloqiy dilemmalarni ҳал қилишни o‘rganadi. Bu esa ularning ma’naviy kompetensiyasini mustahkamlashga xizmat qiladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Interfaol metodlardan biri bo‘lgan “aqliy hujum” usuli talabalarning ijodiy fikrlashini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur jarayonda talabalar erkin fikr bildiradi, turli qarashlarni tahlil qiladi va muammolarga nisbatan alternativ yondashuvlarni shakllantiradi. Bu esa ularning ma’naviy dunyoqarashini kengaytirishga xizmat qiladi.

Ma’naviy kompetensiyani rivojlantirishda o‘qituvchining roli ham nihoyatda muhimdir. O‘qituvchi nafaqat bilim beruvchi mutaxassis, balki tarbiyachi sifatida ham faoliyat yuritadi. Innovatsion texnologiyalar o‘qituvchiga talabalar bilan

samarali muloqot qilish, ularning ehtiyojlarini aniqlash hamda individual yondashuvni amalga oshirish imkonini beradi.

Shuningdek, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) tarbiyaviy jarayonni yangi bosqichga olib chiqdi. Elektron darsliklar, onlayn kurslar va mobil ilovalar orqali talabalar ma’naviy bilimlarni mustaqil ravishda o‘zlashtiradi. Bu esa ularning o‘z-o‘zini rivojlantirish qobiliyatini kuchaytiradi.

Ma’naviy kompetensiyaning shakllanishida refleksiya jarayoni ham muhim ahamiyatga ega. Talabalar o‘z faoliyatini tahlil qilish orqali xatolarini anglaydi va ularni bartaraf etish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Innovatsion texnologiyalar refleksiyani qo‘llab-quvvatlovchi vositalarni, xususan, elektron portfoliolarni taqdim etadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, innovatsion tarbiya texnologiyalari asosida talabalarning ma’naviy kompetensiyasini rivojlantirish zamonaviy ta’lim tizimining ajralmas qismi hisoblanadi. Ushbu jarayon nafaqat bilim berishga, balki shaxsni har tomonlama rivojlantirishga qaratilgan bo‘lib, unda xalqaro va milliy pedagogik tajribalar uyg‘unlashadi.

Lev Vygotsky, Jean Piaget, Benjamin Bloom, Carl Rogers hamda John Dewey kabi olimlarning nazariyalari, shuningdek, Abdulla Avloniy va Mahmudxo‘ja Behbudiy kabi jadid ma’rifatparvarlarning g‘oyalari ushbu yo‘nalishda mustahkam ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Innovatsion yondashuvlar asosida tashkil etilgan tarbiya jarayoni esa yoshlarni barkamol, ma’naviy yetuk hamda ijtimoiy faol shaxs sifatida shakllantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. Toshkent: O‘qituvchi, 2019.
2. Behbudiy M. Tanlangan asarlar. Toshkent: Ma’naviyat, 2018.
3. Fitrat A. Tarbiya masalalari. Toshkent: Sharq, 2020.
4. Dewey J. Democracy and Education. New York: Macmillan, 2016.
5. Piaget J. The Psychology of Intelligence. London: Routledge, 2017.
6. Vygotsky L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge: Harvard University Press, 2019.
7. Bloom B. S. Taxonomy of Educational Objectives. New York: Longman, 2018.
8. Rogers C. R. Freedom to Learn. Columbus: Merrill Publishing, 2015.

9. Hoffman M. Empathy and Moral Development. Cambridge University Press, 2017.
10. Slavin R. E. Educational Psychology: Theory and Practice. Boston: Pearson, 2021.
11. Johnson D. W., Johnson R. T. Cooperative Learning. Minnesota University Press, 2019.
12. UNESCO. Education for Sustainable Development Goals: Learning Objectives. Paris: UNESCO Publishing, 2017.
13. OECD. 21st Century Skills and Competencies for New Millennium Learners. Paris: OECD Publishing, 2018.
14. Karimov I. A. Yuksak ma’naviyat - yengilmas kuch. Toshkent: Ma’naviyat, 2016.
15. Slastenin V. A. Pedagogika. Moskva: Akademiya, 2020.
16. Podlasy I. P. Pedagogika. Moskva: Vlados, 2019.
17. Mavlonova R., To‘rayev A. Pedagogika nazariyasi va tarixi. Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.

ARAB DAVLATLARI TARIXSHUNOSLIGINI O‘QITISHNING METODIK ASOSLARI

Axmedov Sanjar Bektemirovich
Perfect universiteti dotsenti, t.f.f.d. (PhD)
E-mail: axmedov.s@perfectuniversity.uz
ORCID ID: 0000-0001-7910-0765

Annotatsiya: Maqolada oliy ta’lim muassasalarida “O‘rganilayotgan mintaqa tarixi tarixshunosligi va manbashunosligi” fanini arab davlatlari misolida o‘qitishning metodik asoslari tahlil qilinadi. Tadqiqotda arab davlatlari tarixini o‘rganishda manbashunoslik, tarixshunoslik, qiyosiy tahlil, yozma manbalar bilan ishlash, G‘arb va Sharq ilmiy yondashuvlarini solishtirish masalalariga e’tibor qaratilgan. Maqolada fan mazmunini shakllantirishda tarixiy manbalarni turkumlash, arab yozuvi va tarixiy solnomalar ahamiyati, musulmon tarixshunosligi an’analari, G‘arb arabshunosligi hamda o‘zbek sharqshunosligi tajribasidan foydalanish zarurligi asoslab beriladi. Tadqiqot natijalari arab davlatlari tarixini o‘qitishda manbaviy tahlil va interaktiv metodlardan foydalanish talabalarda tarixiy tafakkur, mustaqil tahlil va ilmiy xulosa chiqarish ko‘nikmalarini rivojlantirishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: arab davlatlari, tarixshunoslik, manbashunoslik, arabshunoslik, oliy ta’lim, metodika, tarixiy manba, yozma manbalar, musulmon tarixshunosligi, G‘arb sharqshunosligi, interaktiv metod, tarixiy tahlil, arab yozuvi, o‘zbek sharqshunosligi, ta’lim jarayoni.

Аннотация: В статье анализируются методические основы преподавания дисциплины «Историография и источниковедение истории изучаемого региона» на примере истории арабских государств в высших образовательных учреждениях. В исследовании особое внимание уделяется вопросам источниковедения, историографии, сравнительного анализа, работы с письменными источниками, а также сопоставлению западных и восточных научных подходов к изучению истории арабских стран. В статье обосновывается необходимость использования классификации исторических источников, изучения арабской письменности, исторических хроник, традиций мусульманской историографии, западной арабистики и опыта узбекского востоковедения. Результаты исследования показывают, что применение источниковедческого анализа и интерактивных методов при преподавании истории арабских государств способствует развитию

исторического мышления, самостоятельного анализа и навыков научного вывода у студентов.

Ключевые слова: арабские государства, историография, источниковедение, арабистика, высшее образование, методика, исторический источник, письменные источники, мусульманская историография, западное востоковедение, интерактивный метод, исторический анализ, арабская письменность, узбекское востоковедение, образовательный процесс.

Abstract: The article analyzes the methodological foundations of teaching the discipline “Historiography and Source Studies of the History of the Studied Region” through the example of Arab states in higher education institutions. The study focuses on source studies, historiography, comparative analysis, work with written sources, and the comparison of Western and Eastern scholarly approaches to the history of Arab countries. The article substantiates the importance of classifying historical sources, studying Arabic writing, historical chronicles, traditions of Muslim historiography, Western Arab studies, and the experience of Uzbek Oriental studies. The results show that the use of source-based analysis and interactive methods in teaching the history of Arab states develops students’ historical thinking, independent analytical skills, and the ability to draw scholarly conclusions.

Keywords: Arab states, historiography, source studies, Arab studies, higher education, methodology, historical source, written sources, Muslim historiography, Western Oriental studies, interactive method, historical analysis, Arabic writing, Uzbek Oriental studies, educational process.

KIRISH

Arab davlatlari tarixi jahon sivilizatsiyasi, islom madaniyati, ilm-fan, savdo, diplomatiya va madaniyatlararo aloqalar tarixida muhim o‘rin tutadi. Arab dunyosining tarixiy taraqqiyoti faqat Arabiston yarimoroli yoki Yaqin Sharq hududlari bilan cheklanmaydi. U O‘rta Osiyo, jumladan, O‘zbekiston tarixi, diniy-ma’rifiy rivoji va ilmiy merosi bilan ham uzviy bog‘liqdir. Islom dini tarqalishi jarayonida arab tili, arab yozuvi, Qur’on ilmlari, hadis, tafsir, fiqh va tarixiy adabiyotlar Markaziy Osiyo madaniy hayotiga chuqur kirib keldi. Imom al-Buxoriy, Imom at-Termiziy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Mahmud Zamaxshariy kabi allomalar ilmiy merosida arab tili va arab ilmiy an’analari muhim o‘rin egalladi.

Bugungi oliy ta’lim tizimida arab davlatlari tarixini o‘qitish faqat voqealar ketma-ketligini bayon qilish bilan cheklanmasligi kerak. Mazkur yo‘nalishda talabalarga tarixiy manbalarni tanlash, ularni turkumlash, manbaviy ma’lumotlarni tanqidiy tahlil qilish, tarixiy voqealar haqidagi turli ilmiy qarashlarni solishtirish va xolis xulosa chiqarish ko‘nikmalarini shakllantirish muhimdir. Shu jihatdan

“O‘rganilayotgan mintaqa tarixi tarixshunosligi va manbashunosligi” fani talabalarda tarixiy tafakkur va ilmiy tahlil madaniyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Maqolaning maqsadi arab davlatlari tarixshunosligi va manbashunosligini o‘qitishning metodik asoslarini tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot obyekti sifatida oliy ta’lim muassasalarida arab davlatlari tarixini o‘qitish jarayoni, predmeti sifatida esa ushbu jarayonda manbashunoslik, tarixshunoslik va interaktiv metodlardan foydalanish imkoniyatlari tanlandi. Tadqiqotda tarixiylik, qiyosiy tahlil, manbashunoslik tahlili, tizimli yondashuv va pedagogik-metodik tahlil usullaridan foydalanildi.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

Arab davlatlari tarixini o‘rganish uzoq tarixiy an’anaga ega. Dastlabki musulmon tarixshunosligida tarixiy bilimlar Qur’on, hadis, siyrat, mag‘oziy va tabaqot adabiyotlari bilan bog‘liq holda shakllandi. Payg‘ambar Muhammad sollallohu alayhi vasallam hayoti, islomning ilk davri, xalifaliklar tarixi, fathlar, siyosiy sulolalar va ilmiy-madaniy markazlar faoliyati musulmon tarixchilari asarlarida keng yoritildi. At-Tabariy, al-Mas’udiy, Ibn al-Asir, Ibn Xaldun kabi muarrixlar arab va musulmon tarixshunosligi taraqqiyotida muhim o‘rin tutadi.

Ibn Xaldunning “Muqaddima” asarida tarix voqealar ketma-ketligi sifatida emas, balki jamiyat taraqqiyoti, sababiyat, davlat va sivilizatsiya rivoji bilan bog‘liq ilmiy hodisa sifatida talqin qilinadi [5].

Bu yondashuv tarixshunoslikni nazariy jihatdan tahlil qilishda muhim ahamiyatga ega. Abu Rayhon Beruniy esa “Osor al-boqiya” asarida qadimgi xalqlar tarixi, yil hisoblari, diniy bayramlar va madaniy an’analarni qiyosiy tahlil qilgan holda tarixiy bilimlarning manbaviy asosini mustahkamladi [4].

G‘arb arabshunosligida arab davlatlari tarixi, tili, diniy merosi va madaniyati alohida ilmiy yo‘nalish sifatida o‘rganildi. Arabshunoslik Yevropada dastlab diniy, diplomatik va filologik ehtiyojlar asosida shakllangan bo‘lsa, keyinchalik tarix, manbashunoslik, etnografiya, siyosiy tarix va madaniyatshunoslik bilan bog‘liq mustaqil tadqiqot sohasiga aylandi. Arabshunoslikning tor ma’nodagi tushunchasi arab xalqlarining tarixi, tili va adabiyotini o‘rganishni o‘z ichiga oladi [1; 27-b.].

Sovet sharqshunosligida arab davlatlari tarixi ko‘p hollarda ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, sinfiy kurash, mustamlakachilik, milliy ozodlik harakatlari va siyosiy jarayonlar doirasida talqin qilindi. Bu yo‘nalishda manbalar bilan ishlash, arab tilidagi matnlarni tarjima qilish, xalifalik tarixi, arab mamlakatlarining yangi va eng yangi davr tarixi bo‘yicha muhim tadqiqotlar yaratildi. O.G. Bolshakovning xalifalik

tarixiga oid tadqiqotlari arab yozuvi, islomning ilk davri va arab jamiyatining siyosiy shakllanishini o‘rganishda muhim manbalardan biri hisoblanadi [2].

O‘zbek sharqshunosligida arab tili, islom tarixi, arab manbalari, hadis, tafsir, fiqh, tarixiy adabiyotlar va arab mamlakatlari bilan madaniy aloqalar masalalari keng o‘rganilgan. Mahalliy madrasalarda arab tilini o‘qitish an’anasi “Bidon”, “Mu’ziy”, “Zanjoniy”, “Avomil”, “Kofiya”, “Sharhi Mullo Jomiy” kabi darsliklar asosida olib borilgan. Bu ta’lim tizimi orqali talabalar fiqh, aqida, tafsir va hadis ilmlariga oid arab tilidagi klassik manbalarni o‘zlashtirganlar [1; 97-b.].

Tadqiqot metodologiyasi bir necha yondashuvga tayanadi:

Birinchidan, manbashunoslik yondashuvi orqali tarixiy manbalarning turlari, kelib chiqishi, mazmuni, ishonchlilik darajasi va ilmiy ahamiyati aniqlanadi.

Ikkinchidan, tarixshunoslik yondashuvi asosida arab davlatlari tarixi bo‘yicha mavjud ilmiy qarashlar, maktablar, davrlar va nazariy yo‘nalishlar tahlil qilinadi.

Uchinchidan, qiyosiy yondashuv yordamida musulmon, G‘arb, Sovet va o‘zbek sharqshunosligi tajribalari solishtiriladi.

To‘rtinchidan, pedagogik-metodik yondashuv asosida mavzuni o‘qitishda interaktiv metodlar, test topshiriqlari, nazorat savollari va tushunchalar tahlilidan foydalanish imkoniyatlari baholanadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Arab davlatlari tarixshunosligini o‘qitishda eng avvalo tarixiy manba tushunchasini to‘g‘ri anglatish zarur. Tarixiy manba uzoq o‘tmishdan qolgan, jamiyat hayotining muayyan bosqichini aks ettiruvchi moddiy va ma’naviy yodgorliklar majmuasidir. Manbashunoslik esa tarixiy manbalarni aniqlash, turkumlash, tavsiflash, tahlil qilish va ulardan ilmiy foydalanish usullarini o‘rganuvchi soha hisoblanadi [1; 6-b.]. Shu sababli arab davlatlari tarixini o‘qitishda talabalar nafaqat tarixiy voqealarni, balki ularni yoritgan manbalarni ham tanqidiy o‘rganishlari lozim.

Arab davlatlari tarixiga oid manbalarni bir necha guruhga ajratish mumkin: moddiy manbalar, etnografik manbalar, lingvistik manbalar, xalq og‘zaki ijodi, yozma manbalar, tarixiy-geografik va biografik asarlar. Moddiy manbalar arab jamiyatining qadimgi turmush tarzi, shaharsozlik, savdo yo‘llari, diniy inshootlar va madaniy yodgorliklar tarixini o‘rganishda muhim ahamiyatga ega. Etnografik manbalar esa arab xalqlarining urf-odatlari, qadriyatlari, kundalik hayoti va ijtimoiy munosabatlarini tahlil qilish imkonini beradi. A.M. Axunov arab mamlakatlari etnografiyasini o‘rganish sharqshunos mutaxassis uchun muhim ekanini, arab tilini bilish arab olamiga kirish uchun dastlabki vosita bo‘lsa, an’analar va odob-axloq qoidalarini bilish ishonchli muloqot uchun zarurligini qayd etadi [3; 15-b.].

Yozma manbalar arab davlatlari tarixini o‘rganishda alohida o‘rin tutadi. Rasmiy hujjatlar, farmonlar, moliyaviy daftarlar, rasmiy yozishmalar, tarixiy solnomalar, tabaqot asarlari, biografik to‘plamlar va geografik asarlar arab tarixining siyosiy, iqtisodiy va madaniy qirralarini ochishga xizmat qiladi. Biroq yozma manbalar bilan ishlashda ehtiyotkorlik talab etiladi. Chunki ayrim manbalarda hukmdorlar, saroy doiralari yoki muayyan siyosiy guruhlar manfaatlari aks etgan bo‘lishi mumkin. Shu bois bir tarixiy voqea yoki jarayonni o‘rganishda bitta manba bilan cheklanmay, turli manbalarni qiyosiy tahlil qilish zarur [1; 10-b.].

Arab yozuvi va arab tilining shakllanishi ham tarixshunoslikni o‘qitishda muhim mavzulardan biridir. Arablar dastlab turli yozuv tizimlaridan foydalanganlar. O.G. Bolshakov arablar uzoq vaqt o‘z yozuviga ega bo‘lmaganini, janubda janubiy arab yozuvi, shimolda esa oromiy yozuv variantlaridan foydalanganini ta’kidlaydi [2; 36-b.]. Arab yozuvining shakllanishi keyinchalik Qur’on matni, hadislar, tarixiy solnomalar, fiqh va adabiy merosning yozma shaklda saqlanishiga imkon yaratdi. Shu jihatdan arab yozuvi nafaqat tilshunoslik, balki tarixshunoslik va manbashunoslik uchun ham muhim ilmiy obyekt hisoblanadi.

Musulmon tarixshunosligi an’analarini o‘qitishda isnod tizimi, siyrat va mag‘oziy adabiyotlari, xalifalik tarixiga oid solnomalar, tarixiy-biografik asarlar alohida yoritilishi lozim. Isnod rivoyatlarning naql zanjiri sifatida tarixiy ma’lumotlarning ishonchliligini tekshirishga xizmat qilgan. Mag‘oziy adabiyotlari esa dastlab Payg‘ambar hayoti va harbiy yurishlari haqidagi ma’lumotlarni to‘plashga qaratilgan bo‘lib, keyinchalik islom tarixshunosligining muhim yo‘nalishiga aylandi [1; 21-b.]. Bu mavzular talabalarga musulmon tarixchilari voqealarni qanday usulda qayd etgani va ularning ilmiy uslubi nimalarga tayanganini tushunishga yordam beradi.

Tarixshunoslik tushunchasini o‘qitishda uning tarix fanining tarixini o‘rganuvchi soha ekani alohida tushuntirilishi zarur. Tarixshunoslik muayyan davrda yaratilgan tarixiy tadqiqotlarni, ilmiy maktablarni, tarixiy bilimlar taraqqiyotini, tarixiy adabiyotlarda voqealar qanday talqin qilinganini o‘rganadi [1; 22-b.]. Arab davlatlari tarixshunosligini o‘rganish orqali talabalar bitta tarixiy hodisa turli davr, muhit va ilmiy maktablarda turlicha baholanishi mumkinligini anglaydilar.

Arab davlatlari tarixini o‘qitishda interaktiv metodlardan foydalanish samarali natija beradi. “Tushunchalar tahlili” metodi talabalarning manbashunoslik, tarixiy manba, moddiy manba, yozma manba, arab yozuvi, tarixiy solnoma, xronologiya kabi tushunchalarni o‘zlashtirish darajasini aniqlashga xizmat qiladi [1; 14-b.]. Bu

metod orqali talaba tushunchani yodlab qolmaydi, uning mazmunini izohlaydi, qo‘llanish holatini aniqlaydi va tarixiy tadqiqotdagi ahamiyatini tushunadi.

Nazorat savollari va test topshiriqlari ham o‘quv jarayonining muhim qismidir. Masalan, “Manbashunoslik fani nima?”, “Tarixiy manbalar qanday turlarga bo‘linadi?”, “Arab yozuvi qanday shakllangan?”, “Musulmon tarixshunosligida isnod nimani anglatadi?” kabi savollar talabani mavzuga faol jalb qiladi [1; 13-16-b.]. Test topshiriqlari esa bilimni tezkor tekshirish, asosiy tushunchalarni mustahkamlash va talabalarni mustaqil tayyorgarlikka yo‘naltirish imkonini beradi.

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, arab davlatlari tarixshunosligini o‘qitishda quyidagi metodik tamoyillar muhim ahamiyatga ega. Birinchidan, mavzu voqeaviy tarix bilan cheklanmasdan, manbalar va tarixiy talqinlar tahlili asosida berilishi kerak. Ikkinchidan, arab, G‘arb, Sovet va o‘zbek sharqshunosligi yondashuvlari qiyosiy tahlil qilinishi lozim. Uchinchidan, talabalarda arab yozuvi, tarixiy terminlar, yozma manbalar va tarixiy solnomalar bilan ishlash ko‘nikmasi shakllantirilishi zarur. To‘rtinchidan, ta’lim jarayonida interaktiv metodlar, savol-javob, tushunchalar tahlili, test va mustaqil topshiriqlardan foydalanish fan samaradorligini oshiradi.

Mazkur yondashuvlar arab davlatlari tarixini o‘rganishda talabalarni tayyor ma’lumotni qabul qiluvchi tinglovchi sifatida emas, tarixiy dalillarni tahlil qila oladigan, manbalarni solishtira oladigan, ilmiy fikr yuritishga qodir tadqiqotchi sifatida shakllantirishga xizmat qiladi.

XULOSA

Arab davlatlari tarixshunosligi va manbashunosligini o‘qitish oliy ta’limda tarixchi mutaxassislarni tayyorlashning muhim tarkibiy qismidir. Mazkur fan talabalarga arab davlatlari tarixini faqat siyosiy voqealar ketma-ketligi sifatida emas, manbalar, ilmiy maktablar, tarixiy talqinlar va metodologik yondashuvlar asosida o‘rganish imkonini beradi.

Tadqiqot natijalari arab davlatlari tarixini o‘qitishda manbashunoslik va tarixshunoslik yondashuvlarini uyg‘un qo‘llash zarurligini ko‘rsatadi. Tarixiy manbalarni turkumlash, yozma manbalarni tanqidiy tahlil qilish, arab yozuvi va musulmon tarixshunosligi an’analarini o‘rganish talabalarda tarixiy tafakkurni rivojlantiradi. G‘arb, Sovet, arab va o‘zbek sharqshunosligi tajribalarini qiyosiy o‘rganish esa tarixiy hodisalarga bir tomonlama yondashuvdan saqlaydi.

O‘quv jarayonida “Tushunchalar tahlili”, nazorat savollari, test topshiriqlari va mustaqil tahliliy vazifalardan foydalanish talabalar bilimini mustahkamlash, ularni faol fikrlashga undash va ilmiy xulosa chiqarish ko‘nikmasini shakllantirishda

muhim ahamiyatga ega. Shu jihatdan arab davlatlari tarixshunosligini o‘qitish metodikasini takomillashtirish nafaqat tarix ta’limi sifati, balki sharqshunoslik va xalqaro tarixiy-madaniy aloqalarni chuqur o‘rganish uchun ham muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Axmedov S.B. “O‘rganilayotgan mintaqa tarixi tarixshunosligi” (Arab davlatlari). Uslubiy qo‘llanma. - Toshkent: Oriental universiteti, 2025. - 128 b.
2. Большаков О.Г. История халифата: в 4 т. Т. 1. Ислам в Аравии, 570–633. - М.: Наука, 1989. - 312 с.
3. Ахунов А.М. Основы этнографии стран Арабского Востока: учебное пособие для студентов вузов. - Казань: Изд-во Казанского университета, 2014. - 176 с.
4. Беруний Абу Райҳон. Осор ал-боқия ан ал-қурун ал-холия. - Тошкент: Фан, 1968. - 488 б.
5. Ибн Халдун. Муқаддима. - Қоҳира: Дор ал-фикр, 2004. - 732 б.
6. Табари Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир. Тарих ар-русул ва-л-мулук. - Бейрут: Дор ат-турос, 1967. - Ж. 1. - 672 с.
7. Алимова Д.А. История как история, история как наука. - Ташкент: Узбекистан, 2008. - 280 с.
8. Karimov N. XX asr boshlarida Turkistonda sharqshunoslik va tarixiy tafakkur. - Toshkent: Fan, 2019. - 216 b.

XIX ASR IKKINCHI YARMIDA ZARAFSHON OKRUGIDA SOLIQ MUNOSABATLARI VA ROSSIYA IMPERIYASI MUSTAMLAKACHILIK SIYOSATI

Bo‘tayev Jonibek Shodiyevich
Aniq va ijtimoiy fanlar universiteti
Ijtimoiy fanlar kafedrasi mudiri, v.b. dotsent
Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori PhD.

Annotatsiya: Mazkur maqolada XIX asrning ikkinchi yarmida Turkiston general-gubernatorligi hududida, xususan Zarafshon okrugida soliq munosabatlarining shakllanishi va rivojlanishi Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati doirasida tahlil qilinadi. Imperiya tomonidan joriy etilgan fiskal boshqaruv tizimi mahalliy soliq an’analarini markazlashtirish, davlat byudjetini shakllantirish hamda iqtisodiy resurslarni nazorat ostiga olishga qaratilgan edi. Tadqiqotda xiroj, zakot, tanobona kabi an’anaviy soliqlarning saqlanib qolishi, keyinchalik esa oklad tizimi orqali qat’iy soliq mexanizmlarining joriy etilishi ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: Turkiston general-gubernatorligi, Zarafshon okrugi, soliq tizimi, fiskal siyosat, Rossiya imperiyasi, mustamlakachilik boshqaruvi, иқтисодий муносабатлар, маҳаллий аҳоли мажбуриятлари.

Аннотатsiя: В данной статье анализируется формирование и развитие налоговых отношений на территории Туркестанского генерал-губернаторства во второй половине XIX века, в частности в Зарафшанском округе, в рамках колониальной политики Российской империи. Введённая империей система фискального управления была направлена на централизатsiю местных налоговых традиций, формирование государственного бюджета, а также установление контроля над экономическими ресурсами региона. В исследовании рассматривается сохранение традиционных налогов, таких как харадж, закят и танобона, а также последующее внедрение жёстких механизмов налогообложения посредством окладной системы.

Ключевые слова: Туркестанское генерал-губернаторство, Зарафшанский округ, налоговая система, фискальная политика, Российская империя, колониальное управление, социально-экономические отношения, налоговые повинности.

Abstract: This article analyzes the formation and development of tax relations in the Turkestan Governor-Generalship during the second half of the nineteenth century, particularly in the Zarafshan District, within the framework of

the colonial policy of the Russian Empire. The fiscal administration system introduced by the empire was aimed at centralizing local tax traditions, forming the state budget, and establishing control over the region's economic resources. The study examines the preservation of traditional taxes such as kharaj, zakat, and tanobona, as well as the subsequent implementation of strict taxation mechanisms through the fixed "oklad" system.

Keywords: Turkestan Governor-Generalship, Zarafshan District, taxation system, fiscal policy, Russian Empire, colonial administration, socio-economic relations, tax obligations.

KIRISH

XIX asrning ikkinchi yarmi Markaziy Osiyo xalqlari tarixida muhim siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar davri bo‘ldi. Rossiya imperiyasining Turkiston hududlarini bosib olishi natijasida mintaqada mustamlakachilik boshqaruv tizimi shakllantirildi. 1867-yilda Turkiston general-gubernatorligining tashkil etilishi bilan o‘lka imperiyaning harbiy-ma’muriy va iqtisodiy manfaatlariga bo‘ysundirildi. Bu jarayon mahalliy boshqaruv, yer egaligi, savdo va soliq tizimining tubdan o‘zgarishiga olib keldi.

Rossiya imperiyasi Turkistonni iqtisodiy resurslar manbai sifatida ko‘rib, davlat xazinasiga daromad keltiruvchi markazlashgan soliq tizimini joriy etdi. Soliq siyosati nafaqat iqtisodiy manfaatlarni ta’minlash, balki mahalliy aholini ma’muriy jihatdan nazorat qilish vositasi ham bo‘lib xizmat qildi. Natijada xiroj, tanob va zakot kabi an’anaviy soliqlar imperiya manfaatlariga moslashtirildi. Zarafshon okrugi Turkiston general-gubernatorligining iqtisodiy jihatdan muhim hududlaridan biri bo‘lib, Samarqand va Kattaqo‘rg‘on kabi markazlarni o‘z ichiga olgan. Shu sababli hududda soliq yig‘ish, yerlarni o‘lchash va fiskal nazoratni kuchaytirishga qaratilgan maxsus boshqaruv tizimi shakllantirildi. Ayniqsa, 1870-yillardan boshlab mahalliy soliq yig‘uvchilar o‘rniga imperiya amaldorlarining tayinlanishi nazoratning markazlashuviga olib keldi.

Mazkur maqolada XIX asr ikkinchi yarmida Zarafshon okrugida shakllangan soliq munosabatlari, Rossiya imperiyasining fiskal siyosati hamda uning mahalliy aholi ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga ta’siri tarixiy manbalar asosida tahlil qilinadi.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Samarqand viloyati iqtisodiy hayotiga oid adabiyotlarni shartli ravishda mustamlaka davri, sovet davri, mustaqillik davri va xorijiy tadqiqotlarga ajratish mumkin. Mustamlaka davrida yaratilgan tadqiqotlarda Samarqand viloyati va Zarafshon vohasi aholisi turmush tarzi, ijtimoiy holati,

qishloq xo‘jaligi, yer-suv munosabatlari hamda sug‘orish tizimi masalalari yoritilgan. Bu borada V.P. Nalivkin, A.D. Grebenkin, A.L. Xoroshxin, V.V. Radlov, N.P. Ostroumov, G. Arandarenko va boshqa mualliflarning asarlari muhim manba hisoblanadi. Mazkur tadqiqotlarda hududning qishloq xo‘jaligi tarmoqlari, dehqonchilik texnikasi, aholi mashg‘ulotlari va iqtisodiy hayoti haqida qimmatli ma’lumotlar berilgan.

Sovet davri tadqiqotlari hukmron mafkura ta’sirida yozilgan bo‘lsa-da, ular viloyat tarixini o‘rganishda muhim ilmiy manba sifatida ahamiyatga ega. Xususan, V. Lavrentyev, I.I. Umnyakov, A.M. Aminov va A.R. Muhammadjonovlarning ishlarida Zarafshon vodiysining yer-suv munosabatlari, sug‘orish tizimi hamda mustamlaka davri iqtisodiy jarayonlari tahlil qilingan. Ayniqsa, A.R. Muhammadjonov tomonidan Samarqand viloyatining sug‘orish tizimi va suv taqsimoti masalalari arxiv hujjatlari asosida yoritilgan.

Mustaqillik yillarida yaratilgan ilmiy tadqiqotlarda mavzu arxiv materiallari va mahalliy manbalar asosida xolis va obyektiv yoritila boshlandi. N. Abduraximova, G. Rustamova, H. Ziyoyev, D. Ziyoyeva, D.A. Alimova, Y.F. Buryakov hamda boshqa tadqiqotchilar ishlarida Turkiston o‘lkasi va Samarqand viloyatining mustamlaka davri iqtisodiy hayoti keng tahlil qilingan. So‘nggi yillarda A. Kuraxmedov, Sh. Murodova, G. Normurodova, O. Irisqulov, T. Ahmedov va J. Bo‘tayevlarning tadqiqotlarida Zarafshon okrugi hamda Samarqand viloyatining siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy hayotiga oid yangi ilmiy qarashlar ilgari surilgan.

Mazkur maqolani yoritishda tarixiylik, qiyosiy tahlil, tizimlilik va xolislik tamoyillariga asoslanildi. Tadqiqot jarayonida arxiv hujjatlari, statistik ma’lumotlar, rasmiy hisobotlar, davriy nashrlar va ilmiy adabiyotlardan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

XIX asrning ikkinchi yarmida Turkiston o‘lkasining Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi natijasida hududda mustamlakachilik boshqaruv tizimi shakllantirildi. Bu jarayon siyosiy va ma’muriy islohotlar bilan bir qatorda iqtisodiy hayot, xususan, soliq munosabatlari tizimida ham tub o‘zgarishlarga sabab bo‘ldi. Turkiston general-gubernatorligi tashkil etilishi bilan mahalliy boshqaruv tizimlari imperiya ma’muriy apparatiga bo‘ysundirildi hamda soliq siyosatini markazlashtirishga qaratilgan yangi soliq mexanizmlari joriy qilindi. Ayniqsa, Zarafshon okrugi kabi strategik va iqtisodiy jihatdan muhim hududlarda soliq munosabatlarining shakllanishi va amaliyoti o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lgan.

Rossiya imperiyasi tomonidan 1868-yilda Davlat nazorat palatasi, 1869-yilda esa Davlat xazina palatasi tuzilib, davlat byudjetini shakllantirish, xazinaga tushadigan soliqlar, tushumlar va boshqa mablag‘larni hamda ulardan me’yoriy

foydalanishni nazorat qilish asosiy vazifa etib belgilandi [1]. Shu tariqa imperiya o‘lkada davlat byudjetini shakllantirish tizimini paydo qilgan.

Imperiya o‘lkani bosib olgan dastlabki davrlarda soliq yig‘ish ishlariga mas’ul qilib o‘z vakillarini tayinlagan. Xususan, okrug boshlig‘i general-mayor A. Abramovning 1870-yil 12-yanvardagi buyrug‘i bilan 5-Turkiston liniya bataloni podporuchigi Kibardin Samarqand bo‘limi zakot yig‘uvchilari boshlig‘i lavozimidan olinib, o‘rniga vaqtinchalik Samarqand bo‘limi kotibi knyaz Urusov tayinlangan va ish hajmi ko‘pligi uchun 1870-yil 27-fevraldagi 2-sonli buyrug‘i bilan unga yordamchi sifatida 9-Turkiston liniya bataloni kichik ofitser unvonidagi harbiysi Korlovskiy tayinlangan [2]. Kattaqo‘rg‘on bo‘limi zakot yig‘uvchisi lavozimiga esa devonxona ish yurituvchisi Xoroshxin 1870-yil 17-fevraldagi buyruq bilan vaqtinchalik tayinlangan [2]. Soliq yig‘ib olish ishlarida mahalliy aholi bilan muloqot qilishda tarjimonlar xizmatidan foydalanilgan. Imperiya ma’murlari dastlab amirlik davridagi soliqlarni saqlab turdi. 1868-yilda okrugdagi soliqlar yoki daromadlar ikki kategoriyaga bo‘lingan: a) asosiy soliqlar: 1) xiroj, 2) tanob va 3) zakot; b) favqulodda hollarda yig‘iladigan soliqlar [3].

Xiroj yer solig‘i bo‘lib, dehqonlar yetishtirgan mahsulotlari bilan to‘lashgan va uning aniq miqdori belgilanmagan. U hosilning 1/3, 1/5 va 1/10 miqdorida to‘langan. Okrugda to‘lanadigan xiroj solig‘i har bir hududda yetishtirilgan qishloq xo‘jaligi mahsulotlari bilan to‘langan. Misol uchun, muayyan joyga tegishli mahalliy mahsulotlar: paxta, sholi, jo‘xori, tariq, kunjut, maxsar, indov va mosh [3]. Bundan tashqari, okrugning Samarqand bo‘limi Chelak tumanida xiroj solig‘i poliz mahsulotlari: piyoz, sabzi, oshqovoq va boshqalar bilan to‘langan.

1868-yilda okrugga tashrif buyurgan V. Radlov o‘z asarida amirlik davridagi boshqaruv tizimi va soliqlariga to‘xtalib o‘tgan. Asarda: “Majburiyatlar og‘ir, adolatsiz va noto‘g‘ri taqsimlangan, chunki ular mulkdan emas, ishchi kuchidan undiriladi. Viloyatni ishg‘ol qilgan mutasaddilar o‘lkaning soliq va iqtisodiy aloqalari bo‘yicha tez orada to‘g‘ri va aniq ko‘rsatmalar beradi, deb umid qilaman”, - deb amirlik davrida shakllangan soliq tizimini tanqid qilgan [4].

Podsho ma’muriyati vaziyatga qarab dastlabki vaqtlarda xiroj miqdorini o‘zgartirib turgan holatlar ham kuzatilgan. Xususan, general-ad’yutant fon Kaufman 1873-yilda Xivaga yurish paytida siyosiy sabablarga ko‘ra xiroj miqdorini 1/10 qismga, ya’ni ilgari Sirdaryo viloyati uchun qabul qilingan hajmga tushirgan [5]. Bunda imperiya Xivaga yurish paytida okrug aholisi xayrixohligiga erishib, hududda tinchlikni saqlab turishga harakat qilganligini payqash mumkin.

1868-1870-yillardagi uch yillikda soliqlarni hisoblash va yig‘ish tartibi Buxoro amirligi davridagidek bo‘lib, 1871-yildan mahalliy aholi orasidan tanlangan

yig‘uvchilar olib tashlangan va imperiya amaldorlari rahbarligida harakat qiluvchi nazorat komissiyalari tashkil etilgan. Komissiyaning vazifasiga har yili ekin maydonlarini tanob usulida o‘lchash (mahalliy o‘lchovchilar yordamida) hamda hosil va mahsulotning o‘rtacha narxini aniqlash kirgan [5].

Zarafshon okrugi boshlig‘i hududlardan hosil miqdorlari va olingan soliq tushumlari bo‘yicha statistik ma’lumotlar olib turgan. Xususan, okrug boshlig‘ining 1869-yilgi bildirishnomasida Kattaqo‘rg‘on bo‘limi boshlig‘i podpolkovnik Karaganovning 1869-yildagi bildirishnomasida 1868-yilgi hosil miqdorlari haqidagi hisoboti qoniqarsizligi, statistik jihatdan ishlov berish shartligi, bozor zakotlaridan olingan 668 rublning qaysi bozorlardan qancha miqdorda olinganligi batafsil berilmaganligi aytib o‘tilgan [6].

Zarafshon ma’muriyatiga yer mulkining hajmi va turi, hosildorligi to‘g‘risida ma’lumot berib kelgan xiroj tizimi 1876-yilda yer solig‘i bilan almashtirildi. Biroq podsho ma’muriyati uni sug‘orilmaydigan yerlar uchun qo‘llash imkoniyatini topolmay, ularni oldingi yig‘im-terimdan xiroj to‘lash tizimida qoldirishni afzal ko‘rgan [7]. Bunga quyidagilar sabab bo‘lgan: podsho ma’muriyati tomonidan yer tizimi joriy etilmaganligi va barcha yerlar chegarasi belgilab olinmaganligi tufayli sug‘orilmaydigan yerlarni qishloq aholisiga qonunan topshirmaganligi; sug‘orilmaydigan yerlarda har yili ekin ekilmasligi va lalmi ekinlardan (bug‘doy, arpa, zig‘ir) hosil olish nihoyatda o‘zgaruvchan bo‘lganligi; doimiy daromad mavjud bo‘lmaganligi sababli aholiga yer solig‘i belgilashning xavfliligi, ya’ni ketma-ket ikki yil hosil bo‘lmagan yillarda aholi uni to‘lash imkoniyatiga ega bo‘lmasligi. Shularni hisobga olib, hosil yaxshi bo‘lgan yillarda sug‘orilmaydigan yerlardan sezilarli daromadni yo‘qotmaslik maqsadida bu yerlar uchun oklad tizimi bilan birgalikda har bir ekinning yillik tanob hisoblarini tuzib, shunday xarakterdagi xiroj tizimi qoldirilgan.

1886-yilda “Turkiston o‘lkasini boshqarish to‘g‘risida”gi Nizomga ko‘ra barcha yerlar (vaqf yerlaridan tashqari) davlatga tegishli deb e’lon qilindi va ular azaldan ijara asosida foydalanib kelingan jamoa a’zolariga berildi. Barcha yerlar soliqqa tortilgan. Podsho ma’muriyati tomonidan shu vaqtgacha aholidan olib kelingan tanobona va xiroj soliqlari o‘rniga “oklad tizimi” (qat’iy belgilangan okladlar bilan soliqqa tortish tizimi) joriy etildi. Lekin podsho ma’muriyati soliqlarni belgilashda yerning suv bilan ta’minlanganlik darajasini hisobga olmagan. Bunday nohaqlik aholini talanishi va qashshoqlashuviga olib kelib, norozilikni kuchaytirib bordi.

XIX asr ikkinchi yarmida Turkiston general-gubernatorligi hududida, jumladan Zarafshon okrugida soliq munosabatlari Rossiya imperiyasining

mustamlakachilik siyosati doirasida shakllandi va rivojlandi. Imperiya tomonidan joriy etilgan yangi fiskal boshqaruv tizimi mahalliy soliq an’analarini sezilarli darajada o‘zgartirib, ularni markazlashgan nazorat ostiga oldi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Zarafshon okrugida soliq tizimi nafaqat iqtisodiy resurslarni undirish vositasi, balki mahalliy aholini ma’muriy jihatdan bo‘ysundirishning muhim mexanizmi ham bo‘lgan.

XULOSA

Xullas, XIX asrning ikkinchi yarmida Turkiston general-gubernatorligi hududida, xususan Zarafshon okrugida shakllangan soliq tizimi Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosatini amalga oshirishdagi muhim vositalardan biri bo‘ldi. Imperiya ma’muriyati tomonidan joriy etilgan fiskal boshqaruv tizimi mahalliy iqtisodiy munosabatlarni markazlashgan nazorat ostiga olib, hudud resurslarini imperiya manfaatlariga yo‘naltirishga xizmat qildi. Dastlab podsho ma’muriyati mahalliy aholining noroziligini oldini olish maqsadida xiroj, tanob va zakot kabi an’anaviy soliqlarni saqlab qolgan bo‘lsa-da, keyinchalik ularni imperiya fiskal tizimiga moslashtirdi. 1870-yillardan boshlab soliq yig‘ish jarayonining markazlashtirilishi va nazorat komissiyalarining tashkil etilishi iqtisodiy nazoratni yanada kuchaytirdi.

1886-yildagi “Turkiston o‘lkasini boshqarish to‘g‘risida”gi Nizom asosida barcha yerlarning davlat mulki deb e’lon qilinishi va “oklad tizimi”ning joriy etilishi aholi iqtisodiy ahvoliga salbiy ta’sir ko‘rsatdi. Natijada soliq yukining ortishi dehqonlarning qashshoqlashuvi va ijtimoiy norozilikning kuchayishiga sabab bo‘ldi. Umuman, Zarafshon okrugidagi soliq munosabatlari Rossiya imperiyasi mustamlakachilik siyosatining iqtisodiy mohiyatini ochib beruvchi muhim tarixiy jarayon bo‘lib, uni o‘rganish Turkiston o‘lkasi tarixini chuqurroq anglashda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Oblomurodov N., Tolipov F. O‘zbekistonda soliqlar tarixi. - Toshkent, 2009. - B. 101.

2. O‘zbekiston Milliy arxivi (O‘zMA). I-5-fond, 1-ro‘yxat, 18-ish, 7-24-varaqlar.

3. Хорошхин А.П. Сборник статей, касающихся Туркестанского края. - СПб., 1876. - С. 165.

4. Радлов В.В. Средняя Зарафшанская долина // Записки Императорского Русского географического общества по отделению этнографии. - Т. VI. - СПб., 1880. - С. 92.

5. Налоги и пошлины // Отчет по ревизии Туркестанского края, произведенной по высочайшему повелению сенатором гофмейстером графом К.К. Паленным. - СПб., 1910. - С. 50.

6. O‘zbekiston Milliy arxivi (O‘zMA). I-5-fond, 1-ro‘yxat, 11-ish, 32-varaq.

7. O‘zbekiston Milliy arxivi (O‘zMA). I-5-fond, 1-ro‘yxat, 11-ish, 33-38-varaqlar.

8. O‘zbekiston Milliy arxivi (O‘zMA). I-5-fond, 1-ro‘yxat, 3558-ish, 25-varaq.

MUSTAQILLIK YILLARIDA XORAZMDA URUSH QATNASHCHILARINI E’ZOZLASH SIYOSATI

Ishchanova Oybika Farhod qizi
Aniq va ijtimoiy fanlar universiteti 2-bosqich magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada mustaqillik yillarida Xorazm viloyatida Ikkinchi jahon urushi qatnashchilari va mehnat faxriylarini e’zozlash tizimining shakllanishi hamda rivojlanish bosqichlari tahlil qilingan. Tadqiqotda faxriylarni moddiy va ma’naviy qo‘llab-quvvatlash, ularning ijtimoiy himoyasini kuchaytirish, tarixiy xotirani saqlash va yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga qaratilgan davlat siyosatining asosiy yo‘nalishlari yoritilgan. Shuningdek, “Nuroniy” jamg‘armasi, mahalla institutlari va fuqarolik jamiyati tashkilotlari hamkorligida amalga oshirilgan tadbirlar, memorial infratuzilma, ta’lim tizimi hamda ommaviy axborot vositalarining o‘rni ochib berilgan. Xorazm viloyati tajribasi faxriylarni e’zozlashning kompleks ijtimoiy-ma’naviy modeli sifatida baholangan.

Kalit so‘zlar: Ikkinchi jahon urushi, faxriylar, mehnat faxriylari, tarixiy xotira, Xorazm viloyati, ijtimoiy himoya, vatanparvarlik, “Nuroniy” jamg‘armasi, memorial infratuzilma, ma’naviy-ma’rifiy siyosat.

Аннотация: В данной статье анализируются этапы формирования и развития системы почитания участников Второй мировой войны и ветеранов труда в Хорезмской области в годы независимости. В исследовании освещаются основные направления государственной политики, направленной на материальную и духовную поддержку ветеранов, усиление их социальной защиты, сохранение исторической памяти и воспитание молодого поколения в духе патриотизма. Также раскрывается роль фонда «Нуроний», институтов махалли, организаций гражданского общества, мемориальной инфраструктуры, системы образования и средств массовой информации в данном процессе. Опыт Хорезмской области рассматривается как комплексная социально-духовная модель почитания ветеранов.

Ключевые слова: Вторая мировая война, ветераны, ветераны труда, историческая память, Хорезмская область, социальная защита, патриотизм, фонд «Нуроний», мемориальная инфраструктура, духовно-просветительская политика.

Abstract: This article analyzes the stages of formation and development of the system for honoring World War II veterans and labor veterans in the Khorezm

region during the years of independence. The study highlights the main directions of state policy aimed at providing material and moral support to veterans, strengthening their social protection, preserving historical memory, and educating the younger generation in the spirit of patriotism. It also examines the role of the “Nuroniy” Foundation, mahalla institutions, civil society organizations, memorial infrastructure, the education system, and mass media in this process. The experience of the Khorezm region is evaluated as a comprehensive socio-spiritual model for honoring veterans.

Keywords: World War II, veterans, labor veterans, historical memory, Khorezm region, social protection, patriotism, “Nuroniy” Foundation, memorial infrastructure, spiritual and educational policy.

KIRISH

Mustaqillik yillarida Xorazm viloyatida Ikkinchi jahon urushi qatnashchilari hamda mehnat faxriylarini e’zozlash tizimi davlat ijtimoiy siyosatining ustuvor va strategik yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Mazkur yo‘nalish mamlakatda inson qadri, tarixiy xotira va avlodlar davomiyligini ta’minlashga qaratilgan siyosiy-ijtimoiy tamoyillarning amaliy ifodasi sifatida namoyon bo‘ldi. Ayniqsa, Xorazm viloyati misolida faxriylarni qo‘llab-quvvatlash va ularga g‘amxo‘rlik ko‘rsatish bo‘yicha amalga oshirilgan ishlar hududiy ijtimoiy siyosatning samarali modelini shakllantirdi.

Mazkur tizim dastlab faqat moddiy yordam bilan cheklanmay, keyinchalik kompleks ijtimoiy himoya tizimi sifatida rivojlandi. Unda faxriylarning pensiya va nafaqa ta’minotini yaxshilash, moddiy yordam ko‘rsatish, bepul tibbiy xizmatlar bilan ta’minlash, sanatoriy yo‘llanmalari ajratish, uy-joy va maishiy sharoitlarini yaxshilash kabi chora-tadbirlar muhim o‘rin egalladi. Shu bilan birga, tizim doirasida ma’naviy qo‘llab-quvvatlash masalalariga ham katta e’tibor qaratildi. Faxriylarni turli bayram va tadbirlarga jalb etish, ularning faoliyatini ommaviy axborot vositalarida keng yoritish hamda yoshlar bilan uchrashuvlar tashkil etish orqali tarixiy xotira va vatanparvarlik tuyg‘ularini mustahkamlashga xizmat qilindi. Bundan tashqari, faxriylarning mahalla, jamoat tashkilotlari va ta’lim muassasalari faoliyatidagi ishtiroki qo‘llab-quvvatlanib, ularning jamiyatdagi faolligini saqlab qolish hamda yoshlar tarbiyasida boy hayotiy tajribasidan samarali foydalanish mexanizmi shakllantirildi.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

Mustaqillik yillarida Xorazm viloyatida Ikkinchi jahon urushi qatnashchilari va mehnat faxriylarini e’zozlash tizimi davlat ijtimoiy siyosatining muhim,

insonparvar va barqaror yo‘nalishiga aylandi. Mazkur tizim moddiy yordam, ma’naviy qo‘llab-quvvatlash hamda jamiyat integratsiyasi orqali faxriylarning ijtimoiy maqomini mustahkamlash, tarixiy xotirani asrash va milliy qadriyatlarni avlodlarga yetkazishda katta ahamiyat kasb etdi. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasida Ikkinchi jahon urushi qatnashchilari va ularga tenglashtirilgan shaxslarni ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, ularning xotirasini abadiylashtirish hamda tarixiy adolatni ta’minlash davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida e’tirof etildi [1]. Ushbu yo‘nalish Prezident farmonlari, Vazirlar Mahkamasi qarorlari hamda mahalliy ijro organlari hujjatlari asosida tizimli ravishda amalga oshiriladi. Xususan, 2023-yil 2-maydagi PF–65-son Farmon bilan Ikkinchi jahon urushi qatnashchilari va nogironlariga bir martalik 18 000 000 so‘m miqdorida pul mukofoti belgilangan bo‘lib, ushbu mablag‘lar respublika budjeti hisobidan moliyalashtiriladi [2]. Ushbu hujjat urush faxriylarini moddiy rag‘batlantirish tizimining institutsional asosini mustahkamladi.

2025-yil 19-fevraldagi Prezident farmoni bilan urush qatnashchilari va nogironlariga 10 000 AQSH dollari, ularga tenglashtirilgan shaxslarga 25 mln so‘m hamda mehnat fronti qatnashchilariga 3 mln so‘m miqdorida bir martalik moddiy yordam belgilandi. Bu esa faxriylarni e’zozlash siyosatining xalqaro ijtimoiy standartlarga yaqinlashayotganini ko‘rsatadi. Shuningdek, Vazirlar Mahkamasining 2014-yil 5-dekabrdagi 335-son qarori asosida tarixiy va madaniy qimmatga ega obyektlarni garov va ipoteka predmetiga aylantirish taqiqlanib, tarixiy merosni huquqiy himoya qilish mexanizmi mustahkamlandi.

Xorazm viloyatida shakllangan tizim faxriylarni moddiy rag‘batlantirish, tibbiy va sanatoriy xizmatlari bilan ta’minlash, uy-joy sharoitlarini yaxshilash, ijtimoiy patronaj xizmatlarini yo‘lga qo‘yish hamda bayram va yubiley tadbirlarida ularni e’zozlash kabi asosiy yo‘nalishlarni qamrab oldi [3]. Mazkur tizim “Nuroniy” jamg‘armasi, mahalla institutlari va davlat organlari hamkorligi asosida amalga oshirilib, faxriylar bilan ishlashning samarali institutsional mexanizmini shakllantirdi. Xorazm viloyati tajribasi faxriylarni moddiy va ma’naviy jihatdan uyg‘un qo‘llab-quvvatlash orqali ijtimoiy siyosatning insonparvarlik va milliy qadriyatlarga asoslangan kompleks tizimga aylanganini ko‘rsatdi. Natijada faxriylarning hayot sifati, ijtimoiy himoyasi va jamiyatdagi nufuzi mustahkamlandi. Xususan, “E’zoz” dasturi doirasida yolg‘iz yashovchi faxriylarning turmush sharoiti, sog‘lig‘i va ehtiyojlarini muntazam monitoring qilish tizimi joriy etildi. Shu asosda ularga ijtimoiy xodimlar biriktirilib, patronaj xizmatlari yo‘lga qo‘yildi. Mazkur tizim moddiy yordam bilan birga tibbiy, maishiy, huquqiy va ma’naviy ko‘makni ham qamrab olib, faxriylarning ijtimoiy yolg‘izlanishini oldini olishda

muhim аҳамият kasb etdi. Shuningdek, Ramazon va Qurbon hayiti arafasida oziq-ovqat paketlarini yetkazib berish amaliyoti faxriylarni e’zozlashning muhim ko‘rinishiga aylandi. Bu esa jamiyatda mehr-oqibat, saxovat va kattalarga hurmat kabi milliy qadriyatlarni mustahkamlashga xizmat qildi.

Shuningdek, Ikkinchi jahon urushidagi g‘alaba yubileylari munosabati bilan faxriylarni esdalik medallari, faxriy nishonlar hamda turli rag‘batlantiruvchi sovg‘alar bilan taqdirlash amaliyoti keng joriy etildi [4]. Mazkur tadbirlar tarixiy xotirani asrash, urush va mehnat faxriylarining jasorati hamda fidoyiligini yosh avlod ongiga singdirishda muhim ijtimoiy-tarbiyaviy аҳамият kasb etdi. Shu orqali faxriylarning jamiyatdagi ijtimoiy maqomi mustahkamlanib, ularning hayotiy tajribasi va ma’naviy merosini qadrlashga alohida e’tibor qaratildi. Xorazm tajribasi davlat va fuqarolik jamiyati institutlari hamkorligiga asoslangan samarali model sifatida namoyon bo‘lib, ijtimoiy himoyani ma’naviy e’zoz va milliy qadriyatlar bilan uyg‘unlashtirdi.

Shuningdek, viloyatda urush qatnashchilari va qurbonlari xotirasini abadiylashtirish maqsadida memorial infratuzilma shakllantirildi. Urganch shahridagi “Xotira maydoni”, tumanlardagi memorial majmualar hamda “Motamsaro ona” haykali tarixiy xotirani saqlash va uni kelajak avlodlarga yetkazishning muhim vositalariga aylandi [5]. Mazkur maskanlar nafaqat bayram tadbirlari, balki kundalik ma’naviy ziyorat joylariga aylangan. Urush qatnashchilari ism-shariflari qayd etilgan “Xotira kitoblari” va zarhal yozuvli yodgorlik lavhalar tizimi shakllantirilgan. Bu yodgorliklar tarixiy xotirani hujjatlashtirish va tizimlashtirish vazifasini bajaradi [3]. 2017-2025-yillar davomida ushbu maskanlarni modernizatsiya qilish ishlari olib borilib, landshaft dizayni, yoritish tizimlari va rekreatsion hududlar yaratildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Xorazm viloyatida milliy tarixiy qahramonlar xotirasini Ikkinchi jahon urushi qatnashchilari xotirasi bilan uyg‘unlashtirishga qaratilgan yondashuv tarixiy vorisiylik va milliy birlikni mustahkamlashda muhim аҳамият kasb etdi. Bu orqali turli davrlardagi qahramonlik an’analari yagona milliy g‘oya asosida talqin qilinib, yosh avlod ongida tarixiy xotira va vatanparvarlik tuyg‘ulari shakllantirildi. Jaloliddin Manguberdi va Amir Temur kabi tarixiy siymolarning jasorat, sadoqat va fidoyilik fazilatlari Ikkinchi jahon urushi qatnashchilari hamda mehnat faxriylarining hayoti bilan uyg‘un holda talqin qilindi. Natijada qahramonlik millat taraqqiyotining uzluksiz ma’naviy qadriyati sifatida namoyon bo‘ldi.

Shuningdek, Jaloliddin Manguberdi majmuasi va Amir Temur bog‘lari hududida faxriylar uchun dam olish maskanlari hamda xotira xiyobonlari tashkil

etildi. Bu maskanlar nafaqat hordiq chiqarish joyi, balki ma’naviy-ma’rifiy tadbirlar, uchrashuvlar va xotira kechalarini o‘tkazish orqali tarixiy xotirani saqlash va yoshlar tarbiyasini kuchaytirishga xizmat qildi. Shu bilan birga, ular faxriylarning jamiyatdagi mavqeini yuksaltirish va milliy qadriyatlarga hurmatni mustahkamlashning muhim vositasiga aylandi.

Xorazm viloyatida milliy tarixiy qahramonlar xotirasini Ikkinchi jahon urushi qatnashchilari xotirasi bilan uyg‘unlashtirish tajribasi tarixiy vorisiylikni mustahkamlash, milliy o‘zlikni chuqurlashtirish va ma’naviy siyosat uzluksizligini ta’minlashga xizmat qiluvchi samarali model sifatida namoyon bo‘ldi. Mazkur yondashuv tarixiy xotirani zamonaviy ijtimoiy siyosat bilan bog‘lab, jamiyatning ma’naviy barqarorligini kuchaytirishga xizmat qildi. Shuningdek, muzeylar va ta’lim muassasalarida “Shuhrat burchaklari” hamda urush qatnashchilarining hayoti va faoliyatiga bag‘ishlangan ekspozitsiyalar tashkil etilib, yosh avlodni vatanparvarlik, jasorat va tarixiy xotiraga hurmat ruhida tarbiyalashning muhim vositasiga aylandi [6]. Bu tizim tarixiy qahramonlik va zamonaviy vatanparvarlik tushunchalarini birlashtirgan integratsion model sifatida namoyon bo‘ladi.

Ta’lim muassasalarida faxriylar bilan ishlash tizimi o‘quv-tarbiyaviy jarayonning muhim tarkibiy qismiga aylangan. Har yili “Mustaqillik darslari” va “Xotira darslari” doirasida faxriylar ishtirokida uchrashuvlar tashkil etiladi [7]. O‘quvchilar o‘rtasida ijodiy insholar tanlovlarini tashkil etish tarixiy xotirani shakllantirish, yosh avlod ongida vatanparvarlik va ajdodlar jasoratiga hurmat tuyg‘ularini rivojlantirishning samarali pedagogik vositalaridan biri hisoblanadi. Xususan, “Mening mahallamdagi qahramon”, “Bobomning jasorati - mening faxrim” kabi mavzularda o‘tkaziladigan insholar tanlovi o‘quvchilarning o‘z hududidagi tarixiy shaxslar, urush va mehnat faxriylari hayoti, ularning jasorati hamda fidoyilik faoliyatiga nisbatan qiziqishini oshiradi [8]. Mazkur model shukronalik, vatanparvarlik va tinchlik qadriyatlarini shakllantirishda muhim pedagogik vosita hisoblanadi. U yoshlarga tarixni faqat darslikdagi voqelik emas, balki o‘z oilasi va mahallasi bilan bog‘liq jonli xotira sifatida anglash imkonini beradi. Natijada tarixiy tafakkur, milliy o‘zlik va shaxsiy identifikatsiya jarayonlari chuqurlashadi.

Ijodiy insholar tanlovi o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, og‘zaki tarix manbalarini yig‘ish va ularni yozma shaklda ifodalash ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Faxriylar bilan suhbatlar va oilaviy xotiralarni o‘rganish orqali yoshlar tarixiy manbalarni bevosita idrok etadi. Bu esa lokal tarix va shaxsga yo‘naltirilgan pedagogik yondashuvning samarali qo‘llanilishiga xizmat qiladi. Shuningdek, “Uch avlod uchrashuvlari” tizimi tarixiy xotirani avlodlararo muloqot orqali uzatishning

samarali modeli sifatida shakllandi. Ushbu uchrashuvlarda faxriylar hayotiy tajribasini ulashsa, o‘rta avlod vakillari kasbiy va fuqarolik tajribasi bilan muloqotni boyitadi, yoshlar esa bu ma’naviy merosni davom ettiruvchi avlod sifatida ishtirok etadi. Bu jarayon shukronalik, tinchlik va Vatanga sadoqat tuyg‘ularini mustahkamlash bilan birga, jamiyatda birdamlik va hamjihatlikni kuchaytiradi.

Bundan tashqari, Xorazm viloyatida faxriylar xotirasini targ‘ib qilishda ommaviy axborot vositalari ham muhim o‘rin tutadi. Mahalliy gazeta va televideniyeda maxsus ruknlar, hujjatli ko‘rsatuvlar hamda intervyular muntazam yoritilib, faxriylarning jasorati va hayot yo‘li keng jamoatchilikka yetkazib boriladi [9]. “Xorazm haqiqati” va boshqa nashrlarda urush qatnashchilari jasorati hamda ularga ko‘rsatilayotgan ijtimoiy e’tibor yoritib boriladi [10]. Televideniye orqali “Inson qadri” kabi ko‘rsatuvlar tayyorlanib, faxriylarning shaxsiy xotiralari va arxiv materiallari jamoatchilikka taqdim etiladi. Ilmiy sohada esa ushbu mavzu tarixiy xotira va ijtimoiy siyosat kontekstida chuqur o‘rganilmoqda. Arxiv materiallari asosida dissertatsiyalar himoya qilinib, “Xotira” nomli ko‘p jildli ilmiy nashrlar yaratilgan [3].

XULOSA

Mustaqillik yillarida Xorazm viloyatida Ikkinchi jahon urushi qatnashchilari va mehnat faxriylarini e’zozlash tizimi bosqichma-bosqich rivojlanib, kompleks ijtimoiy va ma’naviy siyosatning barqaror modeliga aylandi. Ushbu tizim faxriylarni moddiy qo‘llab-quvvatlash, sog‘lig‘ini muhofaza qilish, maishiy ehtiyojlarini qondirish hamda ijtimoiy xizmatlar bilan ta’minlash orqali ularning hayot sifatini yaxshilashga xizmat qildi. Bundan tashqari, tarixiy xotirani saqlash va qahramonlik an’analarini avlodlarga yetkazishga qaratilgan ma’naviy-ma’rifiy tadbirlar tizimning muhim tarkibiy qismiga aylandi. Xotira maydonlari, memorial majmualar, yubiley tadbirlari va faxriylar bilan uchrashuvlar tarixiy ongni mustahkamlashga xizmat qildi. Ta’lim tizimida esa faxriylarning hayotiy tajribasi yosh avlod uchun vatanparvarlik va fuqarolik mas’uliyati namunasi sifatida targ‘ib qilindi.

Shuningdek, ijodiy insholar tanlovlari va “Uch avlod uchrashuvlari” tarixiy xotirani avlodlararo uzatishning samarali pedagogik modeli sifatida shakllandi. Ommaviy axborot vositalari va ilmiy tadqiqotlar esa faxriylar hayoti hamda faoliyatini keng yoritish orqali tarixiy xotiraning jamiyat ongida mustahkamlanishiga xizmat qildi. Xorazm tajribasining yana bir muhim jihati milliy tarixiy qahramonlar xotirasini Ikkinchi jahon urushi qatnashchilari xotirasi bilan uyg‘unlashtirishdir. Jaloliddin Manguberdi va Amir Temur kabi tarixiy siymolar timsolida vatanparvarlik va jasorat g‘oyalari faxriylar faoliyati bilan bog‘liq holda talqin qilinib, milliy o‘zlik va tarixiy vorisiylik mustahkamlandi.

Umuman, Xorazm viloyatida shakllangan faxriylarni e’zozlash tizimi davlat, mahalla institutlari, “Nuroniy” jamg‘armasi va fuqarolik jamiyati hamkorligiga asoslangan barqaror ijtimoiy model sifatida tarixiy xotirani asrash, milliy birdamlikni mustahkamlash hamda yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda muhim ilmiy-amaliy аҳамият kasb etdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasining Qonuni. Keksalar, nogironlar va aholining boshqa ehtiyojmand qatlamlariga ijtimoiy xizmat ko‘rsatish to‘g‘risida. - Toshkent, 2016-yil 26-dekabr.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. Ikkinchi jahon urushi qatnashchilarini rag‘batlantirish to‘g‘risida (1991-2025-yillardagi tegishli yillar kesimidagi farmonlar). - Toshkent.
3. Xotira: O‘zbekiston xalqi Ikkinchi jahon urushida. Ko‘p jildlik. Xorazm viloyati jildi. - Toshkent: O‘zbekiston, 1999-2005.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. Ikkinchi jahon urushi qatnashchilarini rag‘batlantirish to‘g‘risida. - Toshkent.
5. Karimov I.A. O‘zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. - Toshkent: O‘zbekiston, 2011. - 440 b.
6. Xorazm tarixi. Eng qadimgi davrlardan bugungi kungacha. 2-jild. - Urganch: Xorazm, 1997.
7. Davletov S., Sobirov Q. Xorazmda ijtimoiy-madaniy hayot va ta’lim islohotlari (Mustaqillik yillari misolida). - Urganch, 2015.
8. “Nuroniy” jamg‘armasi axborotnomasi. Uch avlod uchrashuvlari - ma’naviy vorisiylik asosi. - Toshkent, 2021.
9. Abdullayev M. Xorazm viloyatida urush faxriylariga ko‘rsatilayotgan ijtimoiy g‘amxo‘rlikning huquqiy asoslari // O‘zbekiston tarixi. - 2018. - № 3.
10. Xorazm haqiqati. 1991-2025-yillardagi 9-may sonlari (arxiv materiallari).

AFG‘ONISTONDA XX ASRNING 90-YILLARDA HOKIMYAT UCHUN KURASHDA ETNOSIYOSIY OMILNING ROLI

Sharipov Shohruz Faxriddin o‘g‘li
Toshlent xalqaro moliyaviy boshqaruv va texnologiylar universiteti dotsenti, PhD.

Annotatsiya. Mazkur maqolada XX asrning 90-yillarida Afg‘onistonda Tolibon harakatining hokimiyatga kelishi va uning etnosiyosiy siyosati tahlil qilinadi. Tadqiqotda Tolibonning davlat boshqaruvidagi yondashuvi, turli etnik guruhlarga nisbatan olib borgan siyosati hamda bu siyosatning mamlakat ichki barqarorligiga ta’siri ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, pashtunlar ustuvorligi, tojik, hazora va o‘zbek kabi etnik guruhlarning siyosiy va ijtimoiy hayotdagi o‘rni masalalari yoritiladi. Maqola yakunida Tolibonning etnosiyosiy strategiyasi Afg‘onistonda uzoq muddatli nizolar shakllanishiga qanday ta’sir ko‘rsatgani haqida xulosalar beriladi.

Kalit so‘zlar: Tolibon, Afg‘oniston, 1996-2001-yillar, etnosiyosat, etnik guruhlar, pashtunlar, siyosiy boshqaruv, ichki barqarorlik.

Аннотация. В данной статье анализируется приход движения «Талибан» к власти в Афганистане и его этнополитическая политика. В исследовании рассматриваются подходы Талибана к государственному управлению, политика в отношении различных этнических групп, а также влияние этой политики на внутреннюю стабильность страны. Особое внимание уделяется доминированию пуштунов и положению таких этнических групп, как таджики, хазарейцы и узбеки в политической и социальной жизни. В заключении делаются выводы о том, как этнополитическая стратегия Талибана способствовала формированию долгосрочных конфликтов в Афганистане.

Ключевые слова: Талибан, Афганистан, 1996-2001 годы, этнополитика, этнические группы, пуштуны, государственное управление, внутренняя стабильность.

Abstract. This article analyzes the rise of the Taliban to power in Afghanistan and examines its ethno-political policies. The study explores the Taliban’s approach to governance, its policies toward various ethnic groups, and the impact of these policies on the country’s internal stability. Particular attention is given to the dominance of Pashtuns and the status of ethnic groups such as Tajiks, Hazaras, and Uzbeks in political and social life. The article concludes by assessing how the Taliban’s ethno-political strategy contributed to the emergence of long-term conflicts in Afghanistan.

Keywords: Taliban, Afghanistan, 1996-2001 period, ethno-politics, ethnic groups, Pashtuns, governance, internal stability.

KIRISH

1990-yillardagi Afg‘oniston fuqarolar urushi minglab afg‘onlarning halok bo‘lishiga olib keldi va mamlakat tarixidagi eng keskin bo‘linishlar davrlaridan biri sifatida namoyon bo‘ldi. Fuqarolar urushi davomida hukumat nazorati uchun kurashgan isyonchi guruhlar asosan etnik, qabilaviy va siyosiy guruhlar asosida shakllangan edi. Biroq, Afg‘oniston aholisi juda xilma-xil bo‘lgani sababli, bu guruhlar xalq orasida keng qamrovli siyosiy nufuzga erishishda qiyinchiliklarga duch kelgan.

1994-yilda Tolibon harakati millatchilik ruhidagi tashkilot sifatida paydo bo‘lib, Afg‘onistonda yagona hukumatni barpo etish, adolatni tiklash hamda islom huquqi - shariat qonunlarini davlat boshqaruviga tatbiq etishni targ‘ib qildi. Ularning mafkurasi etnik va qabilaviy bo‘linishlarni kamaytirish hamda afg‘onlarni o‘ziga xos milliy ruh atrofida birlashtirishga qaratilgan edi. Mana shunday paytda pushtun millatchiligini hokimiyatga erishish hamda diniy hokimiyatni o‘rnatishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ygan yangi harakat - Tolibon tarix sahnasiga chiqdi.

Tolibon vakillarining asosiy qismini Pokistondagi diniy maktablarda (madrasalarda) o‘qigan afg‘on pushtun yoshlari tashkil etgan. Ularning ko‘pchiligi Pokistonga qochib ketgan eng kambag‘al afg‘on qochqinlarining farzandlari edi. Ularning nisbatan kichik guruhi Pokistonning Kvetta shahridan chiqib, Afg‘oniston hududiga o‘tadi. Ularning paydo bo‘lishiga, asosan, uzoq davom etgan ichki urush qo‘shni mamlakatlarga katta miqdorda qochqinlarning oqimini keltirib chiqargani sabab bo‘lgan. Natijada yangi bir ijtimoiy qatlam shakllandi - bu Pokistonda tug‘ilgan, hech qachon Afg‘onistonni ko‘rmagan yoki u yerda hayot kechirmagan qochqin afg‘onlar edi [1].

Qisqa vaqt ichida ular tarafdorlar orttirib, 1995-yil o‘rtalariga kelib mamlakatning bir necha janubiy viloyatlarini egallab oldi. O‘sha paytda ularni to‘liq siyosiy tashkilot deb ham atash qiyin edi. Tolibonlar mamlakatda uzoq davom etayotgan urushni to‘xtatish shiorini ilgari surdilar, ammo buni qurolli kurash orqali amalga oshirmoqchi bo‘ldilar. Ularning maqsadi “haqiqiy islomiy davlat” qurish edi. Bu g‘oya ramziy tarzda “bir qo‘lida Kalashnikov, ikkinchi qo‘lida Qur’on” degan ibora bilan ifodalangan.

Tolibon harakatining asosiy homiylaridan biri va boshqaruvchisi Pokistonning razvedka xizmati - ISI bo‘lgan. Aynan shu tashkilot Tolibon harakatini tashkil etib, ularni qurollantirgan. Harakatning siyosiy homiysi Pokiston ichki ishlar vaziri general Nasirullo Babar bo‘lgan. Ruhiy va diniy rahnamosi esa Pokistondagi fundamentalistik “Jamiyat ulamoi islom” (Musulmon ulamolari jamiyati) partiyasi bo‘lib, unga Mavlono Fazlurahmon boshchilik qilgan [11].

“Tolibon” harakatining asosiy homiysi Pokiston hukumati bo‘lishining bir qancha sabablari bo‘lgan. Chunki Pokiston rahbarlari ancha vaqtdan beri (ya’ni 1956-yildan boshlab) Afg‘oniston va Pokiston o‘rtasida konfederatsiya tuzish g‘oyasini o‘ylab kelishgan. Shu sababli ular Qobulda o‘zlariga yaqin, ya’ni do‘stona va ularga bo‘ysunadigan hukumatning hokimiyatga kelishini qo‘llab-quvvatlagan. Bundan tashqari, Islomobod Afg‘oniston hududi orqali Markaziy Osiyo davlatlari bozorlariga xavfsiz yo‘l ochish uchun ham Tolibon harakatidan foydalanishni rejalashtirgan. O‘sha paytda bu maqsadlarni amalga oshirish uchun qulay imkoniyat paydo bo‘lgandek tuyulgan.

Tolibonlarning asosiy qismi Pokistondagi ko‘plab diniy maktablarda (madrasalarda) qattiq diniy va harbiy tayyorgarlikdan o‘tgan. Bu madrasa va tayyorgarlik jarayonlari “Jamiyat ulamoi islom” nomli diniy-fundamentalistik partiya homiyligida olib borilgan. “Tolibon” harakati ham etnik, ham diniy asosga tayanib shakllangan. Tolibonlar orqali Afg‘onistonga islomiy davlatni joriy etishga urinish bo‘lgan. Shu bilan birga, xorijiy homiylar aynan pushtun millatiga tayangan, chunki ular mamlakatni yana an’anaviy pushtun davlatchiligi yo‘liga qaytarishni istagan [3].

Harakat a’zolarining ko‘pchiligi Pokistonda yashagan afg‘on qochqinlarining pushtun yoshlaridan tanlab olingan. Tolibon mafkurasining asosini esa diniy fanatizm tashkil qilgan. Ma’lumki, islom ta’limotida milliy davlatlar va milliy chegaralar g‘oyasi tan olinmaydi. Islomobod rahbariyatining rejasiga ko‘ra, Afg‘oniston etnik guruhlarga bo‘linib ketayotgan bir paytda Tolibon siyosatidagi umumiy islomiy birlik va islomlashtirish g‘oyasi pushtun millatchiligini ikkinchi o‘ringa surishi kerak edi. Bu orqali Pokiston uchun xavf tug‘dirishi mumkin bo‘lgan “Pushtuniston muammosi” (ya’ni pushtunlar yashaydigan hududlarni alohida davlatga aylantirish g‘oyasi) yana kuchayib ketishining oldi olinishi ko‘zda tutilgan edi.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

Thomas H. Johnson va M. Chris Mason o‘zlarining Understanding the Taliban and Insurgency in Afghanistan (“Afg‘onistondagi Tolibon harakati va isyonchilikni tushunish”) nomli maqolasida Tolibon dastlab qabilaviy harakat sifatida shakllanganini ta’kidlaydilar. Ularning fikricha, bu holat harakat rahbari Mullah Omar kelib chiqqan Gilzoy konfederatsiyasiga mansub Hotak qabilasi bilan chambarchas bog‘liq edi [5].

Ular shunday yozadilar: “Tolibonni haqiqatan ham tushunish uchun biz islomizm niqobi ortiga nazar tashlashimiz kerak (chunki Tolibonning Shimoliy Alyansdagi raqiblari ham konservativ musulmonlar edi) va ushbu harakatni

qabilaviy hodisa sifatida tahlil qilishimiz lozim. Yaqindan qaralganda, Tolibon nafaqat oddiy pashtun harakati, balki to‘liq Gilzay harakati ham emas, garchi uning ta’sir hududi Gilzay yerlari bilan katta darajada mos kelsa ham. Aslida, harakat asosan bitta qabila tomonidan boshqariladi. Tolibonning yuqori darajadagi rahbariyatining aksariyati (Mullah Omarga yaqin bo‘lgan ayrim istisnolardan tashqari, ya’ni Mulla Umar Hotak qabilasidan chiqqan edi va uning bir qancha tarafdorlari ham shu qabiladandir) Gurgusht konfederatsiyasiga mansub Kakar qabilasidan bo‘lgan”.

Johnson va Mason Tolibon rahbariyatining asosiy qismi Hotaki pushtunlaridan iborat bo‘lganini to‘g‘ri ta’kidlaydilar hamda tashkilotning dastlabki davrida qabilaviy aloqalarning muhim rol o‘ynaganini urg‘ulaydi.

Mazkur maqolada 1996-2001-yillarda Afg‘onistonda Tolibonning birinchi hokimiyat davri va uning etnosiyosiy siyosatini o‘rganishda kompleks yondashuvdan foydalanildi. Tadqiqot metodologiyasi siyosiy, tarixiy va qiyosiy tahlil usullarining uyg‘unligiga asoslanadi.

Avvalo, tarixiy tahlil usuli orqali Tolibonning hokimiyatga kelish jarayoni, uning shakllanish omillari hamda 1996-2001-yillardagi siyosiy voqealar ketma-ketligi o‘rganildi. Bu yondashuv mazkur davrdagi ichki va tashqi omillarni tizimli ravishda yoritish imkonini berdi.

Shuningdek, qiyosiy (komparativ) tahlil usuli yordamida Tolibonning etnosiyosiy siyosati boshqa siyosiy kuchlar va oldingi hukumatlar faoliyati bilan taqqoslandi. Bu orqali turli etnik guruhlarga nisbatan olib borilgan siyosatdagi o‘ziga xosliklar va farqlar aniqlashtirildi.

Tadqiqotda siyosiy tahlil usuli muhim o‘rin tutib, Tolibonning boshqaruv modeli, qaror qabul qilish mexanizmlari va etnik siyosatining mazmuni o‘rganildi. Shu bilan birga, etnik guruhlar o‘rtasidagi munosabatlar va ularning siyosiy tizimdagi o‘rni tahlil qilindi.

Bundan tashqari, manbashunoslik (manba tahlili) usuli asosida ilmiy adabiyotlar, xalqaro tashkilotlar hisobotlari hamda tarixiy hujjatlar o‘rganilib, ularning ishonchliligi va ilmiy qiymati baholandi. Tadqiqot davomida tizimli yondashuv qo‘llanilib, etnosiyosatning ijtimoiy, siyosiy va madaniy omillar bilan o‘zaro bog‘liqligi kompleks tarzda ko‘rib chiqildi.

Mazkur metodologik yondashuvlar maqolaning ilmiy asoslanganligini ta’minlab, Tolibonning birinchi hokimiyat davridagi etnosiyosiy siyosatini chuqur va xolis tahlil qilish imkonini berdi.

TAHLIL VA NATIJALAR

1994-yilda Tolibon harakati paydo bo‘lganida, ularning siyosati va a’zolarni jalb qilish strategiyalari Afg‘onistonning o‘ziga xos siyosiy-ijtimoiy muhitiga mos ravishda shakllangan edi. Tashkilot turli qabilaviy konfederatsiyalarga mansub pushtunlar orasida qo‘llab-quvvatlovni safarbar etish uchun o‘ziga xos va yangicha usullarni ishlab chiqdi, shu bilan birga pushtun bo‘lmagan afg‘onlarning ham harakatga qo‘shilishini rag‘batlantirdi. Tolibon Afg‘onistondagi murakkab etnik tuzilmani o‘z foydasiga ishlatib, diniy mafkuraga sodiqlik orqali mavjud qarama-qarshiliklarni kamaytirish yo‘llarini topdi.

Tolibonning kuchayishi Afg‘onistonning sharqiy tog‘laridagi ko‘plab an’anaviy qabilaviy institutlarga, xususan, katta qabilalarning vakolatiga jiddiy tahdid solgan bo‘lsa-da, harakatning yakuniy yetakchiligi deyarli butunlay Gilzay pushtunlaridan iborat bo‘lgan. Gilzay pushtunlari asosan janubi-sharqiy hududlarda — Oruzgon, Zabol, Dai Kundi va Gardiz viloyatlari, shuningdek, Paktika viloyatidagi Katavaz mintaqasida joylashgan, lekin ularning markaziy va shimoliy hududlarda ham jamoalari mavjud. Bu esa, asosan, XX asr boshlarida Durroniy hukmronligi ostida amalga oshirilgan ko‘chirishlar (majburiy va rag‘batlantirilgan) natijasidir.

Tolibon paydo bo‘lgan va uni dastlabki davrda qo‘llab-quvvatlagan hududlar sifatida Qandahor viloyatining shimoliy tumanlari, Helmand viloyatining shimoli-sharqiy tumanlari, Oruzgon viloyatining janubiy tumanlari, Zabol viloyatining g‘arbiy tumanlari, shuningdek, Paktika, Paktiya, Gardiz, Vardak va Logar viloyatlarining ayrim tumanlari ko‘rsatilgan.

1-jadval.

Tolibon harakatining asosiy rahbarlari va ularning qabila mansubligi

T/R	**Ismi**	**Lavozimi**	**Qabila a’zoligi**
1.	Mulla Muhammad Umar	Harakat yetakchisi	Hotaki Gilzoy
2.	Mulla Birodar	Harakatning o‘rinbosari	Gilzoy
3.	Mulla Dadullah Kakar	Katta harbiy qo‘mondon	Kakar Gurgusht
4.	Mulla Muhammad Hassan	1997-yildan keyin Tashqi ishlar vaziri	Hotaki Gilzoy
5.	Nuruddin Turabi	Adliya vaziri	Hotaki Gilzoy
6.	Alla Dad Akhund	Aloqa vaziri	Hotaki Gilzoy
7.	Mohamed Essa	Suv va energetika vaziri	Hotaki Gilzoy
8.	Vakil Ahmad	Mulla Umar shaxsiy kotibi	Kakar Gurgusht
9.	Sodiq Ohund	Savdo vaziri	Hotaki Gilzoy
10.	Mohammed Rabbani	Kobul Shurasi raisi	Kakar Gurgusht
11.	Mulla Ubaydulloh	Mudofaa vaziri	Hotaki Gilzoy

Ular o‘z maqolalarini e’lon qilgan davrda ushbu tahlil to‘g‘ri edi. Biroq, keyinchalik Tolibon kengroq ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash zarurligini anglab yetdi va turli kelib chiqishga mansub afg‘onlarni ham o‘z safiga jalb qila boshladi. Bu esa harakatning moslashuvchanligi va strategik mahoratini yana bir bor namoyon etdi.

Tolibon ayrim hududlarda mavjud qabilaviy aloqalardan o‘z manfaatlari yo‘lida foydalandi. Masalan, ular G‘ilzay pushtunlari kuchli qo‘llab-quvvatlagan hududlarda, ayniqsa Mullah Omarning Hotaki qabilasi yashaydigan joylarda yaxshi tanilgan bo‘lgan mintaqalarda o‘z hokimiyatini mustahkamladi. Tolibon g‘arb tomonga, ya’ni Durroniylar nazorati ostidagi viloyatlar tomon siljigan sari, ular kengroq pushtun qo‘llab-quvvatlovini ta’minlash maqsadida o‘z tashkilotiga ham Durroniy, ham Gilzay jangchilarini jalb qilish yo‘llarini topdi.

Durroniy hududlarida esa Tolibon viloyat rahbarligiga Durroniy vakillarini tayinlashga ruxsat berdi, biroq ular Tolibon belgilagan qoidalarga rioya qilishlari shart edi. 1994-yildan keyingi Tolibonning shakllanishi bir qator mahalliy va tashqi rivojlanishlar natijasi bo‘ldi. Bunga 1980-yillardagi sovetlarga qarshi jihod davrida mahalliy diniy tarmoqlarning transformatsiyasi, ushbu tarmoqlarning xalqaro islomiy tarmoqlar bilan bog‘lanishining kuchayishi, shuningdek, Pokistonning Tolibonni o‘z Afg‘oniston siyosatining strategik vositasi sifatida qabul qilish qarori kiradi [7].

Masalan, sog‘liqni saqlash vaziri Mullah Mohammad Abbas 1997-yilda Mozori Sharif va Hirotda Tolibon qo‘mondoni sifatida xizmat qilgan, keyin olti oy o‘tib vazirlik lavozimiga qaytgan. Shu bilan birga, Markaziy bank hokimi Mullah Ehsanullah Ehsan Qandahordagi 1000 nafarlik elita Tolibon kuchini boshqargan, Hirot hokimi Mullah Abdul Razzaq esa mamlakat bo‘ylab harbiy operatsiyalarni olib borgan.

Bundan tashqari, Afg‘oniston Islomiy Amirligi barcha yuqori lavozimli tojik, o‘zbek va hazora byurokratlarini, ularning malakali yoki yo‘qligidan qat’i nazar, pushtunlar bilan almashtirgan. Afg‘oniston Islomiy Amirligi ma’muriyatida bilimsiz va tajribasiz jangarilar hamda mullolarning tayinlanishi natijasida vazirliklar faoliyati deyarli to‘xtab qolgan, viloyat va tuman ma’muriyatlari esa harbiy bazalarga aylangan.

XULOSA

Tolibonlar Saudi Arabia va Pakistandan harbiy va moliyaviy yordamni faol ishlatib, 1998-yil yozida mamlakat shimolida keng ko‘lamli hujum operatsiyalarini boshladilar. 1998-yil 9-avgustda ular shimoliy poytaxt Mazar-i-Sharifni egalladilar; bu shahar ilgari Abdul Rashid Dostumning qarorgohi bo‘lgan va natijada u yana Turkeyga qochdi.

Oldinga harakatni davom ettirib, Tolibonlar keyinchalik bir qator viloyatlarni egalladilar: Bag‘lon, Qunduz, Samanqan, shuningdek, Tahor viloyatining bir qismi va Amudaryo sohillariga yetib bordilar. Shu jarayonda ular mahalliy hazora aholisiga nisbatan ommaviy qirg‘in o‘tkazib, taxminan 2000 kishining halok bo‘lishiga sabab bo‘ldilar [6]. Bu qirg‘in genotsid darajasiga yetganligini jahon hamjamiyati tan olgan edi.

Avgust oyining oxirida Tolibonlar deyarli butun Hazorajatni nazorat ostiga oldilar. Bu hududdan esa “Vahdat-e Melli” partiyasi rahbari Abdul Karim Khalilining qurolli bo‘linmalari chiqarib yuborildi. Umuman olganda, Tolibonlar ushbu davrda ko‘plab pushtun bo‘lmaganlarga nisbatan jinoyatlar sodir etganlar.

Bundan tashqari, etniklik Tolibonlar tomonidan harbiy faoliyatlarni oqlash vositasi sifatida ham ishlatilgan. Tolibon rejimi davrida Kabul tez-tez etnik tozalash va etnotsidga duchor bo‘lgan; pushtun bo‘lmaganlarning aksariyati, ayniqsa tojiklar, hech qanday jinoyat sodir etmagan bo‘lsalar ham, Tolibon tomonidan qamoqqa olinib, qiynoqqa solingan. Odamlarning qiynoqqa tutilishining yagona sababi - ular pushtun emasligi va asosan Afg‘onistonning shimoliy viloyatlaridan ekanligi edi.

Shamali hududida (Qobulning shimoliy qismi), aholining deyarli barchasi tojik millatiga mansub bo‘lgan joyda, ularning barcha bog‘lari yoqib yuborilgan, uy-joylari vayron qilingan, aholining katta qismi o‘ldirilgan yoki uylarini tark etishga majbur qilingan. Tolibon ularning uylarini va mol-mulklarini talon-toroj qilgan. Bu voqealar 1996-2001-yillar oralig‘ida Tolibon hukmronligi davrida sodir bo‘lgan.

Hazorajat hududida ham 1998-2001-yillar davomida Tolibon genotsid amalga oshirib, hazora xalqining begunoh vakillarini qirg‘in qilgan; ularni o‘ldirishning yagona sababi - ularning shia mazhabiga mansubligi va pushtun emasligi edi. Afg‘oniston shimolida, ayniqsa Mazar-i-Sharif viloyatida, 1997-yildan boshlab Tolibon davrida ko‘plab begunoh odamlar o‘ldirilgan bo‘lib, buning sababi ularning boshqa etnik guruhga mansubligi edi [4].

1998-yil sentabriga kelib, ular mamlakat hududining qariyb 90 foizini nazorat qilar, qolgan qismlar esa unga qarshi kuchlar tomonidan boshqarilar edi. Jumladan, Ahmad Shah Massoud Badaxshon viloyati, Tahor viloyatining bir qismi, Panjshir darasi va Salang dovonini nazorat qilgan.

Yozgi harbiy kampaniya davomida muvaffaqiyatsizlikka uchragan prezident Burhanuddin Rabbani va uning bosh vaziri Gulbuddin Hekmatyar mamlakatni tark etib, Tehranda joylashdilar.

Bu talab bajarilmagach, United Nations Security Council 2000-yil dekabrida islomchilarga qarshi harbiy embargo joriy qilib, ularga qurol sotishni taqiqladi va boshqa cheklovlarni belgiladi. Bunga javoban Tolibon 2001-yil mart oyida Bamiyan

Buddhasdagi dunyodagi eng yirik Budda haykallarini portlatib, jahon hamjamiyatiga qarshi chiqdi.

2001-yil yozida ular mamlakat shimolida keng ko‘lamli hujum boshladilar va avval egallangan Taloqan shahrida - Shimoliy alyansning sobiq asosiy tayanch punktida - o‘z pozitsiyalarini mustahkamladilar. 2001-yil 9-sentabr kuni Osama bin Laden odamlarining Ahmad Shah Massoudga qarshi suiqasdi amalga oshirildi. Uning halok bo‘lishi Afg‘onistondagi keyingi harbiy-siyosiy kurashga jiddiy ta’sir ko‘rsatdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Barfield, T. Afghanistan: A Cultural and Political History. - Princeton: Princeton University Press, 2023. - P. 256.
2. Hardcastle, N. American Soldier: Stories of Special Forces from Grenada to Afghanistan. - Thunder's Mouth Press, 2002. - P. 6-8.
3. Ibrahimi, N. A Violent Nexus: Ethnonationalism, Religious Fundamentalism, and the Taliban // The Review of Faith & International Affairs. - 2023. - Vol. 21, No. 3. - P. 23.
4. Mirdad, M. A., Suyanto, B., & Hayat, M. U. The political instrumentalization of ethnic divisions and affiliations in Afghanistan (2001-2021) // Masyarakat, Kebudayaan dan Politik.- 2025. - Vol. 38, No. 4. - P. 343-344.
5. Mutma’in, A. H. Taliban: A Critical History from Within. - Germany: First Draft Publishing, 2019. - P. 43.
6. Rashid, A. Taliban: Islam, Oil and the New Great Game in Central Asia. - London-New York: I.B. Tauris, 2000. - P. 73.
7. Roy, O. The Taliban: A Strategic Tool for Pakistan // In: Jaffrelot, C. (ed.). Pakistan: Nationalism without a Nation. - London: Zed Books, 2002. - P. 154.
8. Shultz, R. H., Jr., & Dew, A. J. Insurgents, Terrorists, and Militias: The Warriors of Contemporary Combat. - New York: Columbia University Press, 2006. - P. 180.
9. United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC). Afghanistan Opium Survey 2003. - October 2003. - P. 7.
10. United Nations. Report of the Secretary-General. - 1997. - P. 2.
11. Плешов, О. В. Движение “Талибан”: истоки фундаментализма // Афганистан: война и проблемы мира. - М., 1998. - С. 40.

JADIDLAR QARASHLARIDA XOTIN-QIZLAR TA’LIMI MASALASI

Xabibullo Xoji Muxammadyusuf Alisher o‘g‘li
O‘zbekiston Respublikasi Din ishlari bo‘yicha qo‘mitasi bosh mutaxassisi
Urganch davlat universiteti tadqiqotchisi
E-mail: xxmao1993@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Turkiston jadidlarining xotin-qizlar ta’limi, oila tarbiyasi, nikoh munosabatlari va ayollar huquqiga oid qarashlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda jadid matbuoti, badiiy asarlar, arxiv hujjatlari va ilmiy adabiyotlar asosida ayollar ma’rifatini jamiyat taraqqiyotining muhim omili sifatida baholagan yondashuvlar ochib berilgan. Maqolada Abdurauf Fitrat, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Sadriddin Ayniy, Abdurahmon Sa’diy, Munavvarqori Abdurashidxonov kabi ziyolilarning ta’lim, oila va ijtimoiy islohotlarga doir qarashlari qiyosiy tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari jadidlar uchun xotin-qizlar ta’limi milliy uyg‘onish, oila mustahkamligi va jamiyatni isloh etishning muhim sharti sifatida qaralganini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: jadidchilik, Turkiston, xotin-qizlar ta’limi, oila, ma’rifat, ayollar huquqi, Fitrat, Behbudiy, Hamza, Sadriddin Ayniy, nikoh, tarbiya, milliy uyg‘onish, ijtimoiy islohot, jadid matbuoti.

Аннотация: В статье анализируются взгляды туркестанских джадидов конца XIX - начала XX века на образование женщин, семейное воспитание, брачные отношения и права женщин. На основе материалов джадидской печати, художественных произведений, архивных документов и научной литературы раскрывается отношение просветителей к женскому образованию как важному фактору общественного развития. В статье сравнительно изучены идеи Абдурауфа Фитрата, Махмудходжи Бехбуди, Хамзы Хакимзаде Ниязи, Садриддина Айни, Абдурахмана Саади, Мунавваркори Абдурашидханова по вопросам образования, семьи и социальных реформ. Результаты исследования показывают, что для джадидов образование женщин рассматривалось как одно из главных условий национального пробуждения, укрепления семьи и реформирования общества.

Ключевые слова: джадидизм, Туркестан, женское образование, семья, просвещение, права женщин, Фитрат, Бехбуди, Хамза, Садриддин Айни, брак, воспитание, национальное пробуждение, социальная реформа, джадидская пресса.

Abstract: The article analyzes the views of Turkestan Jadids of the late 19th and early 20th centuries on women’s education, family upbringing, marriage relations and women’s rights. Based on Jadid periodicals, literary works, archival documents and

scholarly literature, the study reveals how women's enlightenment was interpreted as an important factor of social development. The article comparatively examines the ideas of Abdurauf Fitrat, Mahmudkhoja Behbudi, Hamza Hakimzoda Niyazi, Sadriddin Ayni, Abdurahmon Sa'di and Munavvarqori Abdurashidkhanov on education, family and social reform. The results show that women's education was viewed by the Jadids as a key condition for national awakening, family stability and the modernization of society.

Keywords: Jadidism, Turkestan, women's education, family, enlightenment, women's rights, Fitrat, Behbudi, Hamza, Sadriddin Ayni, marriage, upbringing, national awakening, social reform, Jadid press.

KIRISH

XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Turkiston jamiyatida kechgan ijtimoiy-ma'naviy jarayonlar orasida xotin-qizlar ta'limi va oila masalasi alohida o‘rin tutdi. Bu davrda chor Rossiyasining mustamlakachilik siyosati, mahalliy jamiyatdagi turg‘unlik, diniy mutaassiblik, ayollarning huquqiy va ijtimoiy mavqei cheklangani jadid ziyolilarini mazkur muammoga jiddiy e'tibor qaratishga undadi. Ular jamiyatni isloh etishni faqat maktab, matbuot yoki siyosiy faoliyat bilan bog‘lamay, oila muhiti, ona savodi, qizlar tarbiyasi va nikoh munosabatlarini ham taraqqiyotning muhim asoslari sifatida talqin qildilar.

Jadidlar qarashida oila jamiyatning ma'naviy poydevori, xotin-qizlar esa kelajak avlod tarbiyasining hal qiluvchi subyekti sifatida baholandi. Shu sababli ayollarning ilm olishi, ularning huquqiy ongini oshirish, majburiy nikoh, erta turmush, ko‘p xotinlik, ayolni meros va ijtimoiy huquqlardan mahrum qilish kabi illatlarga qarshi kurash jadid islohotchilik dasturining muhim yo‘nalishiga aylandi. Abdurahmon Sa'diy, Abdurauf Fitrat, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Munavvarqori Abdurashidxonov va Sadriddin Ayniy kabi ziyolilar o‘z maqola, risola, dramatik asar va publitsistik chiqishlarida ushbu masalani milliy taraqqiyot bilan bog‘liq holda yoritdilar.

Maqolaning maqsadi - Turkiston jadidlarining xotin-qizlar ta'limiga oid qarashlarini tarixiy-manbaviy asosda tahlil qilish, ularning oila, nikoh, tarbiya va ayollar huquqi haqidagi fikrlarini ilmiy jihatdan umumlashtirishdan iborat. Tadqiqot obyekti sifatida jadidchilik harakati doirasida xotin-qizlar ta'limiga oid qarashlar, predmeti sifatida esa jadid matbuoti, badiiy asarlar, arxiv hujjatlari va tarixshunoslikdagi talqinlar tanlandi. Tadqiqotda tarixiylik, qiyosiy tahlil, manbaviy tahlil, tizimli yondashuv va muammoviy tahlil usullaridan foydalanildi.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

Turkiston jadidlarining xotin-qizlar ta’limi, oila, nikoh va ayollar huquqiga oid qarashlari tarixshunoslikda turli davrlarda turlicha talqin qilingan. Sovet davri tadqiqotlarida bu masala asosan kommunistik mafkura, sinfiy yondashuv va sovet hokimiyatining “ozodlik beruvchi kuch” sifatidagi talqini asosida yoritildi. A. Smirnovaning xotin-qizlar ta’limiga oid maqolasida ayollarni savodli qilish va ularni ijtimoiy hayotga jalb etish jarayoni sovet siyosatining natijasi sifatida ko‘rsatildi [17]. Bunday yondashuvda jadid ziyolilarining XX asr boshlaridayoq xotin-qizlar ma’rifati, oila islohoti va ayollar huquqi masalasida ilgari surgan qarashlari yetarli darajada ochib berilmadi.

Mustaqillik yillarida mavzuga munosabat tubdan yangilandi. D.A. Alimovaning O‘rta Osiyoda ayollar masalasining o‘rganilish tarixiga bag‘ishlangan tadqiqotlari sovet davri tarixshunosligidagi biryoqlama qarashlarni qayta baholashga xizmat qildi [16]. D. Rajabovaning Turkiston jadidlari qarashlarida yoshlar va xotin-qizlar masalasiga oid tadqiqotida esa jadidlarning ayollar ta’limi, oila va nikoh munosabatlarini isloh qilish borasidagi qarashlari alohida ilmiy muammo sifatida o‘rganilgan [15; 123-b.]. G. Rahimova Abdurauf Fitrat va jadid adabiyoti masalasini tahlil qilar ekan, Fitrat ijodida ayol, oila va tarbiya mavzularining milliy uyg‘onish g‘oyasi bilan bog‘liq jihatlariga e’tibor qaratgan [2; 53-b.].

Mavzuning manbaviy asosini jadid matbuoti, badiiy asarlar, publitsistik maqolalar, tarixiy risolalar va ilmiy tadqiqotlar tashkil etadi. Abdurahmon Sa’diyning “Xotin-qizlar maorifi” maqolasida ayollarga ta’lim berish, ularning shar’iy va ijtimoiy huquqlarini tiklash masalasi dolzarb vazifa sifatida qo‘yilgan [1]. Abdurauf Fitratning “Hindistonda bir farangi ila buxoroli mudarrisning jadid maktablari xususida qilgan munozarasi” hamda “Oila yoki oila boshqarish tartiblari” asarlarida ayol ta’limi, er-xotin munosabatlari, farzand tarbiyasi va oilaning jamiyat hayotidagi o‘rni nazariy jihatdan asoslab berilgan [3; 130-b.], [4]. Mahmudxo‘ja Behbudiyning “Sayohat xotiralari” va “Hifz-i sihhat-i oila” maqolalarida esa ayollarga munosabat, oila salomatligi va turmush madaniyati masalalari yoritilgan [5], [6].

Jadid adabiyoti ham mazkur mavzuni o‘rganishda muhim manba hisoblanadi. Hamza Hakimzoda Niyoziyning “Zaharli hayot yoxud ishq qurbonlari” va “Maysaraning ishi” asarlarida ayollar huquqsizligi, majburiy nikoh, ko‘p xotinlik, johillik va ijtimoiy adolatsizlik badiiy obrazlar orqali fosh etilgan [7; 167-b.], [8]. Sadriddin Ayniyning “Musulmonlar hayoti” maqolasida ayol savodi va farzand tarbiyasi o‘rtasidagi bog‘liqlik ochib berilgan [9]. “Sadoi Turkiston” gazetasida

e’lon qilingan nikohga oid maqolalarda esa yigit-qiz roziligi, tibbiy ko‘rik, balog‘at va oilaviy mas’uliyat kabi masalalar ilgari surilgan [10].

Tadqiqot metodologiyasi tarixiylik, qiyosiy tahlil, manbashunoslik tahlili va muammoviy yondashuvga tayanadi. Tarixiylik usuli orqali jadidlarning xotin-qizlar ta’limiga oid qarashlari XIX asr oxiri - XX asr boshlaridagi Turkiston ijtimoiy-siyosiy muhiti bilan bog‘liq holda o‘rganildi. Qiyosiy tahlil usuli yordamida Fitrat, Behbudiy, Hamza, Ayniy, Sa’diy, Munavvarqori Abdurashidxonov va Fathiddinzoda qarashlaridagi umumiy va farqli jihatlar aniqlashtirildi. Manbashunoslik tahlili orqali jadid matbuoti, adabiy asarlar, ilmiy tadqiqotlar va davriy nashrlarda keltirilgan ma’lumotlarning mazmuni baholandi. Muammoviy yondashuv asosida xotin-qizlar ta’limi masalasi oila, nikoh, tarbiya, huquqiy ong va milliy taraqqiyot bilan uzviy bog‘liq ijtimoiy hodisa sifatida tahlil qilindi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Jadidlar xotin-qizlar ta’limini jamiyat taraqqiyotining muhim sharti sifatida baholadilar. Ularning qarashida ayolning ilmli bo‘lishi faqat shaxsiy savodxonlik bilan cheklanmay, oila mustahkamligi, farzand tarbiyasi, millatning ma’naviy uyg‘onishi va jamiyatni isloh etish jarayoni bilan bevosita bog‘liq edi. Abdurahmon Sa’diy “Xotin-qizlar maorifi” maqolasida ayollarga shar’iy jihatdan berilgan huquqlarni qaytarish va ularni ma’rifatga jalb etish masalasini kechiktirib bo‘lmaydigan vazifa sifatida ilgari surdi [1]. Bu yondashuv jadidlarning xotin-qizlar masalasiga yuzaki axloqiy da’vat sifatida qaramaganini, uni ijtimoiy islohotning asosiy yo‘nalishlaridan biri deb bilganini ko‘rsatadi.

Sadriddin Ayniy ayol savodini farzand tarbiyasi bilan bog‘lab tushuntirdi. Uning “Musulmonlar hayoti” maqolasida ayol tarbiya ko‘rgan va ilmli bo‘lsa, farzandini ham taraqqiyotga intiladigan inson qilib tarbiyalashi mumkinligi ta’kidlanadi [9]. Bu fikr jadidlarning ona savodiga bergan bahosini ochib beradi. Ular nazarida ona oila doirasidagi oddiy tarbiyachi emas, kelajak avlodning dunyoqarashi, axloqi va ma’naviy qiyofasini shakllantiruvchi asosiy kuch edi.

Abdurauf Fitratning “Oila yoki oila boshqarish tartiblari” asari jadidlarning oila va ayol ta’limiga oid qarashlarini tizimli ifodalagan muhim manbalardan biridir. Fitrat oilani jamiyatning tayanch bo‘g‘ini sifatida talqin qiladi. Uning fikricha, har bir millatning saodati va izzati oilalarning tartibi, ichki intizomi va farzand tarbiyasiga bog‘liq [4; 13-b.]. Fitrat er-xotin munosabatlarida mehr, adolat va o‘zaro hurmatni asosiy mezon sifatida ko‘rsatadi. U ayolning ham oilada o‘z huquqiga ega ekanini ta’kidlab, er-xotin o‘rtasidagi munosabatlarni insoniylik va mas’uliyat tamoyillari asosida tushuntiradi [4; 34-b.].

Fitrat “Munozara” asarida ayol ta’limiga qarshi bo‘lgan eskicha qarashlarni tanqid qiladi. Asarda buxorolik mudarrisning ayollar ta’limini foydasiz deb bilishi farangi qahramon bilan bahs orqali rad etiladi [3; 130-b.]. Bu holat jadidlar uchun xotin-qizlar ta’limi diniy-urfiy cheklovlar doirasida emas, balki aql, ma’rifat va jamiyat ehtiyoji asosida baholanganini ko‘rsatadi. Fitratning oilaga oid qarashlarida ayol savodi, bola tarbiyasi va millat kelajagi bir-biri bilan chambarchas bog‘langan.

Mahmudxo‘ja Behbudiy xotin-qizlar masalasini turmush madaniyati va salomatlik bilan bog‘liq holda yoritdi. Uning “Sayohat xotiralari”da paranjiga o‘ralgan ayollarning noqulay sharoitda yurishi, ularga nisbatan e’tiborsizlik, safar davomida sog‘lig‘i va xavfsizligiga befarq qaralishi keskin tanqid qilinadi [5]. “Hifz-i sihhat-i oila” maqolalarida esa oilada sog‘liqni saqlash, ayollar gigiyenasi, farzand parvarishi va sog‘lom avlod tarbiyasi masalalari ko‘tariladi [6]. Behbudiy qarashlarida xotin-qizlarga munosabat jamiyatning umumiy madaniy saviyasi bilan bog‘liq mezon sifatida namoyon bo‘ladi.

Hamza Hakimzoda Niyoziy ayollar huquqsizligini badiiy asarlar orqali yoritdi. “Zaharli hayot yoxud ishq qurbonlari” dramasida Maryam obrazi majburiy nikoh, ko‘p xotinlik va ayol sha’nining poymol qilinishiga qarshi norozilik timsoli sifatida gavdalanadi [7; 167-b.]. “Maysaraning ishi” asarida esa Maysara adolatsizlikka qarshi aql-zakovat, jur’at va topqirlik bilan kurashuvchi ayol obrazi sifatida ko‘rsatiladi [8]. Hamza ijodida ayol obrazi faqat jabrlanuvchi holatda emas, o‘z haqini anglaydigan, zulmga qarshi turishga qodir shaxs sifatida tasvirlanadi.

Jadidlar nikoh munosabatlarini isloh qilish masalasiga ham alohida e’tibor qaratdilar. “Sadoi Turkiston” gazetasida Yoqubova va Maqsudovaning “Nikoh haqida” maqolasida nikohdan o‘tayotgan yigit-qizning roziligi, ularning sog‘lomligi, nikoh marosimida bevosita ishtiroki, balog‘atga yetmagan qizlarni turmushga berishga yo‘l qo‘ymaslik kabi masalalar ilgari surilgan [10]. Bu takliflar nikohni faqat urf-odat doirasidagi marosim sifatida emas, huquqiy, axloqiy va tibbiy mas’uliyat bilan bog‘liq ijtimoiy institut sifatida anglashga xizmat qilgan.

Munavvarqori Abdurashidxonov ham oilaviy munosabatlardagi jaholat, bid’at va xurofotga qarshi kurashgan jadid ziyolilaridan biri edi. Uning xotiralarida ayollarni ozod etish uchun turli usullarni qo‘llagani qayd etiladi [11; 62-b.]. “Nikoh to‘g‘risida” maqolasida nikoh masalasidagi noto‘g‘ri urf-odatlar tanqid qilinsa, “Bizda jaholat - jahl murakkab” maqolasida oilaviy hayotga singib ketgan nodonlik va ma’rifatsizlik jamiyat taraqqiyotiga to‘siq sifatida ko‘rsatiladi [12], [13]. Munavvarqori qarashlarida diniy qadriyatlarni to‘g‘ri anglash, oilada adolat va ma’rifatni qaror toptirish asosiy o‘rinda turadi.

Zuhriddin Fathiddinzoda “Huquqi nisvon” maqolasida ayollarga yaxshi muomala qilish va ularning huquqlarini berish masalasini millatni jaholat va inqirozdan qutqarish yo‘li sifatida talqin qiladi [14]. Bu fikr jadidlar orasida xotin-qizlar masalasi axloqiy mavzu darajasida qolmaganini, balki millatning ijtimoiy kelajagi bilan bog‘liq muammo sifatida anglanganini ko‘rsatadi. Fathiddinzoda qarashlarida ayol huquqi, ma’rifat va jamiyat taraqqiyoti o‘zaro bog‘liq tushunchalar sifatida namoyon bo‘ladi.

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, jadidlar xotin-qizlar ta’limi masalasini uch asosiy yo‘nalishda ko‘tardilar. Birinchi yo‘nalish - ayollarning ilm olish huquqini asoslash va qizlar ta’limini milliy taraqqiyotning muhim omili sifatida talqin qilish. Ikkinchi yo‘nalish - oila, nikoh va farzand tarbiyasini isloh etish, bunda ayolning tarbiyaviy va ma’naviy mavqeini yuksaltirish. Uchinchi yo‘nalish - ayollarning huquqiy, axloqiy va ijtimoiy maqomini oshirish, ularni jamiyat islohotlarining faol ishtirokchisi sifatida ko‘rish.

Shu asosda aytish mumkinki, jadidlar qarashida ma’rifatli ayol - mustahkam oila, mustahkam oila - barkamol avlod, barkamol avlod - taraqqiy etgan millat g‘oyasining asosiy bo‘g‘ini sifatida talqin qilingan. Ularning xotin-qizlar ta’limiga oid qarashlari o‘z davrining ijtimoiy ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda shakllangan va bugungi kunda ham oila, ta’lim, tarbiya hamda gender masalalarini tarixiy asosda o‘rganishda muhim ilmiy ahamiyatga ega.

XULOSA

XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Turkiston jadidlari xotin-qizlar ta’limi masalasini milliy taraqqiyotning muhim sharti sifatida ko‘tardilar. Ular ayolning ilmli bo‘lishi oila muhiti, farzand tarbiyasi, jamiyat ma’naviyati va millat kelajagiga bevosita ta’sir etishini chuqur angladilar. Shu sababli qizlar ta’limi, nikoh roziligi, oila salomatligi, majburiy nikoh va ko‘p xotinlikka qarshi kurash, onaning tarbiyaviy mas’uliyati kabi masalalar jadidlarning ma’rifatparvarlik dasturida muhim o‘rin egalladi.

Abdurauf Fitrat oila va farzand tarbiyasini millat qudrati bilan bog‘lagan bo‘lsa, Behbudiy oila salomatligi va ayollarga munosabat masalasini ijtimoiy madaniyat mezoni sifatida baholadi. Hamza ayol huquqsizligini dramatik obrazlar orqali fosh etdi. Sadriddin Ayniy, Abdurahmon Sa’diy va Munavvarqori Abdurashidxonov esa xotin-qizlar ta’limi va huquqini jamiyatni ma’rifatli qilishning muhim sharti sifatida talqin qildilar.

Tadqiqot natijalari jadidlarning xotin-qizlar ta’limiga oid qarashlari o‘z davri uchun ilg‘or ijtimoiy-huquqiy mazmunga ega bo‘lganini ko‘rsatadi. Ular ayolni oila doirasidagi shaxs, millat kelajagini tarbiyalovchi ma’naviy kuch, ma’rifiy

islohotlarning faol ishtirokchisi sifatida baholadilar. Shu jihatdan jadidlar merosi bugungi kunda ham xotin-qizlar ta’limi, oilaviy tarbiya va jamiyatda ma’rifatli muhitni shakllantirish masalalarida muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Саъдий А. Хотин-қизлар маорифи // Туркистон. - 1922. - 7 октябрь.
2. Раҳимова Гулшан Муҳиддин қизи. Абдурауф Фитрат ва жадид адабиёти (XX асрнинг 20-йилларига қадар): Филол. фан. номз. ... дисс. - Т., 1999. - Б. 53.
3. Фитрат А. Ҳиндистонда бир фаранги ила бухороли мударриснинг жадид мактаблари хусусида қилган мунозараси // Шарқ юлдузи. - 1997. - № 1. - Б. 130.
4. Фитрат А. Оила ёки оила бошқариш тартиблари. - Т.: Маънавият, 2000. - 112 б.
5. Беҳбудий М. Саёҳат хотиралари // Ойна. - 1914. - № 48.
6. Беҳбудий М. Ҳифз-и сиҳҳат-и оила // Ойна. - 1914. - № 47–52; 1915. - № 1.
7. Ҳамза Ҳ.Н. Заҳарли ҳаёт ёхуд ишқ қурбонлари // Мукаммал асарлар тўплами: 4 жилдлик. Ж. 2. - Т.: Фан, 1980. - Б. 163–167.
8. Ҳамза Ҳ.Н. Майсаранинг иши // Тўла асарлар тўплами: 5 жилдлик. Ж. 4. - Т., 1988. - Б. 10–318.
9. Айний С. Мусулмонлар ҳаёти // Туркистон вилоятининг газетаси. - 1906. - 16 ва 19 июль.
10. Ёқубова С., Мақсудова М. Никоҳ ҳақида // Садои Туркистон. - 1914. - 20 май.
11. Мунавварқори Абдурашидхонов. Хотираларидан: жадидчилик тарихидан лавҳалар. - Т.: Шарқ, 2001. - Б. 62.
12. Мунавварқори Абдурашидхонов. Никоҳ тўғрисида // Тараққий. - 1906. - 3 февраль.
13. Мунавварқори Абдурашидхонов. Бизда жаҳолат - жаҳл мураккаб // Тараққий. - 1906. - 14 июнь.
14. Фатҳиддинзода З. Ҳуқуқи нисвон // Садои Туркистон. - 1914. - 12 ноябрь; 10 декабрь.
15. Ражабова Д. Туркистон жадидларининг қарашларида ёшлар ва хотин-қизлар масалалари (XIX асрнинг охири - XX аср бошлари): Тарих фанлари номзоди даражасини олиш учун ёзилган дисс. - Т., 2003. - Б. 123.
16. Алимова Д.А. Женский вопрос в Средней Азии: история изучения и современные проблемы. - Ташкент: Фан, 1991.
17. Смирнова А. Женское образование в Узбекистане // Коммунистка. - 1928. - № 8. - С. 82–83.

RAHBAR NUTQINING KOMMUNIKATIV VA NUTQIY TA'SIRCHANLIK MUAMMOLARI

Xalilova Ruxsora Raupovna
Buxoro davlat pedagogika instituti
O'zbek tili va adabiyoti kafedrasi dotsenti, f.f.f.d. (PhD)
E-mail: xaruxsora1982@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada rahbar nutqining kommunikativ va pragmatik xususiyatlari tizimli ravishda tahlil qilinadi. Maqolada motivatsion nutqning nazariy asoslari, uning tarkibiy qismlari hamda amaliy qo'llanilish usullari yoritilgan. Rahbar nutqining auditoriyaga ta'sir ko'rsatish mexanizmlari, ishontirish strategiyalari va empatik muloqot vositalari ilmiy nuqtai nazardan tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: rahbar nutqi, motivatsiya, kommunikativ xususiyatlar, pragmatika, motivatsion til nazariyasi, auditoriya, ishontirish, empatik til, ma'no yaratuvchi til.

Аннотация: В данной научной статье системно анализируются коммуникативные и прагматические особенности речи руководителя. Освещаются теоретические основы мотивационной речи, её структурные компоненты и практические способы применения. С научной точки зрения исследуются механизмы воздействия речи руководителя на аудиторию, стратегии убеждения и средства эмпатической коммуникации.

Ключевые слова: речь руководителя, мотивация, коммуникативные особенности, прагматика, теория мотивационного языка, аудитория, убеждение, эмпатический язык, язык создания смысла.

Abstract: This scientific article systematically analyzes the communicative and pragmatic features of leadership speech. The article highlights the theoretical foundations of motivational speech, its structural components, and practical methods of application. The mechanisms of audience influence, persuasion strategies, and empathetic communication tools in leadership discourse are examined from a scientific perspective.

Keywords: leadership speech, motivation, communicative features, pragmatics, motivational language theory, audience, persuasion, empathetic language, meaning-making language.

KIRISH

Bugungi kunda rahbar nutqining kommunikativ va pragmatik xususiyatlarini o'rganish tilshunoslik, psixologiya hamda boshqaruv nazariyasining dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Rahbar nutqi nafaqat axborot yetkazish vositasi,

balki jamoani boshqarish, motivatsiya berish, ishontirish va umumiy maqsad sari safarbar etishning muhim kommunikativ omilidir. Ayniqsa, globallashuv va raqamli kommunikatsiya jarayonlari kuchaygan sharoitda rahbarning nutqiy kompetensiyasi tashkilot samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biriga aylanmoqda.

Motivatsion nutq rahbarning pragmatik maqsadlarini amalga oshirishda muhim vosita bo‘lib, u auditoriyaning hissiy holati, ehtiyojlari va qadriyatlariga ta’sir ko‘rsatish orqali ijtimoiy-psixologik muhitni shakllantiradi. Shu jihatdan rahbar nutqining kommunikativ-pragmatik xususiyatlarini ilmiy asosda tahlil qilish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi rahbar nutqining kommunikativ va pragmatik xususiyatlarini tizimli tahlil qilish, motivatsion nutqning nazariy asoslari hamda uning amaliy qo‘llanilish mexanizmlarini yoritishdan iborat.

MAVZUNING O‘RGANILGANLIGI VA METODOLOGIYASI

Motivatsion til nazariyasi XX asr oxirida Jacqueline Mayfield va Milton Mayfield tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, rahbar nutqining uchta asosiy o‘lchamini ajratadi. Ushbu nazariya rahbar va xodim o‘rtasidagi muloqotni tahlil qilishning tizimli asosini yaratadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, rahbarlar eng ko‘p yo‘naltiruvchi tildan foydalanadi, empatik til kamroq qo‘llaniladi, ma’no yaratuvchi til esa eng kam uchraydi. Biroq, uchala komponentning muvozanatli qo‘llanilishi eng yuqori motivatsion samarani beradi [2].

Alan Monroe tomonidan 1930-yillarda ishlab chiqilgan motivatsion ketma-ketlik bugungi kunda ham ishontiruvchi nutqning eng samarali modellaridan biri hisoblanadi. Ushbu model besh bosqichdan iborat:

1-bosqich: Diqqatni jalb qilish. Auditoriyaning “avtopilot” rejimini to‘xtatish, ularning e’tiborini muammoga qaratish. Masalan, Steve Jobs 2007-yilda iPhone taqdimotida: “Bugun Apple telefonni qayta ixtiro qiladi”, degan jumla bilan boshlagan edi.

2-bosqich: Ehtiyojni yaratish. Auditoriyaga mavjud holat va kerakli holat o‘rtasidagi farqni his qildirish. Samarali rahbarlar muammoni aniq va dolzarb qilib ko‘rsatadi.

3-bosqich: Qoniqishni taklif qilish. Muammoning yechimini taqdim etish.

4-bosqich: Tasavvurni jonlantirish. Auditoriyaga yechim qanday ishlashini va qanday ijobiy natijalarga olib kelishini ko‘rsatish.

5-bosqich: Harakatga undash. Aniq va o‘lchanadigan harakatlarni taklif qilish.

Pragmatika nuqtai nazaridan rahbar nutqi “so‘z bilan ish qilish”ning eng yorqin namunasidir. Rahbar nutqida pragmatik maqsad - tinglovchilarning fikri yoki

xatti-harakatini o‘zgartirishdir. Bunga erishishda quyidagi pragmatik omillar muhim rol o‘ynaydi:

- manba ishonchliligi - rahbar nutqining samaradorligi uning obro‘si, tajribasi va xodimlar oldidagi ishonch darajasiga bog‘liq;
- auditoriyani bilish - motivatsion nutq auditoriyaning ehtiyojlari, qadriyatlari va psixologik holatini hisobga olishni talab qiladi;
- kontekstga moslashish - bir xil nutq turli kontekstlarda turlicha qabul qilinishi mumkin.

Mazkur tadqiqotda kommunikativ-pragmatik yondashuv, motivatsion til nazariyasi hamda pragmalingvistika tamoyillaridan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida rahbar nutqining motivatsion, empatik va pragmatik xususiyatlari nazariy tahlil qilindi.

Shuningdek, rahbar nutqining auditoriyaga ta’sir ko‘rsatish mexanizmlari, ishontirish strategiyalari va kommunikativ vositalari qiyosiy tahlil asosida o‘rganildi. Tadqiqotda tavsifiy, interpretativ hamda pragmatik tahlil metodlaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Rahbar nutqining motivatsion kommunikativ xususiyatlaridan biri ilhomlantiruvchi va yo‘naltiruvchi nutq hisoblanadi. Samarali rahbar nutqi ikki asosiy turga ajratiladi: ilhomlantiruvchi (inspired) va yo‘naltiruvchi (directed) nutq. Ilhomlantiruvchi nutq maqsadlar, ambitsiyalar va umumiy qadriyatlar haqida gapiradi hamda jamoa a’zolarining yuqori darajadagi motivatsiyasini shakllantiradi. Yo‘naltiruvchi nutq esa aniq vazifalar, talablar va mezonlarni belgilash uchun xizmat qiladi.

John F. Kennedyning 1962-yilda Oyni zabt etish bo‘yicha nutqi ilhomlantiruvchi nutqning klassik namunasi hisoblanadi: “Biz bu o‘n yillikda Oyni zabt etishni tanlaymiz... chunki bu qiyin” [7].

Zamonaviy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, rahbarning hissiy intellekti uning nutqining motivatsion samaradorligiga bevosita ta’sir qiladi. Empatik kommunikatsiya - bu rahbarning xodimlarning hissiy holatini tushunish va ularga mos javob qaytarish qobiliyatidir. Empatik nutqning asosiy elementlari quyidagilar hisoblanadi:

1. Xushomad va maqtov - xodimlarning mehnatini tan olish va ularga hurmat ko‘rsatish. O‘zbek iborasida aytilganidek: “Shu beminnat ignachaning ham rahmatga zor qulog‘i bordir”. Ushbu fikr har bir inson, hatto eng kamtarin ishni bajaruvchi ham e’tirofga muhtoj ekanligini anglatadi.

2. Qo‘llab-quvvatlash - qiyin vaziyatlarda xodimlarning yonida ekanligini bildirish.

3. Tinglash qobiliyati - faol tinglash va qayta aloqani ta’minlash.

Empatik nutqni qo‘llaydigan rahbarlarning xodimlari yuqori darajadagi ishdan qoniqish va tashkilotga sodiqlikni namoyon qiladi.

Ma’no yaratuvchi nutq esa rahbarning eng kam qo‘llanadigan, biroq eng samarali kommunikativ vositalaridan biridir. Ushbu nutq turi tashkilotning missiyasi, qadriyatlari va yuqori maqsadlarini xodimlarning shaxsiy qadriyatlari bilan bog‘laydi.

Rahbar nutqining pragmatik xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1. Xabardor qilish - axborot yetkazish va tushuntirish;
2. Ishontirish - o‘z nuqtai nazarini qabul qildirish;
3. Harakatga undash - aniq amaliy qadamlarni boshlash;
4. Birlashtirish - jamoaviy ruhni shakllantirish;
5. O‘zgartirish - xodimlarning munosabati va xatti-harakatlarini tubdan o‘zgartirish.

Har bir pragmatik maqsadga erishish uchun turli strategiyalar qo‘llaniladi. Masalan, harakatga undash uchun “biz” olmoshi va buyruq maylidagi fe’llardan foydalanish samarali hisoblanadi [5].

- Ishontirish: dalillar keltirish, statistik ma’lumotlar va ekspert fikridan foydalanish - “Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki...”
- Harakatga undash: to‘g‘ridan-to‘g‘ri murojaat, buyruq mayli va ikkinchi shaxs olmoshlari - “Ertadan boshlaymiz!”
- Birlashtirish: inkluziv til, “biz”, “bizning” olmoshlari - “Biz bir jamoa bo‘lib, bu vazifani bajaramiz.”
- O‘zgartirish: qarama-qarshi qo‘yish va parallelizmlar - “Ilgari shunday edi, endi boshqacha bo‘ladi.”

Nutqning pragmatik samaradorligi nafaqat rahbarning mahoratiga, balki auditoriyaning xususiyatlariga ham bog‘liq. Auditoriyani motivatsiyalashda ularning ehtiyojlari, qadriyatlari, yosh xususiyatlari va psixologik holatini hisobga olish muhim ahamiyat kasb etadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, rahbar nutqi kommunikativ va pragmatik jihatdan murakkab tizim bo‘lib, u jamoani boshqarish, motivatsiya berish va tashkilot maqsadlariga yo‘naltirishda muhim vosita hisoblanadi. Motivatsion til nazariyasi asosida rahbar nutqining yo‘naltiruvchi, empatik va ma’no yaratuvchi komponentlari samarali kommunikatsiyaning asosiy omillari ekanligi aniqlandi.

Shuningdek, empatik kommunikatsiya va hissiy intellekt rahbar nutqining motivatsion samaradorligini oshirishi, ilhomlantiruvchi nutq esa jamoa a’zolarida yuqori darajadagi ichki motivatsiyani shakllantirishi kuzatildi. Pragmatik

strategiyalardan o‘rinli foydalanish rahbarning auditoriyaga ta’sirini kuchaytiradi va tashkilotdagi ijtimoiy-psixologik muhitni yaxshilaydi.

Tadqiqot asosida quyidagi takliflarni ilgari surish mumkin:

- rahbarlarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan treninglarni keng joriy etish;
- motivatsion va empatik nutq texnologiyalarini boshqaruv amaliyotiga integratsiya qilish;
- rahbarlarning hissiy intellektini rivojlantirishga yo‘naltirilgan psixologik dasturlarni ishlab chiqish;
- tashkilotlarda sog‘lom kommunikativ muhitni shakllantirishga xizmat qiluvchi pragmatik strategiyalardan samarali foydalanish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Baldoni, J. (2024). The Leaders Guide to Speaking with Presence. Mindtools.
2. Mayfield, J., Mayfield, M. (2018). Motivating Language Theory: Effective Leader Talk in the Workplace. Palgrave Macmillan.
3. Mayfield, J., Mayfield, M. (2018). Motivating Language Theory: Effective Leader Talk in the Workplace. CEU Library.
4. Mo`minov, S.M., Mo‘minov, Sh.S. Shaxs ma’naviyatini o‘stirishda rag‘batning o‘rni va uning rahbar muloqot xulqida namoyon bo‘lishi. Innovatsion tadqiqotlar, Maxsus son 2023y, 689-694.
5. Ravinal, R. (2026, February 19). How Great Speakers Make People Act. Radio & Television Business Report.
6. Lordson, T.E. (2024, November 11). 8 Secrets of Great Leadership Communication. LinkedIn.
7. Guttmann, B. (2024, August). Use Your Message to Inspire. Toastmaster Magazine.

MUNDARIJA

1.	ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ В ПСИХОЛОГИЧЕСКОМ СОПРОВОЖДЕНИИ ПОДРОСТКОВ: ДИАГНОСТИЧЕСКИЙ И ПРОФИЛАКТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ Алимова Елена Геннадьевна	4
2.	G. BARDIYERNING TOLERANTLIK UCH KOMPLEKSLI MODELI TAVSIFI Bafayev Muxiddin Muxammadovich	14
3.	MAKTAB VA SINF MUHITINING KONTEKSTIDA O‘QUVCHILARNING ICHKI NAZORAT LOKUSINING RIVOJLANISH Celal Alğan	19
4.	OILADA OTA-ONA FARZAND MUNOSABATLARINI MILLIY TARBIY ASOSIDA TASHKIL QILISHNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK IMKONIYATLARI Jabborov Xazrat Xusenovich	27
5.	LIDERLIK PSIXOLOGIYA FANINING TADQIQOT PREDMETI SIFATIDA Jumanazarov Bekzod Begnazarovich	37
6.	SHAXS KOGNITIV ONTOGENEZI VA AVLODLAR NAZARIYASI L.S. Tursunov	45
7.	SOCIAL-PSYCHOLOGICAL MECHANISMS OF DEVELOPING HR MANAGERS PROFESSIONAL COMPETENCIES IN THE CONTEXT OF DIGITAL TRANSFORMATION M.M. Abdukarimov	53
8.	YUQORI SINF O‘QUVCHILARIDA SUITSIDAL XAVF DARAJASINI PASAYTIRISHDA PSIXOPROFILAKTIK VA PSIXOKORREKSION METODLARNING EKSPERIMENTAL TAHLILI Qodirova Shoxidabonu Sobirjon qizi	57
9.	OILAVIY QADRIYATLAR VA PROSOTSIAL XULQ-ATVOR SHAKLLANISHI Rasulova Dildora Shuhratovna	65
10.	QARISH JARAYONINING PSIXOFIZIOLOGIK VA EPIGENETIK MEXANIZMLARI: NAZARIY TAHLIL VA AMALIY YONDASHUVLAR Umirov Shaxrizod O‘rol o‘g‘li	69
11.	PSYCHOLOGICAL FACTORS IN THE FORMATION OF NEW MORAL VALUES IN STUDENTS Umirzakova Nargiza Ismailovna	74
12.	ВОЗРАСТНЫЕ ОСОБЕННОСТИ КРИМЕНАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ У ПОДРОСТКОВ Махмудова Д.А.	78

MUNDARIJA

13	РАЗВИТИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ В УСЛОВИЯХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ Мирзажонова Элеонора Топволдиевна	82
14.	KREDIT-MODUL TIZIMIDA TARBIYAVIY ISHLARNI TAKOMILLASHTIRISH YO‘LLARI Ibragimova Gulsanam Nematovna	90
15.	TALABALARDA TANQIDIY FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISH O‘QUV JARAYONI SIFATINI OSHIRISHNING ASOSIY OMILI Jalilov Nodirjon Azamatovich	97
16.	SUN’IY INTELLEKT VOSITALARIDAN TARBIYAVIY JARAYONDA FOYDALANISH IMKONIYATLARI Karimova Barno Ergashevna	103
17.	TA’LIM SIFATINI BOSHQARISHNING XORIJIY TAJRIBALAR ASOSIDA KVALIMETRIK PARAMETRLARINI TAKOMILLASHTIRISH Karimova M.M.	110
18.	CHAQIRUVGA QADAR BOSHLANG‘ICH TAYYORGARLIK FANI O‘QITUVCHISINING KASBIY KOMPETENSIYASI VA METODIK MAHORATI Uzoqov A.A.	118
19.	INNOVATSION TARBIYA TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA TALABALARNING MA’NAVIY KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH Xabibullayeva Shaxlo Ulmesovna	124
20.	ARAB DAVLATLARI TARIXSHUNOSLIGINI O‘QITISHNING METODIK ASOSLARI Axmedov Sanjar Bektemirovich	130
21.	XIX ASR IKKINCHI YARMIDA ZARAFSHON OKRUGIDA SOLIQ MUNOSABATLARI VA ROSSIYA IMPERIYASI MUSTAMLAKACHILIK SIYOSATI Bo‘tayev Jonibek Shodiyevich	137
22.	MUSTAQILLIK YILLARIDA XORAZMDA URUSH QATNASHCHILARINI E’ZOZLASH SIYOSATI Ishchanova Oybika Farhod qizi	144
23.	AFG‘ONISTONDA XX ASRNING 90-YILLARDA HOKIMYAT UCHUN KURASHDA ETNOSIYOSIY OMILNING ROLI Sharipov Shohruz Faxriddin o‘g‘li	151
24.	JADIDLAR QARASHLARIDA XOTIN-QIZLAR TA’LIMI MASALASI Xabibullo Xoji Muxammadyusuf Alisher o‘g‘li	159
25.	RAHBAR NUTQINING KOMMUNIKATIV VA NUTQIY TA’SIRCHANLIK MUAMMOLARI Xalilova Ruxsora Raupovna	166

Materiallar ko‘chirib bosilganda **“Fanlararo ilmiy tadqiqotlar”** jurnali manba sifatida ko‘rsatilishi shart.

***

Tahririyatga yuborilgan materiallar qaytarilmaydi.
Ilmiy maqolalar tahririyat tomonidan ko‘rib chiqiladi. Tahririyat a’zolarining jurnal ruknlariga mos kelmagan, ko‘rsatilgan talablarga mos bo‘lmagan maqolalarni nashr qilmaslik huquqi bor.

***

“Fanlararo ilmiy tadqiqotlar” jurnali 05.05.2026-yildan O‘zbekiston Respublikasi Raqamli texnologiyalar vazirligi huzuridagi Axborotlashtirish va telekommunikatsiyalar sohasida nazorat inspeksiyasi tomonidan 2026-yil 5-may sanasida davlat ro‘yxatidan o‘tkazilib, 1564147-sonli rasmiy litsenziya asosida faoliyat yuritadi.

***

Yuborilgan maqolalarning barchasi “Antiplagiat” tizimida tekshiriladi.
Jurnalda nashr etilgan materiallar va ma’lumotlarning to‘g‘riligiga mualliflar mas’ul.

“Fanlararo ilmiy tadqiqotlar” ilmiy-amaliy metodologik jurnali barcha ta’lim muassasalari va ilmiy izlanuvchilarni hamkorlikka chorlaydi.

Muassis: “Fanlararo ilmiy tadqiqotlar” MCHJ
Tahririyat manzili: Toshkent shahar Sergili tumani Yangi Bunyodobod MFY 8-uy
https://fanlararotadqiqotlar.uz/

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR VAZIRLIGI HUZURIDAGI
AXBOROTLASHTIRISH VA TELEKOMMUNIKASIYALAR SOHASIDA NAZORAT INSPEKSIYASI

ГУВОҲНОМА

№1564147 Фаол

"FANLARARO ILMIY TADQIQOTLAR" MAS'ULIYATI CHEKLANGAN JAMIYAT

Оммавий ахборот воситаси давлат рўйхатидан ўтказилганлиги тўғрисидаги гувоҳнома

ЛИЦЕНЗИЯ РЕЕСТРИ БЎЙИЧА ТАРТИБ РАҚАМИ
C-5669890

СТИР (СОЛИҚ ТЎЛОВЧИНИНГ ИДЕНТИФИКАЦИОН РАҚАМИ)
312386344

АМАЛ ҚИЛИШ МУДДАТИ
05.05.2026дан - - чексиз

ЖОЙЛАШГАН МАНЗИЛИ (ПОЧТА МАНЗИЛИ)
Тошкент шаҳри, Сирғали тумани, Янги Бунёдобод МФЙ, Сергели 6а мавзеси, 8-уй, 148-хонадон

ВАКОЛАТЛИ ОРГАН
Ўзбекистон Республикаси Рақамли технологиялар вазирлиги ҳузуридаги Ахборотлаштириш ва телекоммуникациялар соҳасида назорат инспекцияси

05.05.2026 18:22
TAQDIM ETILGAN SANA

Гувоҳнома **№1564147**

Faoliyat turi

Оммавий ахборот воситаси сифатида фаолиятни амалга ошириш

Qo'shimcha ma'lumotlar

ҚЎШИМЧА МАЪЛУМОТЛАР

Оммавий ахборот воситасининг номи	Fanlararo ilmiy tadqiqotlar
Оммавий ахборот воситасининг тили	o'zbek, rus va ingliz tili
Оммавий ахборот воситасининг тури	Журнал

ТАРҚАТИЛИШ ҲУДУДИ ВА ШАКЛИ

Тарқатилиш ҳудуди ва шакли	Республика миқёсида
Viloyat	
Тарқатилиш шакли	Онлайн

License SYSTEM

05.05.2026 18:22
TAQDIM ETILGAN SANA